

ВИДАВНИЧИЙ ДІМ
ОСВІТА

Людмила Коваленко
Ніна Бернадська

Українська література

Рівень стандарту

Literature

11
клас

Людмила Коваленко
Ніна Бернадська

Українська література

Рівень стандарту

Підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Київ
Видавничий дім «Освіта»
2019

УДК 821.161.2.09*кл11(075.3)
К56

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 12.04.2019 № 472)

ВИДАНО ЗА ДЕРЖАВНІ КОШТИ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Коваленко Л. Т.

К56 Українська література. Рівень стандарту : підруч.
для 11 кл. закладів загальної середньої освіти /
Л. Т. Коваленко, Н. І. Бернадська. — К. : Видавничий
дім «Освіта», 2019. — 256 с. : іл.

ISBN 978-966-983-015-9.

УДК 821.161.2.09*кл11(075.3)

ISBN 978-966-983-015-9

© Коваленко Л. Т., Бернадська Н. І., 2019
© Видавничий дім «Освіта», 2019

ПЕРЕДНЄ СЛОВО ДО ПОЦІНОВУВАЧІВ ЛІТЕРАТУРИ

Підручник ознайомлює із найдраматичнішим періодом в історії української літератури. У ХХ ст. вона розвивалась кількома «потоками» — материкова, західноукраїнська (до 1939 року), еміграційна. Та незалежно від того, у якій країні жили та творили українські письменники, вони завжди були зі своїм народом. Перша і Друга світові війни, національно-визвольні змагання, голодомор, тоталітаризм, хрущовська «відлига», падіння радянської імперії і здобуття Україною незалежності — усі ці події втілилися вони у своїх художніх творах. Вершинними здобутками і творчими пошуками українська література успішно вписалася у світовий літературний процес, проте в 1930-х рр. цей шлях було штучно перервано. Радянська влада задушила свободу слова, тисячі і тисячі діячів культури й мистецтва були знищені фізично. Це чи не найтрагічніша сторінка в історії нашої літератури. Водночас чимало талановитих літераторів із різних причин почали співпрацювати з радянською системою, тим самим зберігши власне життя. Вони були змушені підпорядкувати свій творчий голос служінню класовій ідеології. Чи таке рішення не було їх внутрішньою драмою?!

Про складні періоди в історії української літератури ХХ ст. йтиметься на сторінках цієї навчальної книги. Путівником по підручнику вам стануть рубрики:

- Література в колі мистецтв;
- Ваші літературні проекти;
- Ви — творча особистість.

Вони дадуть вам можливість зрозуміти українську літературу в широкому мистецькому контексті, відкриють простір для втілення творчих задумів. Залучайте до виконання проектів ваших однокласників, працюйте разом.

Рубрика «Подискутуйте!» пропонує вам поміркувати над непростими морально-етичними та суспільно-політичними питаннями, порушеними у творах. Система запитань після кожної теми дасть вам змогу закріпити вивчений матеріал. Домашні завдання, якщо їх кілька, за погодженням з учителем можна виконувати на вибір.

Звертаємо вашу увагу на те, що систематичне читання всіх програмових текстів і виконання завдань підручника стане запорукою успішного складання тестів зовнішнього незалежного оцінювання з літератури.

Водночас не забувайте: читайте багато, читайте різноманітну літературу. Будьте певні — у книжках ви знайдете відповіді на питання, які цікавлять вас!

Автори

РОЗДІЛ 1
ВСТУП. «РОЗСТРІЛЯНЕ ВІДРОДЖЕННЯ».
ЛІТЕРАТУРНИЙ АВАНГАРД

Навчальний маршрут

У цьому розділі ви:

- **дізнаєтеся** про історичні та суспільні умови розвитку літератури в ХХ ст.;
- **ознайомитеся** оглядово з авангардними тенденціями в українській літературі 1920-х рр. та яскравим представником футуризму Михайлем Семенком;
- **ознайомитеся** з основними художніми напрямками української літератури ХХ ст. (модернізм, соцреалізм, постмодернізм);
- **пригадаєте** з уроків історії про масові репресії письменників у 1930-х рр.;
- **дослідите**, чи мав митець у радянській Україні свободу творчості;
- **пояснюватимете** поняття «розстріляне відродження»;
- **визначатимете**, у чому виявлялося домінування соцреалістичної естетики в літературі 1930-х рр.

Українська література ХХ — початку ХХІ ст. — частина культури та духовної спадщини народу, який протягом цього періоду пережив соціальні, політичні й економічні катаклізми.

Нині ми знаємо про факти неймовірної людської гідності, сили волі й стоїцизму тих людей, які опинилися в нелюдських умовах заслання, — як через кілька десятиліть напише В. Стус, «...по соловках, сибірах, магаданах». Так, М. Куліш, відбуваючи покарання, поставив кілька п'єс. Троє із «грона п'ятірнього» неокласиків (М. Зеров, П. Филипович, М. Драй-Хмара — професори, поети й перекладачі) стали жертвами беззаконня тільки тому, що для радянських ідеологів слово «неокласик» було синонімом до слова «контрреволюціонер». Микола Зеров на Соловках продовжував перекладати твори

Вергілія, В. Шекспіра, Байрона. Учений вивчав італійську мову, а Валер'ян Підмогильний удосконалював англійську, перекладав В. Шекспіра й О. Уайльда, писав власні тексти. Чи були в них хвилини зневіри й розпачу? Звичайно. Наприклад, в одному з листів Остапа Вишні читаємо:

«...як після літературного "іподрому" я потрапив на "острів коростяних коней" ... і як тут гину... А чи побіжу ще?

...Гуси до нас прилетіли, качки, лебеді... Вони ж через Україну летіли і на крилах у них, напевно ж, іще залишилися шматочки сонця українського! Ну, й скинуло б котре, щоб хоч подивитися, щоб хоч очі свої погріти, а я вже не кажу — душу. Ні, летять далі. Летять, промінням українським обліті... А тут гнись, клацай зубами, болій душею за рідних, за справу, за роботу... Які ж ми товариші з птицями крилатими? Ми тепер — плазуни, що в норах...»

У книзі «...З порога смерті... Письменники України — жертви сталінського терору» (1991) згадано 153 репресовані літератори. Проте чи це всі безневинно покарані?

Нищення української інтелігенції, зокрема творчої, набувало нечуванних масштабів не лише у 1930-х рр., а й пізніше, — у 1970–1980-х рр., коли після хрущовської відлиги повіяли зимові вітри переслідувань інакомислячих. Тільки після 1991 р. українська література й культура, скинувши ідеологічну заангажованість, здобули право на вільний розвиток.

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ КООРДИНАТИ

«Розстріляне відродження» — умовна назва літературно-мистецької генерації 1930-х рр. ХХ ст. (М. Зеров, М. Драй-Хмара, П. Филипович, Є. Плужник, В. Підмогильний, Г. Косинка, В. Свідзінський, М. Йогансен, М. Семенко, Лесь Курбас, М. Куліш та інші). Усі вони були репресовані радянською владою, зазнали фізичних і моральних тортур.

Назву «розстріляне відродження» вперше використав Ю. Лавріненко¹. Він одним із перших почав досліджувати українську літературу 1920–1930-х рр., опублікував у Парижі (1959) антологію «Розстріляне відродження: 1917–1933: Поезія — проза — драма — есей». Відтоді назва «розстріляне відродження» набула значного поширення. Цей образний вислів означає цілу когорту талановитих письменників, які сприяли духовному піднесенню рідного народу, створили цілу «бібліотеку» творів про свій час і драматичні колізії людських доль.

¹ Юрій Андріанович Лавріненко (1905–1987) — український літературознавець, публіцист, критик, редактор.

«Розстріляне відродження»

**Валер'ян
Підмогильний**

**Михайло
Бойчук**

**Микола
Зеров**

Гео Шкурупій

**Григорій
Косинка**

**Микола
Куліш**

**Євген
Плужник**

**Майк
Йогансен**

**Лесь
Курбас**

**Людмила
Старицька-
Черняхівська**

**Михайль
Семенко**

**Павло
Філіпович**

**Дмитро
Бузько**

**Михайло
Драй-Хмара**

**Сергій
Єфремов**

Літературний процес ХХ — поч. ХХІ ст. визначається такими художніми напрямками, як-от модернізм, соціалістичний реалізм, постмодернізм.

Нагадаємо, що ще на початку ХХ ст. українська література вийшла на новий шлях ідейно-естетичного розвитку: закінчилася епоха реалізму, і на зміну йому прийшов модернізм. Формування нового літературного напрямку відбувалося під впливом національних традицій і європейського модернізму. У 1920-х роках ця тенденція зміцнилася. Модерністська українська література позначена багатою художньою палітрою — імпресіоністичною (Микола Хвильовий), експресіоністичною (М. Куліш), символістською (П. Тичина), неоромантичною (Микола Хвильовий, Ю. Яновський), неокласичною (М. Рильський, М. Зеров, М. Драй-Хмара, П. Филипович, О. Бургардт).

ПРИГАДАЙТЕ!

Пригадайте з уроків української літератури, що ви пам'ятаєте про модерністські течії і їх представників.

Уже на початку 1930-х рр. більшовицька влада, добре розуміючи, які необмежені можливості має література у впливі на людину, ліквідовує численні письменницькі організації, удається до жорстоких репресій проти незгодних із курсом партії.

Відтак єдиним, як тоді прийнято було говорити, методом радянської літератури став **соціалістичний реалізм**. Уже сам термін далекий від естетики. Якщо слово «реалізм» указує на зв'язок із класичною літературою ХІХ ст. (а для радянських літературознавців важливо було підкреслити спадкоємність у правдивому відображенні життя), то означення «соціалістичний» належить до сфери політичних досліджень. Саме таке поєднання слів ілюструє найприкметніші ознаки соцреалізму: правдивість змалювання дійсності, зокрема «вікопомні» події радянської історії. Це Українська революція 1917–1921 рр., колективізація, п'ятирічки, індустріалізація; соціологічний підхід до осмислення життя, за якого передовим загоном у суспільстві оголошувався робітничий клас, відповідно, він — головний герой літературних творів; комуністична ідейність тощо.

Насправді вимога реалістичності оберталася замовчуванням певних тем, які на довгі роки залишалися табуованими (голод, репресії, кількість жертв у Другій світовій війні, ставлення до тих, хто був у нацистському полоні або вивезений на примусову працю). Обмеження темати-

ки призводило до сюжетної схематичності й одноманітності, коли хороше бореться ще з кращим, герої чітко поділяються на позитивних і негативних. Ідейність творів спиралася на прославлення комуністів, їхніх моральних якостей. Навіть любовні трикутники у багатьох романах соцреалістів розв'язувалися в кабінетах партійних осередків.

У такий спосіб у літературі зміцнюються тенденції, коли соціальні проблеми переважають над загальнолюдськими.

Лише з розпадом Радянської імперії соціалістичний реалізм припинив своє існування. Визначальним для розвитку філософії, мистецтва, літератури стає постмодернізм. Оскільки розвиток модернізму в українській культурі був штучно перерваний, модерністські тенденції поступово відроджуються й співіснують з постмодерністськими.

Розгляньте таблицю, у якій указано основні ознаки двох літературних напрямів.

Модернізм	Постмодернізм
моделювання реальності через відтворення свідомості особистості, її внутрішнього світу	заперечення реальності, усвідомлення тексту як цитат з інших творів
пріоритет форми над змістом	епатажність, тобто виклик прийнятим у суспільстві нормам чи стереотипам, що виявляється і у формі, і в змісті
елітарність	взаємодія елітарного та масового
оновлення традиційних жанрів, експериментування з ними	переплетення різних жанрів і стилів в одному творі

Водночас є ознаки, спільні для цих двох літературних напрямів, але якщо в модернізмі вони лише простежуються, то в постмодернізмі набувають статусу визначальних, наприклад, іронічність, гра, «потік свідомості», розуміння життя як театру абсурду.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Як ви розумієте поняття «розстріляне відродження»?
2. Інколи літературознавці для позначення літературного процесу 1920–1930-х рр. використовують поняття «червоний ренесанс». На ваш погляд, яка назва більш прийнятна — «розстріляне відродження» чи «червоний ренесанс»? Свою думку обґрунтуйте.

ЛІТЕРАТУРА В КОЛІ МИСТЕЦТВ

Перегляньте документальний фільм режисера Тараса Томенка «Будинок "Слово"» (2017). Що нового ви дізналися про долю українських митців «розстріляного відродження»?

Літературний авангард

В українській літературі початку ХХ ст., як і в європейській, поряд із модернізмом розвивається авангардне мистецтво — малярство, музика, живопис, кіно, скульптура, архітектура, література.

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ КООРДИНАТИ

Літературний авангард (від франц. *avant-garde* — передовий загін) — напрям у мистецтві слова, який проголосив соціальну заангажованість творчості, руйнування традиційних художніх форм. Він протистоїть модернізму, котрий не заперечує традицію, орієнтується на її оновлення і далекий від ідеї служіння літератури політичним рухам. Якщо модерніст пише «для себе», то для авангардиста важливо активно, навіть агресивно, епатажно впливати на читацьку публіку, викликаючи в неї шок. Отже, йдеться про дієвість літератури, яка повинна вразити, заінтригувати людину, неодмінно викликати її миттєву реакцію на конкретний текст. Авангардисти не прагнуть, щоб їхні твори були глибоко осягнуті. Навпаки, для них важливо, аби твір був незрозумілим: повністю або частково. Найсуттєвіша ознака авангарду — його незвичайність, яскравість. Тому й найхарактерніші для цього напрямку засоби впливу на читача — експеримент і епатажність.

Авангардисти були переконані, що здійснюють «революцію у мистецтві» паралельно з суспільно-історичним оновленням світу. Звідси — їхня безпосередня участь у громадському житті. Вони виявляли лояльність до тоталітарної влади, надавали їй підтримку — творчу, моральну й ідейну.

Якщо в модерністів найпопулярнішими жанрами були переважно епічні, то в авангардистів — ліричні. Якщо модерністи не відчували потреби засновувати літературні організації, то авангардисти прагнули об'єднуватися, аби «воювати» зі старим мистецтвом.

Найвідоміші течії літературного авангарду — футуризм, сюрреалізм, дадаїзм.

Олександр Архипенко.
Карусель П'єро

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ КООРДИНАТИ

Футуризм (від лат. *futurum* — майбутнє) — течія літературного авангарду, основоположником якого в українській літературі був Михайль Семенко. Лідер футуризму та його послідовники були переконані, що на зміну патріархальності, сільському способу життя приходить нова епоха — індустріально-міська. Відповідно вона вимагає нового мистецтва — наступального, епатажного, динамічного, сповненого руху і швидкості. У його центрі — не людина (звідси — заперечення психологізму як застарілої ознаки літератури), а машина, техніка. «Ліві» погляди футуристів виявилися в тому, що нове мистецтво вони ототожнювали з мистецтвом комуністичного суспільства, а старе називали пережитком минулого. Сам Михайль Семенко сповідував радикальні комуністичні погляди, яких дійшов поступово.

Український футуризм мав два етапи — **кверофутуризм** (з лат. — шукати), який проголошував «красу шукання, динамічний лет», і **панфутуризм** (префікс пан-, запозичений із грецької мови, означає «все»), коли індивідуальність поета підпорядкована літературному процесові.

Ознаки футуризму

дегуманізація
(зацікавлення технікою,
індустріальним
середовищем міста,
а не людиною)

прагнення створити
нове мистецтво
нової ери —
«машинно-
хмарочосної»

агресивне
заперечення
мистецтва, культури
й літератури минулих
епох

урбанізм
(культ великого міста,
його культури,
техніки, атмосфери,
способу життя)

поетизація надлюдини,
яка керує світом за
допомогою
здобутків науково-
технічного прогресу

сміливі
експерименти
з поетичною
формою

МИХАЙЛЬ СЕМЕНКО

1892–1937

*Мій девіз — несталість і несподіваність.
Михайль Семенко*

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ

Михайло Васильович Семенко народився 31 грудня 1892 р. в селі Кибинці на Полтавщині в багатодітній родині волосного писаря та письменниці-самоучки. Мати хлопчика — Марія Проскурівна — була відома творами про життя села, позначеними етнографічним реалізмом, проти якого пізніше буде воювати її син, заперечуючи в українській літературі провінційність, народність і сентименталізм. Хоча й поширена інша версія: саме син прилаштував мамині тексти в одне з київських видавництв у 1913 р.

Біографія майбутнього поета — це калейдоскоп бурхливих подій, подорожей і найрізноманітніших вражень та відкриттів. Навчання в Хоролі, Курську, Санкт-Петербурзі, захоплення грою на скрипці, мобілізація доцарського війська, служба на Далекому Сході. Після повернення в Україну Михайль Семенко працював на Одеській кінофабриці. Про нього згадує Ю. Яновський у романі «Майстер корабля»:

«Михайль — мій колишній метр. А загалом він ватажок лівих поетів нашої країни. Футурист, що йому завше бракувало якоїсь дрібниці, щоб бути велетнем... Він приходив щодня на фабрику, викурював незмінну люльку, ішов подивитись на море і зникав... Якийсь живчик, вогник вічно можна було відчутти в ньому...»

Справді, Михайль Семенко вражав своїх сучасників епатажною поведінкою. Він мав бурхливу й нестримну вдачу, амбіції талановитого поета, який не сприймає будь-якої думки, відмінної від власної. Як організатор очолював майже всі футуристичні групи та видання, зазвичай недовговічні. Також виступав із численними деклараціями і маніфестами нового мистецтва.

Михайль Семенко. 1911.

У літературу Михайль Семенко увійшов 1913 р. з естетичною програмою модерніста-неоромантика, та невдовзі перейшов на авангардні позиції. Вони помітні в збірках «Дерзання» і «Кверофутуризм» (обидві — 1914 р.). Саме з цього року Михайло перетворився на Михайля. Такий ексцентричний учинок характерний для футуристів, епатажних у всьому. Так, книга «Дерзання» спричинила своєрідний вибух у суспільстві своєю передмовою-маніфестом, у якій заперечувався культ Тараса Шевченка і де були рядки: «Я палю свій "Кобзар"». Таке нехтування національним у мистецтві спричинило нечуваний скандал. Усі потрактували слова митця буквально, не звертаючи уваги на те, що поет закликає не примітивізувати Шевченка, а відійти від народництва, відійти від тогочасної традиції. Водночас у 1920-х рр. він видав збірку «Кобзар» (1924–1925), у якій підсумував свій творчий доробок за 1910–1922 рр. Черговий виклик читацькій публіці поет прокоментував так: «То був "Кобзар" однієї епохи, а це іншої».

У збірці «Кверофутуризм» Михайль Семенко так само епатажно зауважує: «Ознаки національного в мистецтві — ознаки його примітивності». Книжки викликали неприйняття та різку критику, деякі книгарні навіть відмовлялися їх розповсюджувати.

Згодом про своє входження в літературу він напише:

*Легше 3-м верблюдам
з теличкою
в 1/8 вушка голки
за раз пролізти
ніж футуристові крізь укр. літературу
до своїх продертись.*

Усього Михайль Семенко опублікував понад 20 збірок поезій.

Та вже в 1922 р. він вичерпав себе як оригінальний поет. Це було вимушеним відступом: футуризм відійшов у минуле, оскільки радянська влада диктувала, що і в який спосіб писати. Його творчу особистість руйнувала політична тематика, оголена публіцистичність, надмірно оптимістичні ноти, зумовлені екзальтованим захопленням революцією та її пафосом руйнування всього традиційного в житті. Хоча поет прагне залишатися незалежним, але вже в 1930-х рр. пише публіцистичні вірші та, як і більшість, прославляє радянську владу.

У квітні 1937 р. відбувся творчий вечір Михайля Семенка, а за кілька днів після цього поета заарештували за вигаданим звинуваченням.

Насправді більшовицькій владі не потрібна була така неординарна та безкомпромісна особистість, самобутній талант, який утверджував українську поезію в колі європейських літератур. Влучно про це написав Ю. Лавріненко: «...при всій своїй вірності режимові на всіх його зворотах

був знищений тим же режимом». Півроку в'язниці — і 24 жовтня 1937 р. Михайля Семенка розстріляно в Києві.

* * *

Творча спадщина поета велика та різнобічна. Починав він з узвичаєної лірики, а пізніше, уже як футурист, сміливо експериментував із віршем, його звуком, римою, строфічною будовою, ритмом, пунктуацією. Так само епатажно він використовував жанри (візуальні вірші, віршовані драми), часто їх вибудовував власноруч: поези, поезопісні, поезофільми, рефутпоеми (революційно-футуристичні поеми). Мова творів Михайля Семенка рясніє словами іншомовного походження, термінами з різних галузей знання, неологізмами.

Він захоплювався **зоровою поезією**, яку називав поезомалярством, тобто поєднанням техніки малювання та слова. Наприклад, вірш «**Сільський пейзаж**» має такий вигляд:

О
АО
АОО
АООО
ПАВЛО
ПОПАСИ
КОРОВУ

Це не традиційне відтворення сільського простору, хоча сам вірш (його графічне оформлення) нагадує чи то дорогу, що звужується до горизонту, чи то копицю сіна, а над ними ніби звучить О, розливаючись на широкому просторі поля або степу.

Звукописання — безперечна знахідка поета. Воно надавало віршам віртуозності, музичності й динамізму.

Михайль Семенко утвердив в українській поезії урбанізм. Ось уривок із поезії «**Місто**»:

*Осте сте
бі бо
бу
візники — люди
трамваї — люди
автомобілібілі
бігорух рухобіги
рухливобіги...*

Місто нагадує живу істоту, в уяві поета воно асоціюється із чіткими зоровими образами, які лише перелічуються: люди, візники, трамваї, автомобілі, дим, бензин, чад. Урбаністичний пейзаж доповнюється також і звуковою палітрою — шумом і гамором великого мегаполісу, що

майстерно передається асонансами. Ліричний герой захоплений цією динамічною картиною, навіть бензинові випари не засмучують його, бо вони невід’ємні від урбаністичного пейзажу. Тому міське життя для нього *«життєдать»*, та й два дієслова — *«кохать кахикать»* — стоять поряд, але зверніть увагу: слово *«кохать»* — на першому місці.

«Місто» (1914)

Поезія є показовою з погляду основних засад футуризму, які сповідував Михайль Семенко. Передусім — **деструкція**, тобто руйнування класичної форми. Без розділових знаків, увесь вірш — це одне речення з незвичним поєднанням деяких слів та окремих складів, порушено межі слів. Вони передають рух і неспокій, шалений темп життя в місті. Ліричний герой захоплюється цим вуликом із людей і машин та поспішає висловити свої емоції, він переповнений почуттям захвату. Поет переважно використовує дієслова, які творять динамічну картину. У поезії багато неологізмів, що властиво футуристам. Твір загалом нагадує «телеграфний» стиль. Вірш не поділено на строфи, у ньому немає рим.

У творчості Михайля Семенка понад двадцять віршів із назвою «Місто».

«Бажання» (1914)

Поезія написана верлібром, не розбита на строфи, без рим. Проте головне в ній — ліричний герой. Він виражає найсуттєвіші настанови футуристів: це людина нового часу, вольова, енергійна, рішуча у своїх учинках. Так, у вірші ліричний герой прагне «перевернути світ», але не так, як цього хочуть усі, а по-своєму. Його мета наскільки утопічна, настільки й символічна. Адже віддати дітям зорі, щоб вони ними гралися, суворо покарати місяць за те, що світить, служниці Маші подарувати весняні барви, аби у неї закохався юнак, — усе це своєрідний мікс бажань, фантастичних і реальних. Однак за ними — велике прагнення ліричного героя упорядкувати навіть не людський світ, а всю світобудову, змінити традиційне, усталене, загальнозрозуміле. Такий рішучий намір підкреслено численними риторичними запитаннями та окликами.

«Запрошення» (1914)

Мотив оновленого світу споріднює вірш «Бажання» з поезією «Запрошення». Її також написано верлібром. У ній ліричний герой містифікується, перетворюється на «духа», що може зазирнути в майбутнє, аби показати своїм сучасникам красу й принадність прийдешнього. Це світи *«оригінальні і капризні»*, це *«безліч шляхів»*. Цікаво, що в цій поезії відтворюється збірний образ колективного учасника побудови нового життя (*«Ми проходимо...»*, *«Ми перемогли...»*), а ліричний герой — один із них. Саме він *«відчинив двері замкнуті»*. У відчуттях ліричного героя майбутні обрії зримі, бо він для їх осягнення зробив так багато (ліричний герой — діяльний, рішучий): подолано останній пункт, переможено всі стихії та

дощі. Поет використовує метафори, що набувають символічного значення в контексті поезії: зачинені двері асоціюються з межею двох світів — минулого й майбутнього, стихії та дощі — із соціумом або ж бар'єрами в душі людини, яка сама їх і вибудовує. Головна думка поезії — пошук людиною себе, свого місця у світі — загадковому та таємничому.

Недаремно Олег Ільницький, канадський дослідник футуризму, так окреслив значення творчості поета для української літератури:

«Семенко зважився захопити під українську поезію нові території і використати українську мову в немислимі способи. Завдяки методам водночас рішучим і тонким він змушує своїх читачів подумати про поезію, літературу і письменника геть по-новому».

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Охарактеризуйте, які художні засоби використав Михайль Семенко у вірші «Місто». У чому їх новизна?
2. Які мотиви віршів Михайля Семенка «Бажання» і «Запрошення»?
3. Поясніть рядок із поезії «Бажання»:

*А то ходиш цим балаганом, що звать природа,
Й молиш: о, хоч би вже тебе чорти вхопили!*

4. Як ви розумієте рядки з вірша «Запрошення»: «Ми проходимо до останнього пункту», «Хто хоче зі мною гулять вночі»?

5. Прочитайте і прокоментуйте рядки з поезії Михайля Семенка «Поет»:

*Я люблюсь безсюжетністю бурі,
сила — мій динамічний сюжет.
Мій світ — в тонкій мініатюрі.
Я — беззразковости поет.*

6. Прочитайте поезію Михайля Семенка «Вірш»:

<i>фффф</i>	<i>злилися постатньо</i>
<i>дмухало пирхало</i>	<i>силь</i>
<i>шшшш</i>	<i>ветки</i>
<i>шипіло шумно за машиною</i>	<i>мяхкі кокетки</i>
<i>брудосніг</i>	<i>блискними поглядами</i>
<i>— тумані</i>	<i>кхе кхе кхе</i>
<i>сани — сани колисали</i>	<i>І Ви.</i>
<i>хрусти</i>	
<i>мячили сичанням</i>	

Чи можна цю поезію вважати деструктивною? Думку аргументуйте аналізом лексики, синтаксису, віршування.

7. Прочитайте поезію Михайля Семенка «Сім»: «Понеділок / Вівторок / Середа / Четвер / П'ятниця / Субота / Неділя».

Прокоментуйте її, урахувавши думки:

➤ **Ірина Семенко**, донька поета, літературознавиця: «Вірш "Сім" (1922) автор спочатку надрукував як пародію на переклади. Що це? По-перше, тут

поетика абсурдизму, і раніше дуже характерна для Семенка; це цікава авангардистська знахідка... Вірш "Сім" — це таки вірш, справжнім "автором" якого є мова. Ритм і звучання, художня структурність закладені у природній, нехудожній мові... Цей "вірш"... має, можливо, і ще одне значення. Цей текст означає сім днів творіння — божественне створення величезного світу».

➤ **Юрій Ковалів**, літературознавець: «... "скандальний" вірш Семенка... містить не перелік днів тижня, а динаміку перебування людини в його межах, розраховану на інтонаційну імітацію та "живе спілкування"».

8. Напишіть твір-мініатюру на тему «Я умру не від смерті — / умру від життя. Михайль Семенко».

9. Поясніть терміни «літературний авангард» і «футуризм».

10. Яке ваше ставлення до поезії Михайля Семенка?

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Усно дайте відповідь на запитання: чому Михайля Семенка називали літературним бунтарем?

2. Опишіть у зошиті скульптуру митця-авангардиста О. Архипенка. «Карусель П'єро».

ВАШІ ЛІТЕРАТУРНІ ПРОЕКТИ

Напишіть реферат на тему: «Неологізми та їх функції в поезіях Михайля Семенка».

ВИ — ТВОРЧА ОСОБИСТІТЬ

Напишіть зорову поезію на тему шкільного життя.

ЛІТЕРАТУРА В КОЛІ МИСТЕЦТВ

Підготуйте презентацію «Український авангард 20-х рр. XX ст.: література, живопис, скульптура, музика». Ознайомте з нею однокласників та однокласниць.

Я — читач, або перевіряємо себе

1. Що нового ви дізналися про модернізм в українській літературі?
2. Які авангардні тенденції простежуються у творчості Михайля Семенка?
3. Як ви розумієте терміни «футуризм», «кверофутуризм», «панфутуризм»?
4. Що таке деструкція? Наведіть приклади з творів Михайля Семенка.
5. Чим літературний авангард відрізняється від модернізму?

РОЗДІЛ 2

ПОЕТИЧНЕ САМОВИРАЖЕННЯ

Навчальний маршрут

У цьому розділі ви:

- **дізнаєтеся** про провідну роль поезії 1920-х рр. ХХ ст. у художньому осмисленні складних і неоднозначних колізій часу, духовних катаклізмів цієї епохи;
- **прочитаєте** поезії Павла Тичини «Арфами, арфами...», «О панно Інно...», «Ви знаєте, як липа шелестить...», «Одчиняйте двері...», «Пам'яті тридцяти»; Євгена Плужника «Вчись у природи творчого спокою...», «Ніч... а човен — як срібний птах!..»;
- **вивчите** напам'ять по одній поезії П. Тичини та Є. Плужника (на вибір);
- **засвоїте** поняття «вітаїстичність», «кларнетизм»;
- **повторите** відомості про ліричного героя;
- **зрозумієте** основні тенденції розвитку української поезії 1920-х рр.;
- **дослідите**, чому П. Тичину вважають найбільшим модерністом 1920-х рр. та чому його рання лірика пройнята вітаїстичною настроєвістю;
- **відкриєте** для себе причини драматичної творчої долі П. Тичини та Є. Плужника;
- **удосконалите** вміння аналізувати ліричні твори П. Тичини та Є. Плужника, визначати ознаки індивідуального стилю поетів;
- **міркуватимете** про зв'язок зовнішніх обставин, внутрішньої свободи митця і його творчості та про трагізм вибору в тоталітарному суспільстві.

1920-ті рр. засвідчили масштабність того історичного зламу, який відбувся в українському суспільстві: з одного боку, це перемога більшовицької ідеології, а з іншого — ще не знищені надії на національне самоутвердження. В період ідеологічних дискусій та естетичних пошуків особливо важливим стало поетичне слово, за допомогою якого митці художньо осмислювали найболючіші проблеми свого часу, його драматизм, складність, непослідовність, не зраджуючи великій гуманістичній традиції. Тривоги й сподівання рідного народу знаходили ліричне самовираження в поезії, яка відігравала провідну роль у літературному процесі 1920-х рр.

ПОЕТ ОДУХОТВОРЕНОГО ЖИТТЯ

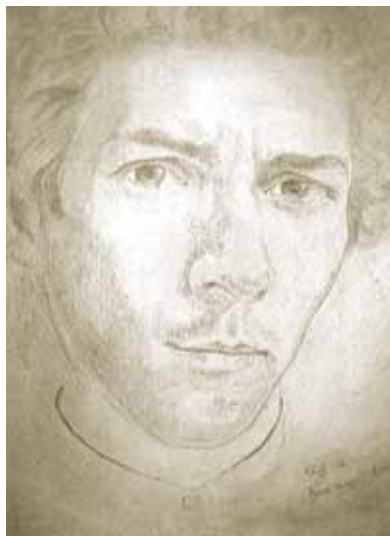
ПАВЛО ТИЧИНА

1891–1967

В історії світової літератури, мабуть, не знайдеться іншого такого прикладу, коли б поет віддав половину свого життя високій поезії, а половину — нещадній боротьбі зі своїм геніальним обдаруванням.

Василь Стус

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ

Павло Тичина.
Автопортрет.

Павло Григорович Тичина народився 27 січня 1891 р. у селі Піски на Чернігівщині в багатодітній родині: був сьомою дитиною серед тринадцяти. Навчався в училищі, згодом у Чернігівській духовній семінарії, потім уступив до Київського комерційного інституту.

Першим розгледів у П. Тичини талант великого поета М. Коцюбинський, який запрошував обдарованого юнака на свої «суботи» — щотижневі літературні вечори-читання.

Поезія, малярство і музика тісно переплелися в долі поета. Він був кларнетистом Чернігівського симфонічного оркестру, диригентом семінарського хору, у Києві — помічником хормейстера в театрі М. Садовського. Брав участь у знаменитих гастролях капели К. Стеценка (1920).

Перша книга віршів «Соняшні кларнети» (1918) творилася в атмосфері сподівань на державне відродження України, що й зумовило її особливий — піднесений, урочистий — настрій. Ліричний герой збірки залишається наодинці з природою і Всесвітом, за ними виміряє свої душевні порухи. Його серце відкрите навстіж сонцю, радості, мінливості настроїв гаїв, полів, світанків.

До збірки «Соняшні кларнети» увійшли твори так званої національної трилогії — поема «Золотий гомін», «Дума про трьох вітрів», цикл «Скорбна мати», у яких в оригінальній формі художньо осмислюється час, свідком якого поет був, — тривожні, неоднозначні 1917–1918 рр.

У циклі «Скорбна мати» важливу роль відіграє біблійний образ Божої матері. В уяві поета він має кілька іпостасей: це реальна жінка, імовірно, мати П. Тичини (її пам'яті присвячено твір), це і велика страдниця — мати Ісуса — та розтерзана мати-Україна. Вражаючими деталями малює автор картину звиродніння, загибелі, пустки в краю, де не стихає братовбивча війна: «чийсь труп в житах чорніє», «в могилах поле мріє», «буяє дике жито». Повторюваний образ жита, характерний для народної творчості як символ життя, переосмислюється поетом і стає місткою алегорією руїни, краху. Та страшніше за «дике жито» розрухи — моральний, духовний злам людини: «...людське серце до краю обідніло». Тому-то ество матері сповнене болем, сумом, скорботою. Тому такою гіркотою напоєні її слова:

Не будь ніколи раю
У цім кривавім краю.

Поет, який щиро радів «золотому гомону» національного звільнення рідного народу, на таких самих потужних регістрах художньо відтворив його руїну.

Згодом одна за одною з'явилися збірки «Плуг», «Замість сонетів і октав» (обидві — 1920). Ці книги принесли П. Тичині заслужену славу й популярність. Талант поета після вдалого дебюту «Соняшних кларнетів» розвивається, зміцнюється, набуває нових тонів і відтінків. У збірках 1920 р. пафос національного відродження поєднується із соціальною конкретикою. Але драматизм доби, сучасником якої був П. Тичи-

Обкладинка збірки «Соняшні кларнети». Видання друге (1920). Художник Лесь Лозовський.

Перша сторінка рукопису спогадів Павла Тичини.

Павло Тичина (ліворуч)
та його брат Євген. 1929.

на, зумовив неймовірно випробування його духу й таланту. У 1930-ті рр. відбувся трагічний злам у творчості поета, спричинений тоталітарною системою. Щодо цього гірко-іронічно написав Є. Маланюк у поезії «Сучасники»:

*...від кларнета твого — пофарбована
дудка зосталась.*

*...в окривавлений Жовтень — ясна
обернулась Весна.*

П. Тичина починає оспівувати «чуття єдиної родини», «сталь і ніжність» (назви збірок 1930–1940-х рр.), вірить у те, що «*партія веде*» (також назва збірки цього періоду). Щирість інтонацій змінюється декларативністю, лозунговістю, відкритістю світу — сторожкістю, неправдивістю. Самобутній митець зазнав психологічних зламів і творчої кризи.

У 1941–1945 рр. помітне певне духовне відродження П. Тичини. З'являється вершинний твір цього етапу його творчості — поема «**Похорон друга**» (1942).

Творчий період 1940–1960 рр. Василь Стус влучно назвав як «покара славою»: «*Він обрізував усякі живі контакти, замінивши їх цілком офіційною інформацією. В цих умовах поет міг тільки конати, а не рости. Свіжого повітря до нього доходило все менше і менше, аж поки поет у Тичині не задушився од нестачі кисню. Поет помер, але Тичина лишилася жити і мусив, уже як чиновник, виконувати поетичні функції*».

Лише в 1990-ті рр. читач дізнався про невідомого П. Тичину, зокрема про ті його твори, у яких ідеться про замовчувані тривалий час сторінки української історії. Наприклад, у вірші «**Гей, вдарте в струни кобзарі...**», надрукованому 30 березня 1917 р., поет одним із перших відгукнувся на крах царизму, висловивши надію на відродження української державності:

*Українські прапори вгорі —
Мов сонце над степами...*

У вірші «**Хто ж це так із тебе насміяться смів?**» П. Тичина гнівно викриває братовбивчу громадянську війну, її криваве обличчя (нагадаємо, що поезія датована 1918 р.). Цей мотив доповнюється, розширюється — автор справедливо стверджує, що не може бути гуманною та людською спільнотою, основа якої базується на злобі, зневажанні традицій роду, найсвятішого для кожного — батьків («*курки спустили в матір*

і отця»), на підступному обмані та облуді («*рушимо з ножами у наш край-едем*»). Його логічним завершенням є фінал поезії, де П. Тичина говорить про прозріння народу, який не хоче «*ще й на волі у кайданах гнить*». Проте оптимістичним цей твір не назвеш: автор у художній формі ставить болючі питання, що хвилюють українця-патріота, констатує та узагальнює певні факти тогочасної дійсності, але відповіді на них не дає (бо вона всім відома):

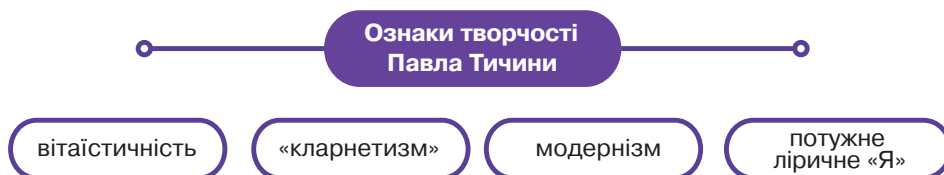
*Ждали ми героя, а встав свинопас, —
Хто ж так люто кинув на поталу нас?*

Ці та інші вірші засвідчують, що П. Тичину тривожили ті страшні деформації, які відбувалися в суспільстві, він бачив їх, відчував усю драматичність епохи, і це ще один штрих до суперечливого творчого шляху відомого поета.

Помер П. Тичина 16 вересня 1967 року.

* * *

Творчий шлях поета позначений болісними роздумами, тривожними передчуттями, художніми вершинами і невдачами. Однак в історії української літератури постать співця «Соняшних кларнетів» не має собі рівних — за глибиною осягнення гармонії світу, за емоційністю, символічною наповненістю подій та оригінальністю віршових інтонацій.

Сергій Єфремов так писав про його творчість: «*Тичину важко вмістити в рамці якогось одного напрямку чи навіть школи. Він з тих, що самі творять школи, і з цього погляду він самотній, стоїть ізольовано, понад напрямками, віддаючи данину поетичну всім їм... Це привілей небагатьох — такий широкий мати діапазон*». Літературознавець підкреслив найголовніше в поезії П. Тичини — її самотність і неповторність, яка зумовила навіть появу нового терміна — «**кларнетизм**». Першим його запропонував В. Барка¹ («Хліборобський Орфей, або Клярнетизм»), а потім підхопив Ю. Лавріненко («На шляхах синтезу клярнетизму»).

¹ Василь Барка (Василь Костянтинович Очерет, 1908–2003) — український письменник, перекладач.

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ КООРДИНАТИ

Кларнетизм — це стильова особливість творчості П. Тичини-модерніста, яка позначена вітаїстичністю, тобто життєлюбством як настановою на оптимістичне сприйняття світу, ренесансним розумінням життя як втілення гармонії людини й Всесвіту, людини й космосу, людини і природи; надзвичайною музичністю (ритмомелодикою), поєднанням чуттєвих вражень — передусім зорових і слухових, а також дотикових, запахових; мовною експресією, яка, зокрема, твориться неологізмами, звуковими ефектами (асонансами, алітераціями, звуко-наслідуванням), розмірами рядків, строф. Кларнетизм П. Тичини закорінений у символізмі, поєднаному з неоромантизмом, експресіонізмом, імпресіонізмом.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. У чому виявляється суперечливість творчого шляху П. Тичини?
2. Прокоментуйте рядки з поезії П. Тичини:

*...любити свій край не є злочин,
коли це для всіх.*

3. Поясніть, як ви розумієте твердження Василя Барки: «Тичина- "кларнетист", можливо, був найвизначніший лірик світу в свої "клясичні" роки (1914–1924)».

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Підготуйте усну розповідь про кларнетизм у творчості П. Тичини.

Рання лірика П. Тичини: відтворення настроїв людини через образи природи

Вірші П. Тичини «**Ви знаєте, як липа шелестить...**» (1911), «**Арфами, арфами...**» (1914), «**О панно Інно...**» (1915) написані в «досоняшнокларнетівський» період поета, але в них відчувається безпосередність і щирість почуття, музичність, неповторність таланту, який трохи пізніше заявить про себе на повну силу. Уже тоді в них виникає і міцніє один із головних мотивів творчості П. Тичини — єдність людини з природою, захоплення мудрістю, красою і доцільністю світобудови. Ліричний герой, його душа споріднені із Всесвітом, він тонко відчуває найменші зміни в ньому.

С. Тельнюк¹ влучно охарактеризував ранню творчість П. Тичини: «Пейзажна лірика Павла Тичини — не лише про природу, а інтимна — не лише про любов. Тут кожне слово має смисл, буквальний і переносний, конкретний і узагальнений. Його твори — про сенс буття людини і Всесвіту. Це твори великої філософської наснаги».

«Ви знаєте, як липа шелестить...» (1911)

Поезія є першим друкованим твором П. Тичини. Вона пронизана настроями весни. Ця пора року асоціюється з буянням почуттів, радісним очікуванням чогось нового, незнаного, але обов'язково світлого й радісного. Ліричний герой П. Тичини переповнений коханням. І воно таке бентежне, несподіване, чисте, що він виливає свою душу природі — шелесту липи у весняну ніч, старим гаям, місяцю, зорям, солов'ям. Настрій вірша піднесений, радісний, ідеться ж бо про найсвітліше перше почуття кохання, незатьмарене життєвими грозами.

Така гармонійна картина — це віддзеркалення душі ліричного героя, який, захоплений образом коханої, готовий підпорядкувати всього себе її бажанням, її життю, тому й використовує для висловлення своїх почуттів «мову» природи. Відтак поезія зіткана із зорових і слухових образів, обрамлених риторичними фігурами: питанням-ствердженням. Ними поет підкреслює емоційний стан ліричного героя, який усьому світу прагне розповісти про свої почуття.

«Арфами, арфами...» (1914)

Вірш позначений тривожним чеканням і сподіванням оновлення та побудований на оптимістичних акордах. Поет відчуває себе в обіймах Всесвіту, і його ліричний герой прагне знайти своє місце в житті, свій нерозривний, органічний зв'язок із природою. Емоційно промовиста персоніфікація весни як дівчини, закосиченої квітами, з перлами роси, співом жайворонка, дзвоном струмків і музикою гаїв, доповнюється іншою, протилежною нотою — тогочасного громадського життя:

*Буде бій
Вогневий!
Сміх буде, плач буде
Перламутровий...*

Весна — це й символ соціальної боротьби, передчуття національних випробувань і катаклізмів, якими, знаємо, позначилося ХХ ст. в українській історії. Таким чином образ весни ще раз набуває символічних рис: ліричний герой вірить у неминуче відродження рідної землі.

¹ Станіслав Володимирович Тельнюк (1935–1990) — український письменник і літературний критик, один із найвідоміших тичинознавців.

Олександр Мурашко. Дівчина в червоному капелюшку. 1902–1903.

слова поета: *«В Нюсі я довго любив Полю. Ні та, ні друга, звичайно, цього не бачили».*

Цей епізод із біографії П. Тичини допомагає нам осмислити задум поезії, яка належить до однієї з найкращих в інтимній ліриці автора.

У її композиційній основі — щемливий спогад про нерозділене кохання як емоційний вибух почуттів, характерний для надзвичайно ніжної, чутливої, тонкої душі ліричного героя. Він уже усвідомлює, що завдяки розлуці, пережитому чуттєвому досвіду подорослішав, імовірно, навіть попрощався з юністю, бо засвоїв її уроки: від *«дитинної»* любові один крок до любові *«дорослої»*, не завжди щасливої:

...Любові усміх квітне раз — ще й тлінно.

Михайло Жук. Фрагмент панно «Біле і чорне». 1912.

Для відтворення цієї гами почуттів П. Тичина використовує неологізми (*«самодзвонними»*, *«ніжнотонними»*), численні інверсії, які допомагають поету акцентувати ключові образи твору — *арфи, думи, бій, плач.*

«О пanno Інно...» (1915)

У життєвій історії П. Тичини є важливий епізод — знайомство із сестрами Коновал, Полею та Інною (у хрещенні Анна, ласкаво — Нюся). Дівчата були доньками чернігівського краєзнавця та літератора Івана Коновала, приятеля М. Коцюбинського. Про них згадує сам поет у щоденнику, зізнаючись, що він покохав Полю, але, як засвідчують біографи, дружив із Нюсею, таємно закоханою в молодого Павла. Звістка про її смерть від сухот народила такі

Наскрізними образами цієї поетичної сповіді є сніги, зимовий вечір, і вони викликають асоціації з померлими, давно минулими почуттями — *«любив»*. Проте зверніть увагу, що це слово використане зі знаком питання, бо виражає сумнів ліричного героя: чому кохання може бути нерозділеним (*«Я Вам чужий — я знаю»*)? Чи насправді він любив? Чи створив для себе ілюзію всеохопного почуття до панни Інни? Чи до її сестри?

Ці запитання виявляються не риторичними, бо є в поезії ствердження —

«любив...». Уже не питання, а ствердження. Ба більше, художня палітра поета із «зимової» змінюється на «літню», коли він згадує про луги, які цвіли, про «шепіт гаю», тобто йдеться про розквіт кохання, про надію на взаємність («А хтось кричить: ти рідну стрів!»).

Центральним образом є очі дівчини, які залишилися в пам'яті ліричного героя «як музика, як спів». Зверніть увагу на незвичність порівняння, у якому зоровий образ — очі — доповнюється слуховим. Так традиційна портретна деталь із любовної лірики — очі коханої — набуває нового відтінку. Вони супроводжують ліричного героя завжди, бо це солодкий і водночас щемливий спогад про колись пережите неповторне перше почуття.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Визначте основний мотив поезії «Ви знаєте, як липа шелестить...».
2. Поміркуйте, з якою метою в цьому вірші автор використав поетичний паралелізм.
3. Як ви розумієте образ «дідуганів»? Хто вони?
4. До якого різновиду належить поезія П. Тичини «Ви знаєте, як липа шелестить...»? Свою відповідь обґрунтуйте.
5. Проаналізуйте особливості мови й віршування в поезії «Ви знаєте, як липа шелестить...» (розмір, рима).
6. Які мотиви поєднано у вірші «Арфами, арфами...»?
7. Що символізує образ весни в поезії «Арфами, арфами...»?
8. Поміркуйте, до кого звертається поет словами в поезії «Арфами, арфами...»:

*Ой одкрий
Колос вій!*

Який це троп? Яка його роль у розкритті задуму автора?

9. Поясніть, як ви розумієте слова композитора Якова Степового про вірш «Арфами, арфами...»: «Самі слова — чиста музика».
10. Проаналізуйте художні засоби, з допомогою яких поет відтворює драматичні переживання у вірші «О панно Інно...».
11. Яка роль неологізмів у цьому вірші?
12. Чому поезію «О панно Інно...» називають перлиною інтимної лірики П. Тичини?

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Підготуйте усну розповідь про особливості розкриття почуття кохання в ліриці П. Тичини.

Художнє відтворення національно-визвольного пробудження народу в ліриці П. Тичини

Перша збірка П. Тичини «Соняшні кларнети» написана ніби на одному подиху, стільки в ній енергії, бадьорості, життєдайної снаги і захоплення світом, його гармонією. Передусім це характерно для пейзажних мініатюр, позначених сконденсованістю образів, емоційністю світосприймання. Проте конкретні реалії життя не могли не ввійти до книги поета, який так оголено й чуйно сприймав вир тогочасних подій.

«Одчиняйте двері...» (1918)

У 1919 р., аналізуючи збірку «Соняшні кларнети», А. Ніковський¹ написав: *«...єдиний у всій нашій сучасній поезії дав нечувано-різку й геніально-пластичну картину нашої української революції. Ефект цього вірша заснований... на церковній ремінісценції, на ефекті того момента, коли наречена входить до церкви: закриті двері, хор зупиняється, люде обертаються до дверей... Враз розчиняються двері, хор гримить... в церкву вливається світло, гомін, в квадраті дверей горить блакить неба, і в центрі уваги — молода, ясна наречена, біла голубка. Павло Тичина скористувався тим глибоким ефектом, котрий походить від руйнації звичної загадки; він на самім високім ступеню ламає звичну асоціацію і замість ясного образа... дає страшний образ чорної зливи, дикої бурі».*

Отож критик помітив композиційний засіб, покладений в основу поезії, — антитезу між сподіваннями на революційну зміну світу та її реальними результатами («одчиняйте двері...» — «одчинились двері...»): надії на щастя не справдилися, бо замість «голубої блакиті» в природі (у світі людей) запанувала «горобина ніч». Ця алегорія в контексті вірша прочитується легко, достатньо звернути увагу на час написання твору.

Поезія містить усього дві строфи, але щільність художньої думки у ній дуже помітна. Вона досягається численними художніми засобами. Це, з одного боку, символи світлого прийдешнього — *блакить, серце, очі, хорали*, а з іншого, — жорстокої реальності (*горобина ніч, шляхи в крові, незриданні сльози дощу*). У такий спосіб твориться поетична картина несправджених надій, світосприйняття поетових сучасників і самого автора, котрі розчаровані жорстокою реальністю.

Недаремно А. Ніковський означив цю поезію П. Тичини як *«найкращий вірш нашої поезії про українське відродження, про перші наші ясні сподіванки й почуття національного щастя та дальші соціальні й політичні бурі, анархію, кров».*

¹ Андрій Васильович Ніковський (1885–1942) — український літературознавець, мовознавець, громадський і політичний діяч.

ПРИГАДАЙТЕ!

Пригадайте з уроків історії, що вам відомо про бій під Крутами? Знайдіть матеріали про відзначення століття цієї події. Що нового ви дізналися? Які міфи розвінчують історики? Які нові деталі з'являються?

«Пам'яті тридцяти» (1918)

Поштовхом до написання вірша стала реальна історична подія — трагічний бій під Крутами 29 січня 1918 р.

Як тонкий лірик, П. Тичина пропонує читачеві власну рефлексію, тобто розуміння своїх переживань, руху емоцій, викликаних цією небуденною подією. Це засвідчується заголовком поезії та її першою строфою:

*На Аскольдовій могилі
Поховали їх —
Тридцять мучнів українців,
Славних, молодих...*

У наступних рядках автор означає загиблих — українську молодь — «цвітом» нації, адже вони поклали життя за вільну Україну, вільну від більшовицької навали. Цей трагічний епізод підштовхує автора до поетичного передбачення майбутнього:

*По кривавій по дорозі
Нам іти у світ.*

(Пригадайте образ із поезії «Одчиняйте двері...»: «Всі шляхи в крові»). Пророчий дар поета очевидний: він відчув та емоційно висловив те, що не помічали (чи не хотіли помічати) політики: трагізм часу, невідповідність мети та засобів її досягнення.

З третьої строфи П. Тичина переходить від художнього осмислення конкретного історичного факту до його філософського змісту. Своєрідна поетична «межа» тут — пейзажна замальовка, яка відтінює вічність

Олександр Климко. Бій під Крутами. 1936.

і мудрість природи на противагу смертності й самознищенню людини, часто через соціально і політично хибні проекти: «Квітне сонце, грає вітер / І Дніпро-ріка...». Зауважимо, що для автора важливо підкреслити те, що це маркери українського пейзажу.

Філософський зміст поезії (злочин — покара, святість — гріховність, любов — ненависть) розкривають біблійні образи Каїна, кари Божої, Нового Заповіту, святих. Водночас згадка про смерть молоді «з *словою святих*» повертає читацьку думку (й авторову) знову до історичної конкретики. Так поет замикає коло: героїчний чин — трагізм ситуації — невідворотність Божого суду для тих, хто зважається на несправедні справи. Такий підхід до реальної події, котра, як відомо, нічого не змінила ні в стратегічній, ні в політичній площині, дуже важливий. Він — і філософський, і гуманістичний, бо життя людини — найвища цінність на землі, незалежно від політичних доктрин, соціальних зрушень.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Поясніть образи вірша «Одчиняйте двері...» «голуба блакить», «незриданні сльози». Які асоціації вони у вас викликають?
2. Проаналізуйте роль риторичних окликів у творі «Одчиняйте двері...».
3. Яку роль відіграють біблійні образи у вірші «Пам'яті тридцяти»?
4. З'ясуйте, чому у вірші «Пам'яті тридцяти» звучить мотив помсти, покарання за всесвітнє зло. Яка його роль у розкритті авторського задуму?
5. Які мотиви об'єднують поезії «Одчиняйте двері...» та «Пам'яті тридцяти»?

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Проаналізуйте, як розгортається громадянський мотив у поезіях П. Тичини «Одчиняйте двері...» та «Пам'яті тридцяти». Відповідь запишіть у зошит.
2. Вивчіть напам'ять одну з поезій П. Тичини (на вибір).

ЛІТЕРАТУРА В КОЛІ МИСТЕЦТВ

1. Знайдіть у мережі Інтернет та послухайте вірш «Пам'яті тридцяти» у виконанні Марії Бурмаки. Своїми враженнями поділіться з рідними. Доберіть у мережі Інтернет ілюстрації, які відтворюють настрій вірша, або проілюструйте власними малюнками.
2. Організуйте в класі поетичний вечір, на якому продекламуєте ваші улюблені поезії П. Тичини.

ВАШІ ЛІТЕРАТУРНІ ПРОЕКТИ

Дослідіть історію створення М. Жуком панно «Чорне і біле». Як пов'язане це художнє полотно з творчістю П. Тичини?

ПОЕТ «ДОСКОНАЛОЇ ПРОСТОТИ» І ФІЛІГРАННОЇ ДУМКИ

ЄВГЕН ПЛУЖНИК

1898–1936

*Суди мене судом твоїм суворим,
Сучаснику. — Нащадки безсторонні
Простять мені і помилки, й вагання,
І пізній сум, і радість передчасну, —
Їм промовлятиме моя спокійна щирість.
Євген Плужник*

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ

Євген Павлович Плужник народився 26 грудня 1898 р. на Ворожещині — у степовій слободі Кантемирівці (звідси — і псевдонім Кантемирянин, під яким будуть опубліковані його перші українські вірші). Хлопець навчався в кількох гімназіях, а в 1918 р. разом із батьками переїхав на Полтавщину, звідки родом його батько. Деякий час учителював у селах, а в 1921 р. пов'язав долю з Києвом. За порадою старшої сестри та її чоловіка вступає до ветеринарно-зоотехнічного інституту, але згодом полишає його, бо обирає театральну освіту, яку також не завершить. Євген Плужник нарешті знаходить своє покликання в поезії. У 1924 р. він входить до літературного угруповання «Ланка».

За його життя, на якому фатально позначилася хвороба — туберкульоз, виходять дві збірки: «Дні» (1926) та «Рання осінь» (1927). У 1930-х рр. поет упорядкував ще одну збірку («Рівновага»), але її опублікували лише після

Члени літературного об'єднання «Ланка». Зліва направо: Борис Антоненко-Давидович, Григорій Косинка, Марія Галич, Євген Плужник, Валер'ян Підмогильний, Тодось Осьмачка. 1925.

Обкладинка роману «Недуга»
Видавництво «КМ-Букс». 2017.

Обкладинка книги віршів.
Видавництво «Темпора». 2018.

його смерті (1948, Німеччина) і в 1966 році у «**Вибраних поезіях**» Євгена Плузника.

Він є автором роману «**Недуга**» (1928), кількох п'єс, сценаріїв (їх доля невідома) і перекладів, укладачем «**Антології української поезії**» (1930–1932, у співавторстві), словника «**Фразеологія ділової мови**» (1926–1927, разом із В. Підмогильним). І ці всі досягнення — за якихось десять років, зовсім недовгий період.

Репресивна сталінська система планомірно боролася з українською інтелігенцією, звинувачуючи її в «контрреволюційній діяльності». У 1934 р. поета заарештовано, засуджено до розстрілу, який замінили десятима роками ув'язнення. Тим часом його хвороба досягла найкритичнішої стадії.

На початку 1936 р. Євген Плузник помирає від туберкульозу в соловецькій тюрмі.

Філософська лірика поета

Для стилю Є. Плузника-лірика характерні стислість думки й водночас ліричність, емоційна чуттєвість, сповідальність. У його мистецькій палітрі поєдналися модерністські течії, як-от імпресіонізм, експресіонізм, неокласицизм, неоромантизм.

Поет по-філософськи осмислював феномени людського буття, духу, природи, як, наприклад, у вірші:

*Каменя один приділ — лежати!
Вітрові один закон — лети!
Тільки я поставлений питати
як не цілі, то бодай мети...*

*Та хоч як — в лиця свого поті —
зважу міру явищ і подій, —
камінь той лежатиме і потім,
вітер той летітиме й тоді.*

Є. Плужник — один із найталановитіших поетів не лише «розстріляного відродження», а й ХХ ст. Хоча він прожив коротке життя, та ні хвороба, ні сталінський терор не вбили його духу, його бажання творити. Він художньо осягав земну красу, гармонійність світобудови, а також те, як соціальні проекти людства призвели до руйнації та катастрофи.

Євген Плужник створив неперевершені твори, позначені сповідальністю, щирістю інтонацій, багатством звукопису, глибиною думки.

Ознаки творчості Євгена Плужника

сповідальність

ліричність

філософічність

багатство
художньої палітри

«Вчись у природі творчого спокою...» (1927)

У вірші провідним мотивом є краса землі та захоплення нею. Передусім — гармонійністю світобудови («Мудро на землі...»). Мудро від колообігу пір року, від циклічності в трансформаціях природи: народження — розквіт — згасання — і знову народження... Проте автор акцентує саме на осінній атмосфері, адже осінь — символ людської зрілості: і фізичної, й духовної.

Ліричний герой ділиться важливою для себе істиною-відкриттям: аби реалі-

Олександр Мурашко.
Вид на Дніпро. 1890-ті.

зувати свій творчий потенціал, треба бути урівноваженим, мудрим і вчитися цього в природи:

*Вчись у природи творчого спокою
В дні вересневі. Мудро на землі,
Як від озер, порослих осокою,
Кудись на південь линуть журавлі.*

*Вір і наслідуй. Учневі негоже
Не шанувати визнаних взірців,
Бо хто ж твоїй науці допоможе
На певний шлях ступити з манівців?*

Адресат поезії — учень, вічний учень, яким є кожна людина, котра замислюється над сенсом свого існування, над найскладнішою наукою людських взаємин і моральних орієнтирів.

Проаналізована поезія Є. Плужника — майстерні зразки філософської лірики. Це медитації, тобто схвильовані й емоційно напружені роздуми над вічними цінностями буття. Вони сповнені експресії, виразником якої постає ліричний герой.

«Ніч... а човен — як срібний птах!...» (1928)

У вірші ліричний герой ніби на одному подиху висловлює своє зачудування неймовірною картиною ночі, а через неї — огромом і величчю світу:

*Ніч... а човен — як срібний птах!..
(Що слова, коли серце повне!)
...Не спіши, не лети по сяйних світах,
Мій малий ненадійний човне!*

*І над нами, й під нами горять світи...
І внизу, і вгорі глибини...
О, який же прекрасний ти,
Світе єдиний!*

У цій ліричній мініатюрі конкретна картина місячної ночі на човні органічно доповнюється алегоричною — емоційним переживанням ліричним героєм величі людини як вінця природи і водночас її малістю перед обличчям вічності, безмежністю світу.

Нагадаємо, що в художньому світі романтиків образ човна є традиційним, проте під пером Є. Плужника він набуває нових значень. Це вже не символ пошуку себе, свого ідеалу, свого місця в житті, а повноти буття, його краси, неповторності й загадковості («...човен — як срібний птах!...»). Водночас ліричний

герой усвідомлює, що людське життя серед цієї величі природи та світобудови — лише мить, яка промайне швидко, тому треба вчитися жити так, аби відчувати й наслідувати цю велику, але для людини скороминущу гармонію природи.

Образ човна в поезії символізує людське життя, ставлення до нього конкретної людини, яка не завжди може зупинитися й осягнути свої вчинки, їхню суть, власне, — своє призначення на цій землі. Аби підкреслити цю думку, автор приземлює образ човна, використовуючи епітети (*малий ненадійний*).

ПРИГАДАЙТЕ!

Що ви пам'ятаєте про поняття «ліричний герой»? Яким постає ліричний герой особистісної лірики Тараса Шевченка?

В. Державин¹ влучно охарактеризував творчість Є. Плужника: *«Поетичне мистецтво Є. Плужника — це природність актора, що грає на кону не літературну якусь «дійову особу», а себе самого»*. Отож літературознавець стверджує, що ліричний герой поета зливається з ним самим.

Ліричний герой у проаналізованих поезіях Є. Плужника постає перед нами надзвичайно чутливим, схвильованим, небагатослівним, таким, що розуміє ціну кожної миті життя, його неповторність, красу, захоплюється ними. Таким був і поет, як засвідчують його сучасники.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Прокоментуйте рядки Є. Плужника, винесені як епіграф до теми.
2. Поміркуйте, чи можна в проаналізованих поезіях Є. Плужника ототожнювати ліричного героя та автора. Чому?
3. Визначте провідний мотив віршів «Ніч... а човен — як срібний птах!..», «Вчись у природи творчого спокою...». Які художні засоби використав автор для його розкриття?

¹ Володимир Миколайович Державин (1899–1964) — український літературознавець, критик, поет, перекладач, один з активних учасників Мистецького українського руху (МУР).

4. Поясніть слова з поезії «Ніч... а човен — як срібний птах!..»: «...*Що слова, коли серце повне!*».

5. Яка функція трьох крапок у цьому творі?

6. Поясніть, як ви розумієте образний вислів «*творчий спокій*» із поезії Є. Плужника «Вчись у природи творчого спокою...». Як ви гадаєте, автор має на увазі творчу людину чи людину взагалі? Свою думку аргументуйте рядками з твору.

7. З'ясуйте, які мотиви об'єднують ліричні твори Є. Плужника та П. Тичини.

8. Поясніть слова Л. Череватенка¹: «*Досконалість простоти — ось питома риса Плужникової поезії*».

9. Випишіть із поезій Є. Плужника афористичні вислови і прокоментуйте їх.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Вивчіть напам'ять одну з поезій Євгена Плужника (на вибір).

ЧИТАЄМО ІЗ ЗАДОВОЛЕННЯМ

У центрі роману Є. Плужника «Недуга» (1928) — історія закоханості директора заводу Івана Орловця у відому співачку, яку він пам'ятав ще дівчиною. Прозаїк майстерно відтворив вир пристрастей, сумнівів і парадоксів людських стосунків, а також життя київської інтелігенції 1920-х рр. ХХ ст. Яка роль вибору в житті людини? Що таке гармонія стосунків і гармонія життя? Про ці актуальні й нині питання ви поміркуєте разом з автором.

ВИ — ТВОРЧА ОСОБИСТІТЬ

Напишіть сценарій урочистого вечора, присвяченого відзначенню ювілею до дня народження Є. Плужника. Використайте вірші поета, спогади про нього дружини Г. Коваленко.

Я — читач, або перевіряємо себе

1. З'ясуйте, які мотиви об'єднують ліричні твори Є. Плужника та П. Тичини.

¹ Леонід Васильович Череватенко (1938–2014) — український поет, мистецтвознавець, кінокритик, сценарист.

2. Зробіть порівняльний аналіз поезій М. Вороного «Блакитна Панна» і П. Тичини «Арфами, арфами...».
3. У чому полягає особливість любовної лірики П. Тичини?
4. Як П. Тичина уславив борців за вільну Україну?
5. Поясніть назву збірки «Соняшні кларнети».
6. Які особливості віршування творів раннього П. Тичини?
7. Прокоментуйте думку С. Єфремова про П. Тичину: *«Поет, мабуть, світового масштабу»*.
8. Що ви пам'ятаєте про символізм? Які його ознаки? Як символізм виявився у творчості раннього П. Тичини?
9. Випишіть із поезій Є. Плужника афористичні вислови й прокоментуйте їх.
10. Охарактеризуйте ліричного героя поезій Є. Плужника.
11. Пригадайте назви збірок Є. Плужника. Як ви розумієте ці назви?

РОЗДІЛ 3
КИЇВСЬКІ НЕОКЛАСИКИ

Навчальний маршрут

У цьому розділі ви:

- **дізнаєтеся** про групу «київських неокласиків» та їхнє творче кредо;
- **прочитаєте** поезії Максима Рильського «Солодкий світ!..», «У теплі дні збирання винограду»;
- **вивчите** напам'ять одну поезію М. Рильського (на вибір);
- **визначите** мотиви лірики М. Рильського і дослідите вітатичність, філософічність та сповідальність його творчості раннього періоду;
- **засвоїте** поняття «філософічність» лірики, повторите відомості про сонет як жанр ліричного твору;
- **зрозумієте**, чому «неокласики» орієнтувалися у власній творчості на вершини світової літератури;
- **відкриєте** для себе досконалість форми вірша «київського неокласика»;
- **удосконалисте** вміння аналізувати ліричні твори, визначати провідні мотиви, тропи.

«**К**иївські неокласики» — умовна назва творчої співдружності таких поетів, як Микола Зеров, Павло Филипович, Михайло Драй-Хмара, Освальд Бургардт (псевдонім — Юрій Клен), Максим Рильський, котрі від 1923 р. жили й працювали в Києві. Вони не прагнули об'єднатися організаційно, заявити про свою естетичну платформу, а лише спільно виступали на різноманітних літературних вечорах, приязно ставилися один до одного. Навіть написали іронічно-жартівливий «*Неокласичний марш*»:

*Ми — неоклясики, потужна
Літературна течія,
Ступаєм дружно, харалужно:
Леконт де Ліль, Ередія¹!*

*Ми виникаємо стихійно,
Щороку сходячись на чай.
Страшися, «Плуже»² безнадійний,
І статут свій переробляй!*

¹ Шарль Леконт де Ліль (1818–1894), Жозе-Марія де Ередія (1842–1905) — французькі поети-«парнасці». Українські «неокласики» розглядали їхню творчість як зразок для наслідування.

² «Плуг» — літературно-мистецька організація (1922–1932), повна назва — Спілка селянських письменників України.

Цих поетів ще називали «п'ятірним гроном». Річ у тім, що М. Драй-Хмара присвячує друзям-неокласикам сонет «Лебеді» (1928), у якому є такі рядки:

*О гроно п'ятірне нездоланих співців,
Крізь бурю й сніг гримить твій переможний спів,
Що розбиває лід одчаю і зневіри.*

Вони творили на засадах модернізму, опонуючи офіційній владі, бо пропагували мистецтво високоестетичне, позбавлене функції служіння певним ідеологічним настановам. Українські «парнасці» зверталися до класики — вершини літератур античних, європейських, слов'янських, східних різних періодів. Про це образно сказав М. Зеров:

*Я знаю: ми тугі бібліофаги¹.
І наша мудрість — шафа книжкова.*

Суголосну думку висловив і П. Филипович:

*Натхнення, втіху чую я тоді,
Коли учусь у давнього митця.*

Атмосфера книжності в «неокласиків» визначалася їхньою любов'ю до культурної спадщини і добрим її знанням. Вони пропагували літературні традиції і згідно з ними сповідували закони ясності, гармонії, простоти в художній творчості. Їхні образи позначалися пластичністю, вишуканістю, а форма творів — довершеністю.

«Київські неокласики» — прихильники класичного вірша, тому в їхньому доробку велике розмаїття строф, які набувають нових рис і звучать оригінально.

У 1920-х рр. в українській літературі почали з'являтися твори-агітки, твори-плакати, далекі від художньої досконалості. «Неокласики» обстоювали необхідність засвоєння найвищих літературних здобутків людства як передумову справжнього розквіту мистецтва, бо бажали бачити рідне письменство в колі світових літератур.

¹ Бібліофаг — пожирач книг.

МАКСИМ РИЛЬСЬКИЙ

1895–1964

*Він увійшов у безсмертя розкутим, гармонійним,
людяним, сповненим душевної краси.*

Іван Ільєнко¹

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ

19 березня 1895 р. у Києві в сім'ї відомого етнографа і громадського діяча Тадея Рильського та селянки Меланії Федорівни народився син Максим. Дитинство майбутнього поета пройшло в селі Романівка на Житомирщині — батьківщині матері. З 1908 р. він навчається в київській приватній гімназії В. Науменка, здобуваючи ґрунтовну гуманітарну освіту. Постійно перебуває в середовищі української творчої інтелігенції, що благодатно вплинуло на формування світоглядних та естетичних поглядів майбутнього поета.

З 1915 р. М. Рильський навчається в університеті Св. Володимира (нині — Київський національний університет ім. Т. Шевченка): спочатку на медичному факультеті, а потім — на історико-філологічному. Проте Українська революція 1917–1921 рр. змусила перервати здобуття освіти.

М. Рильський почав писати рано — перший вірш опубліковано в 1907 р., а за три роки побачила світ його дебютна збірка «На білих островах» (1910), позначена молодечим романтизмом, умілим володінням і словом, і віршем. Наступна книга «Під осінніми зорями» з'явилася за вісім років. Вона засвідчила змужніння й зростання таланту молодого автора. У ній надруковано твори, які й нині вважають шедеврами української лірики: «На білу гречку впали роси...», «Молюсь і вірю...», «Вже червоніють помідори...» та інші.

1920-ті рр. — це «неокласичний» період творчості поета (збірки «Синя далечінь», «Крізь бурю й сніг» тощо). Максим Рильський звертається до тем мистецтва, вічності, плинності життя, пошуку його змісту, він умонтовує у свої твори образи, сюжети й мотиви, запозичені зі світової літературної традиції, використовує канонічні ліричні жанри,

¹ Іван Олександрович Ільєнко (1943–1996) — український журналіст, письменник, публіцист.

Кабінет Максима Рильського.
Київський літературно-меморіальний
музей М. Рильського.

від збірки до збірки вдосконалюючи майстерність.

У березні 1931 р. Максим Рильський був заарештований за безпідставним звинуваченням у належності до української контрреволюційної організації. Насправді офіційна влада розпочала боротьбу з тими літераторами, які не служили їй. А поет-«неокласик» сповідував закони творчої свободи, ідеологічної незаангажованості, тому й потрапив під прес репресій.

1930-ті рр. позначені компромісом М. Рильського із самим собою та власним талантом: він пише декларативні вірші про радянську сучасність, своєрідні агітки. Як зазначив літературознавець О. Білецький, *«революція його випрямила»*.

Із початком німецько-радянської війни поет перебуває в евакуації в Уфі (нині — місто в Російській Федерації). Його творчість починає відроджуватися, звучати по-новому. Наприклад, у *«Слові про рідну матір»* М. Рильський звертається до кожного українця: пам'ятай, чий ти син, на якій землі живеш, які матеріальні, духовні та культурні надбання мусиш захистити від ворога. Поет стверджує ідею безсмертя рідного народу, а також із винятковою ніжністю змальовує образ Вітчизни. Проте в повоєнне десятиліття він зазнає розгромної критики за патріотичні твори, написані в 1940-х рр.

1950–1960-ті рр. — останній період творчості, за висловом самого М. Рильського, *«пора третього цвітіння»* — нового творчого піднесення. У цей час надруковано збірки *«Троянди й виноград»*, *«Далекі небосхили»*, *«Голосіївська осінь»*, *«В затінку жайворонка»*, *«Зимові записи»*.

24 липня 1964 р. Максим Рильський помер.

* * *

Поет понад п'ятдесят років працював у літературі й залишив велику та цікаву спадщину. Його талант був багатогранний: тонкий лірик, невтомний перекладач, вдумливий учений, талановитий мистецтвознавець. Своє творче (і життєве) кредо М. Рильський визначив у пролозі до поеми *«Мандрівка в молодість»*:

*Колись перед історії судом
І я постану, птах малого льоту,
Востаннє оглядаючись кругом.*

*І скаже суд: «Чи виконав достоту
Призначення своє ти на землі,
Чи, може, розмінює на дрібні ту?»*

Творчість М. Рильського зросла на міцній основі класичної літератури та фольклору, і на цьому ґрунті розвинувся оригінальний, самобутній голос поета. Його художній доробок позначений роздумами про місце людини в житті, вічні духовні цінності, а його ліричні поезії пронизані мотивами любові до всього суцього. Твори майстра сповнені щирістю, одвертістю й водночас розмисловістю, інколи легкою іронічною усмішкою. Максим Рильський уміє побачити суттєве, вічне у звичайному, буденному, зовні «непоетичному». Як людина глибокої ерудиції, він широко використовує історичні й літературні асоціації, ремінісценції, паралелі, що надає особливого колориту його мистецькій палітрі.

Поетичний феномен М. Рильського поєднав у собі класичні традиції та новаторство. Художні ідеї, образи, мотиви, співзвучні духові часу, він утілював в усталених формах, як-от сонет, октава, терцина, рондо, секстет, що помітно збагатили лірику та ліро-епос. Найбільшу майстерність поет виявив у чітких ямбах, але він також оволодів і верлібром, вільним, розкутим ритмом якого передавав своєрідний плин думки. Багатство ритмомелодійних засобів автора доповнювалося новизною тропів і фігур поетичної мови.

Задушлива атмосфера тоталітарного режиму спричинила певні деформації його творчості. Однак в історію української літератури він увійшов як поет краси, людяності, як майстер довершеної поетичної форми.

Рання творчість М. Рильського

«Солодкий світ!» (1919)

Вірш читається і сприймається на одному подиху, бо його зміст та інтонаційний малюнок підпорядковані настрою життєлюбства, який органічно зумовлений природними для молодої людини почуттями — радістю від буяння весни й кохання. Це три строфи, композиційно поєднані епіфорою «солодкий світ», котра щоразу по-іншому підкреслена: у першій строфі — крапкою, у другій — знаком оклику, у третій — зна-

¹ Маєстатичний — величний.

Поет І. Малкович так визначив місце М. Рильського в українській культурі: «Маєстатичний¹ майстер українського слова, «алхімік мудрих слів», який в «коштовних ямбах» переливав вічну красу і біль рідної землі. Його нищили, але він щоразу відроджувався, тримаючи небо української культури у найбезпросвітніші українські часи».

ком питання. Такий підхід — не формальна забаганка, а продуманий композиційний засіб, який допомагає досягнути почуття ліричного героя.

У першій строфі відтворено настрій замилювання весняною природою («*простором блакитно-білим*», сонцем, що порівнюються із «*золотим небесним квітом*»), коли «*солодкий світ*» народжує в серці людини «*дух ширококрилий*». Це констатація довершеності, краси й гармонійності природи.

У другій строфі з'являється (завдяки деталі «*погляд*») образ коханої, овіяний романтичним ореолом «*надвесняних тонких віт*», і він так само ідеальний, як природа, з якою поет порівнює дівчину. Відповідно зростає емоційна напруга.

У третій строфі ліричний герой звертається сам до себе і до своєї коханої із запитанням, і це вже філософський підхід до осмислення життя, його найбільшої таємниці — «солодкості», тобто неповторності кожної хвилини, миті та вічності. А вміння їх вловити, відчути, сприйняти, на думку поета, — це справжній талант, який дарують людині вищі, небесні сили:

*Чи янголи нам свічі засвітили
По довгих муках безсердечних літ,
Чи ми самі прозріли й зрозуміли
Солодкий світ?*

В останній строфі перед читачем постає образ, забарвлений тривогою, неспокоєм, усвідомленням помилковості прожитих днів без весняної чистоти, сонячності, а отже, і любові — «*довгі муки безсердечних літ*». Проте він не спотворює загальну вітальну енергію вірша, а лише підкреслює неповторність і неодмінність кожної миті — щасливої! — в житті людини.

Цей мотив вибухового, нуртівного життєлюбства посилюється епіграфом, запозиченим із Книги Екклезіяста (або Проповідника): «*Сладок світ*». У перекладі І. Хоменка ця фраза має продовження і звучить так: «*І світло солодке, і весело очам дивитися на сонце!*» (вірш 11:7).

Інтерпретатори Біблії зазначають, що світло — це радість, а для християн світло — це і Господь, Спаситель. Як справедливо зазначив літературознавець Володимир Панченко, «Солодкий світ» та інші поезії збірки «Синя далечінь» — це апофеоз ствердження, прийняття неосяжної краси дарованого нам світу й вдячності Творцеві.

«У теплі дні збирання винограду...» (1922)

Сонет пронизаний мотивом повноти й гармонії життя. Поетична думка Максима Рильського розгортається двома лініями — конкретно-реалістичною та чуттєво-імпресіоністичною. Ліричні герої — він і вона,

«мули нешвидкі», батіг, згадується навіть така прозаїчна деталь, як прищуплене праве вухо мула. Але ключовим образом, який наповнює цей земний малюнок новим змістом, є образ саду, «ясного» саду, який нагадує рай, Едем, та Її — «ясної, як сад, і радісної, як сміх». Це дівчина-красуня, спокусниця й водночас благородна, добродісна думками та вчинками, бо на питання хлопця вона відповідає гречно, не відкидаючи і не приймаючи його почуттів. Це гра, легкий флірт двох молодих сердець, сповнених жаги життя, краси світу, світлих надій, що такі органічні й природні в їхньому юному віці. У такий спосіб М. Рильський від конкретики переходить до художнього осмислення одвічних філософських питань про буття, його сенс, місце людини у світі й Всесвіті. Тобто є всі підстави стверджувати, що лірика поета позначена **філософічністю**.

Сонет є вишуканим зразком неокласичної інтимної лірики. Мотив винограду запозичено з античної культури, як і образ Кіпріди (нагадаємо, що в старогрецькій міфології це одне з імен Афродіти). Вже перша фраза вірша буквально напоєна класичною простотою й повнотою відчуття життя, його піку: достиглі грона, теплі дні, красива молодь. Це все символізує довершеність світу, його «солодкість» і красу. Та й звернення до жанру сонета у М. Рильського не випадкове — він був прихильником класичного вірша. Навіть полемізував з А. Малишком, який вважав, що «сонети куці — ні к чому». Максим Рильський був переконаний, що «кована в залізні ритми мрія», маючи велику традицію, мусить посісти гідне місце в сучасній поезії. І сонетний доробок поета — яскраве свідчення цього.

Віктор Зарецький. Оксамитова ніч.
Діхи любові

ПРИГАДАЙТЕ!

Пригадайте, що ви пам'ятаєте про сонет у творчості І. Франка.
Які особливості цієї поетичної форми?

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ КООРДИНАТИ

Сонет — це чотирнадцятирядкова строфа, яка складається з двох чотирирядкових (катренів) і двох трирядкових (терцетів) строф, об'єднаних упорядкованим римуванням. Складність цієї форми виявляється не лише в усталеному римуванні, а й у вимогах до композиції і змісту, які постають нерозривною цілісністю. Перший катрен повинен відігравати роль вступу, у якому формується поетичний мотив; другий — розвиває його, перший терцет завершує думку, а другий — увесь сонет. Традиційно сонет пишеться 5- або 6-тистопним ямбом.

Ця віршована форма виникла в Італії в XIII ст. і поступово здобувала популярність у всіх літературах. В українській поезії сонет представлений у творчості І. Франка, Б. Лепкого, М. Зерова, М. Рильського, Ю. Клена, Є. Маланюка, Д. Павличка та інших. Згодом він зазнав певної еволюції, незважаючи на суворі правила написання. Наприклад, експериментаторство Д. Павличка виявилось у відмові від рими — обов'язкової ознаки сонета.

Філософичність — осмислення буття, філософські погляди ліричного героя.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Підготуйте усну розповідь про мотив вітаїзму в ранніх поезіях М. Рильського.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Хто входив до «п'ятірного грона» неокласиків? Поцікавтеся біографіями М. Зерова, П. Филиповича, з'ясуйте, якою була їх освіта. Чи є зв'язок між нею і захопленням культурною та літературною традицією «неокласиків»?
2. Охарактеризуйте естетичні засади «неокласиків». Поясніть назву «неокласики».
3. Прочитайте та прокоментуйте думку С. Єфремова про М. Рильського в період 1918–1920-х рр.: *«Живий анахронізм для тих, що розбивають лоби перед пануванням факту, він являє собою зразок справді культурного поета, в одному рядкові якого більше змісту, ніж у цілих купках задрукованого паперу в деякого з галасливих "Гомерів революції"»*.

4. Випишіть у зошит художні засоби, використані М. Рильським у поезіях «Солодкий світ!» та «У теплі дні збирання винограду...». Вкажіть їх функції в розкритті авторського задуму.

5. Які філософські мотиви об'єднують поезії «Солодкий світ!» та «У теплі дні збирання винограду...»?

6. Прочитайте думку літературознавця Юрія Коваліва про вірш «У теплі дні збирання винограду...»: «М. Рильський переніс античних героїв у типово українські краєвиди, але означені вишуканою еллінською красою». Чи згодні ви з цим твердженням? Свою відповідь аргументуйте аналізом вірша.

7. Визначте жанрову природу поезії «У теплі дні збирання винограду...», проаналізувавши особливості розгортання думки в ній, а також римування та розмір.

ВАШІ ЛІТЕРАТУРНІ ПРОЕКТИ

Створіть презентацію на тему «Образ винограду в ліриці М. Рильського». Обговоріть її з однокласниками та однокласницями.

Ви — ТВОРЧА ОСОБИСТІСТЬ

1. Напишіть сонет, розкриваючи мотив кохання. Залучіть до цієї справи своїх друзів. Опублікуйте свої тексти на одній з інтернет-платформ.

2. Організуйте поетичний вечір читання сонетів українських та зарубіжних авторів.

ЛІТЕРАТУРА В КОЛІ МИСТЕЦТВ

Напишіть сценарій літературно-мистецького вечора «Поет, рибалка і філософ, / Правдивий друг Сквороди...» (Є. Маланюк про М. Рильського). Поцікавтеся, яку музику любив слухати поет, уключіть її в сценарій. Запишіть його на відео, викладіть на відеохостинг YouTube або продемонструйте фільм у школі.

Я — читач, або перевіряємо себе

1. Поміркуйте, чи можна вважати творчість «київських неокласиків» елітарною. Свою думку обґрунтуйте.

2. Які риси стилю М. Рильського-«неокласика»?

3. У чому принадність поезії М. Рильського «Солодкий світ!» (або «У теплі дні збирання винограду...»)? Випишіть зорові образи, використані автором у тексті, і поясніть їх роль.

4. Чи захопила вас лірика М. Рильського? Чим саме?

РОЗДІЛ 4 ПРОЗОВЕ РОЗМАЇТТЯ

Навчальний маршрут

У цьому розділі ви:

- **дізнаєтеся** про жанрово-стильове розмаїття та тематичне багатство прози 1920–1930-х рр. ХХ ст., про літературну дискусію 1925–1928 рр.;
- **прочитаєте:** Микола Хвильовий (М. Фітільов) «Я (Романтика)»; Юрій Яновський «Майстер корабля»; Валер'ян Підмогильний «Місто»; Остап Вишня (Павло Губенко) «Моя автобіографія», «Письменники», «Сом»;
- **пояснюватимете** поняття з теорії літератури: художній час і простір; умовність зображення; урбаністичний роман; усмішка;
- **зрозумієте** причини виникнення літературної дискусії 1925–1928 рр., її основні ідеї;
- **дослідите**, якою була позиція Миколи Хвильового як письменника й громадянина, шукатимете відповіді на питання, як автор новели «Я (Романтика)» вирішує проблему внутрішнього роздвоєння людини між гуманізмом і фанатичною відданістю революції, між загальнолюдськими, вічними цінностями й політичною кон'юнктурою;
- **аналізуватимете**, як у прозі 1920–1930-х рр. розв'язувалися проблеми творення української культури, духовності української людини, її самоусвідомлення в новій дійсності;
- **визначатимете**, які морально-етичні колізії виокремлювали прозаїки в тогочасному житті та як їх художньо втілювали;
- **дослідите**, як Остап Вишня засобами комічного відтворював сучасне йому життя; визначите риси індивідуального стилю Остапа Вишні;
- **дискутуватимете** про добро і зло, про сенс земного буття, загадковість і велич душі людської, її поривання до гармонії та краси.

У 1920-х рр. в українській літературі починає активно розвиватися проза. Спершу її репрезентують оповідання, новела, повість, а з 1926 р., за словами тогочасного критика С. Пилипенка, розпочинається «*романоманія*». Друкуються і набувають великої популярності серед читачів романи Євгена Плужника «Недуга», Валер'яна Підмогильного «Місто» й «Невеличка драма», Юрія Яновського «Майстер корабля», Миколи Хвильового «Вальдшнепи». Прозаїки порушують нові теми: місто, абсурдність життя, кіномистецтво, звертаються до філософських, морально-етичних, соціальних проблем. Вони сміливо експериментують із формою художніх творів, водночас спираються на українську та європейську культурну спадщину. Письменники сповідують засади модернізму, зокрема неоромантизму, імпресіонізму, психологічного реалізму.

МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ

1893–1933

Я до безумства люблю... Я — вірю.

Микола Хвильовий

Сила поета в Хвильовому була потужнішою від сили політика. І тому він зважився на фізичну смерть, щоб назавжди залишитися живим в історії української літератури.

Михайло Наєнко¹

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ

Микола Григорович Фітільов (псевдонім — Микола Хвильовий) народився 13 грудня 1893 р. в селищі Тростянець на Харківщині (тепер Сумська область) у багатодітній родині вчителя. Навчався в школі та гімназії. Працював на різних посадах у селах. У 1916 р. мобілізований до царської армії, брав участь у військових діях. Саме на фронті кристалізуються його політичні погляди, зокрема симпатії до більшовицької доктрини — він вступає до лав комуністичної партії.

Микола Хвильовий із донькою Любою і дружиною Юлією Уманцевою.

У 1921 р. Микола Хвильовий переїжджає до Харкова. У цьому місті відбувся його поетичний дебют: виходять друком одна за одною поетичні збірки «Молодість» (1921) і «Досвітні симфонії» (1922). Проте він швидко усвідомив, що його покликання — проза, і вже в 1923 р. з'являється перша збірка новел «Сині етюди», а в 1924 р. — «Осінь».

Художній доробок автора схвально зустріла тогочасна

¹ Михайло Кузьмович Наєнко (нар. 1938) — український літературознавець.

критика. Олександр Білецький назвав Миколу Хвильового «*основоположником справжньої нової української прози*».

Перу письменника належать повісті: «*Повість про санаторійну зону*» (1924), «*Сентиментальна історія*» (1928), «*Іван Іванович*» (1929) — та роман «*Вальдшнепи*» (1927).

Сучасник М. Хвильового критик В. Коряк написав про свого друга: «Істинно: Хвильовий. Сам хвилюється і нас усіх хвилює, п'янить і непокоїть, дратує, зне- силює і полонить. Аскет і фанатик, жорстокий до себе і до інших, хворобливо вражливий і гордий, недоторканий і суворий, а часом — ніжний і сором'язливий, химерник і характерник, залюблений у слово, у форму, мрійник».

У 1925 р. письменник ініціює проведення літературної дискусії, яка тривала кілька років (1925–1928), про шляхи розвитку української літератури. Він заперечує «червону графоманію», закликає художників слова орієнтуватися не на просвіту, а на «*психологічну Європу*», тобто на кращі здобутки європейської літератури. Він усвідомлює, що літературу не можуть творити ті, хто прийшов від трактора і плуга, хто не має ґрунтовних знань й освіти. Таких «літераторів» Микола Хвильовий називає «*червоними писарчуками*». Як талановитий публіцист і полеміст, у численних статтях він заперечував фактографізм у літературі, епігонство, сліпе наслідування традиції, натомість пропагував і гаряче обстоював творчу орієнтацію на класичні зразки, вимогливість до слова, високий художній рівень творів. Це він є автором гасла «*Геть від Москви!*», суть якого — незалежний шлях розвитку української літератури.

У редакції журналу «Всесвіт»: Олександр Довженко, Кость Гордієнко, Микола Хвильовий. Харків. 1925.

Ю. Луцький¹ зазначав: «...Хвильовий був першим з українських комуністів, хто висловив сумнів, чи така культурна незалежність утримається при політичній і економічній залежності України від Росії. Його аналіз зривав маску з партії. Рівночасно він викривав імперіалізм Москви і безсилля України виявити опір йому».

¹ Юрій Луцький (1919–2001) — літературознавець, критик, видавець, перекладач.

Михайло Яловий. Фото.

Микола Хвильовий був прихильником вільної України. У цьому він вбачав запоруку розвитку її літератури, позбавленої проявів провінціалізму, епігонства й естетичної вторинності.

У 1925 р. письменник разом з однодумцями створює літературну організацію ВАПЛІТЕ (Вільна академія пролетарської літератури), яка проіснувала до 1928 р. Вона об'єднала талановитих митців, які мешкали в Харкові, — П. Тичину, Ю. Яновського, М. Куліша, М. Бажана, О. Довженка та інших. Її очолив найближчий друг прозаїка Михайло Яловий, відомий у літературі як Юліан Шпол. ВАПЛІТЕ Микола Хвильовий вважав авангардом нового мистецтва, яке в той період вважалося пролетарським.

Наприкінці 1920-х рр. над автором «Синіх етюдів» небо затяглося хмарами. Влада звинуватила Миколу Хвильового в прагненні відірвати українську культуру від російської. Провладні критики називали письменника і його однодумців не інакше як речниками української націоналістичної ідеї. Так дискусія про шляхи розвитку української (тоді — радянської) літератури перейшла в площину політичну, і письменника звинуватили в пропаганді культурної та економічної незалежності України. Фатальним для нього став 1933 рік. У ніч проти 13 травня арештували Михайла Ялового, і цього ж дня М. Хвильовий запрошує до себе найближчих друзів, влаштовує чаювання, жартує. А потім іде до свого робочого кабінету та стріляє собі в скроню. Він залишає посмертну записку, у якій є такі слова:

Фрагмент сторінки справи-формуляра на Миколу Хвильового. 1927.

«Арешт Ялового — це розстріл цілої генерації. За що? За те, що ми були найщирішими комуністами? Нічого не розумію. За генерацію Ялового відповідаю перш за все я, Микола Хвильовий. "Отже", як говорить Семенко... ясно... Сьогодні прекрасний сонячний день. Як я люблю життя — ви й не уявляєте. Сьогодні 13. Пам'ятаєте, як я був закоханий у це число? Страшенно боляче.

Хай живе комунізм.

Хай живе соціалістичне будівництво.

Хай живе комуністична партія».

Він пішов із життя в розквіті сил, передчасно, на сороковому році. Письменник романтизував революцію як прийдешній світлий день, співав їй гімн, та поступово усвідомлював болісне розходження між мрією і дійсністю, між високими ідеалами та жорстокою реальністю. Ця колізія є провідною в його творчості, позначеній жагою експериментаторства, пошуком нових виражально-зображальних засобів. Прозаїк сміливо пориває з традиціями «описової» манери: *«Я не хочу бути зв'язаним. Я хочу творити по-новому»*. У його прозі переважає не подія насиченість, а глибокий художній аналіз реалій, здійснений на лірико-романтичних, імпресіоністичних засадах, підсилений роздумами про одвічні людські цінності. Письменник був назвичайно уважний до вибору слова, техніки оповіді, психологічних сцен і фрагментів.

* * *

Микола Хвильовий оспівував свій час, досліджував його суперечності й драматизм, дисгармонію буття за більшовицької системи. На творах прозаїка позначилася поетична стихія: вони музичні інтонаційно, відображають розбурхані пристрасті, безсюжетні, сповнені чуттєвих образів.

Присутність Миколи Хвильового в літературному житті 1920-х рр. мала величезне значення — він став лідером цього покоління. Трагізм долі цієї непересічної людини полягав у тому, що письменник був сином свого часу. Захоплення соціалістичною ідеєю виявилось ілюзією: він усвідомив цинізм радянської влади, яка утверджувалася за масовими репресіями, порушеннями основ національної політики, організацією голоду в Україні. Отоді й пролунав фатальний постріл, яким Микола Хвильовий намагався спинити цей вал терору й несправедливості.

За світовідчуттям Микола Хвильовий — неоромантик. Він щиро вірить у торжество революційних ідеалів, у можливість перебудови світу на справедливих засадах. Так, героїко-романтична новела *«Солонський яр»* зі збірки *«Сині етюди»* належить до раннього періоду творчості Миколи Хвильового, коли її автор безоглядно вірив у те, що революційні зміни знаменують початок нової, щасливої ери. Аби змалювати драматизм часу, автор відтворює окремі яскраві епізоди, вихоплені з виру тогочасного життя. Динамізм і бурхливість епохи письменник передає за допомогою кінематографічної фрагментарності, уривчастості фрази, схвильованості інтонацій. У цьому творі письменник висловлює віру, що серця мільйонів знедолених можна запалити *«комуністичним сяйвом»*.

Обкладинка збірки
«Сині етюди». 1923.

«Я (Романтика)» (1924)

Ідейно-тематичні домінанти

Одна з провідних у творчості Миколи Хвильового — проблема гуманності та фанатизму, добра і зла. Найяскравіше її вирішено у високотрагедійній новелі «Я (Романтика)».

Уже своєю назвою твір привертає увагу читача. По-перше, указівкою на головного героя, який з усією відвертістю («Я») розкриває свою душу *«м'ятежного сина»*, котрий день і ніч пропадає в чека. По-друге, зауваженням щодо романтики, яка може тлумачитися двоюко: і як бачення революційної дійсності героєм, і як стильова особливість твору. Нагадаємо, що романтичний погляд на життя передбачає мрійливість, ідеалізацію навколишнього, душевне піднесення. А романтична домінанта — це незвичайний герой в обставинах екстремальних, його емоції та переживання, пейзажі, що їх підкреслюють і відтіняють, схвильовані інтонації твору, контрасти й символи.

Не можна не згадати й відому з давніх-давен істину про те, що революції здійснюють романтики. Здається, з таким романтичним поглядом на перебудову світу жив головний герой новели, який про себе каже: *«Я — чекіст, але і людина»*. Проте виявляється, що дійсність украй далека від мрії про світле майбутнє людства. Адже ідеї революції утверджуються через смерть тисяч і тисяч безневинних людей. І *«м'ятежний син»* іменем революції вершить цю так звану революційну законність. **Зображення історії молодого комунара, який убиває матір, є темою твору.**

Письменник міркує над найболючішим для нього питанням — про розходження між гуманізмом і фанатичною відданістю революції. Для письменника очевидно: ціною злочину світле майбутнє не побудувати.

Проблематика твору

боротьба добра й зла

втрата людської сутності

фальшиві уявлення про перебудову світу

Сюжет і композиція

Чекіст, *«главковерх чорного трибуналу комуни»*, засліплений революційною ідеєю, вбиває рідну матір. Для письменника зовнішня канва подій перетворюється у відправну точку для художнього дослідження людської душі, її найпотаємніших порухів і почувань, викликаних облудною дійсністю. Саме ця дійсність зумовить внутрішній конфлікт

юного фанатика комуни, роздвоїть його внутрішній світ, примусить учинити страшний злочин.

Микола Хвильовий художньо моделює конфлікт твору як внутрішній, що розгортається в душі героя. Сюжетна канва новели позначена калейдоскопічністю зовнішніх подій, про які згадує герой-оповідач: навколо містечка точаться запеклі бої, а «в городі тиша й мовчазний передзвін сердець».

Проте в будинку шляхтича «кипить» робота — там засідає «чорний трибунал комуни», засідає темної ночі, виносить один присуд — розстріляти («...з кожного закутка дивиться справжня й воістину жахна смерть»). Недаремно міські жителі стверджують: «Тут засідає садизм!».

Таке подієве тло новели, доповнене згадками про допит «женицини в траурі й мужчини в пенсне», черниць, про розстріл у бору. Ці зовнішні маркери — не лише тло, а й символи тих душевних катаклізмів, які відбуваються в душі героя-оповідача. Якнайяскравіше художньо аналізується його внутрішній світ через спогади про матір та зустрічі з нею. Він щиро зізнається, що понад усе любить революцію, яка постає в образі «загірної комуни», та свою матір. Бо він чекіст, але й людина. Власне, між цими полюсами й точиться боротьба в душі героя. Перемагає революція і засліплена більшовицькою ідеологією людина, що масово знищує безневинних, і навіть свою матір, яку безмежно любить.

Композиційно твір складається з прологу та трьох розділів. Пролог — своєрідний вступ-експозиція, у якому романтично окреслено далекі тумани й «тихі озера загірної комуни», звідки з'являється ірреальна Марія як символ майбутнього щасливого людства. Та вже в пролозі звучать тривожні ноти: передчуття грози, зів'яла, хоч і полита дощем м'ята, «дві хрустальні росинки» — материні сльози.

У першому розділі настрої передгрозя посилюються. Згадуються прифронтове містечко, фантастичний палац розстріляного шляхтича, де засідає «новий синедріон». Це члени «чорного трибуналу революції», яким прислугує лакей, подаючи чай. Так автор акцентує думку, що насправді, хоч заповідано будівництво нового й справедливого суспільства, нічого не змінилося: є гноблені та гнобителі.

У другому розділі постає конкретна картина «революційного правосуддя», коли члени «нового синедріону» безжалісно посилають на смерть людей лише тому, що «треба спішити: в підвалі битком набито».

Фрагмент із фільму «Я (Романтика)».
Режисер Михайло Калюжний.

Емоційна напруга досягає тут найвищої точки, адже в натовпі черниць юний комунар бачить свою матір.

У третьому розділі, де змальовано вбивство матері, письменник майстерно відтворює роздвоєння психології героя, яка набуває ознак божевілья, хвороби (*«я горів в огні фанатизму»*). У такому божевільному стані він здійснює найстрашніший злочин: *«...Тоді я у млості, охоплений пожегою якоїсь неможливої радості, закинув руки на ший своєї матері й притиснув її голову до своїх грудей. Потім підвів маузера й нажав спуск на скроню»*. Герой приносить у жертву революції, її оманливій ідеології матер і тим самим остаточно знищує в собі все людське.

Аби художньо підкреслити думку про те, що людство століттями мріяло (і боролось) за краще майбутнє, Микола Хвильовий вдається до прийомів, які засвідчують елементи неоромантичного стилю в його творі. Письменник використовує лексику, яка пов'язана з подіями Паризької комуні (гільйотина — знаряддя для виконання смертних вироків, версальці — комунари, яких жорстоко знищили; вони перебували у Версалі — передмісті Парижа; у переносному значенні — озвірілі контрреволюціонери). Слово *«інсургент»* у перекладі з латини означає *повстанець*. Синедріон — це рада старійшин у стародавній Іудеї. Синедріон засудив Ісуса Христа до страти, а *«новий синедріон»* — це ще один виклик християнським заповідям любові, який виник на початку ХХ ст., адже людський син, мріючи про справедливе суспільство майбутнього, убиває матір.

Така лексика надає твору позачасового змісту, бо людство століттями мріяло про краще життя, та чи завжди засоби його досягнення відповідали меті й чи можна кривавими розправами досягти омріяного щастя?

Твір Миколи Хвильового має оригінальну присвяту — новелі М. Коцюбинського *«Цвіт яблуні»*. Вона не випадкова. У літературній хрестоматії *«За 25 літ»*, яку уклали в 1926 році А. Лебідь і М. Рильський, читаємо: *«Революціонер з голови до п'ят, Хвильовий міцно зв'язаний з кращими традиціями української художньої літератури: можна сказати, що шукання Хвильового почались там, де урвалися шукання Коцюбинського»*.

М. Хвильовий створив психологічну новелу, головним героєм якої є людина з роздвоєною душею. Таке змальовання внутрішнього світу героя перегукується з новелою *«Цвіт яблуні»* М. Коцюбинського. У ній митець і батько є очевидцем страждань маленької донечки, котра помирає. Оповідач ловить себе на думці, що як батько він відчуває — це невимовне горе, а як письменник — відсторонено спостерігає за жахливою драмою, яка розігрується на його очах, фіксуючи найменші деталі, аби пізніше відтворити їх на папері.

Так і герої «Я (Романтики)»: мріє про «загірну комуни», а в реальності живе й діє за одним наказом: «Розстрілять!».

Символ «загірної комуни» відіграє важливу роль у творі. Це втілення віковичної мрії про рай на землі, про країну щастя й благодаті, де мають мешкати всі спрагли правди, але вона зруйнована гаслом більшовиків «*Мета виправдовує засоби*».

Образи новели

Микола Хвильовий майстерно змальовує головного героя — «Я» — через відтворення його психологічного стану засобом оповіді-сповіді. Автор максимально розкриває почуття, сумніви, вагання: «*мислі — до неможливості натягнутий дріт*». Вони викликані конкретикою часу, відтвореного скупими, промовистими деталями: дика голодна країна, горять села й степи, паніка на фронті й у тилу. Отож де та загірна комуна, в ім'я якої ллється кров безневинних людей? У душі героя точиться запекла боротьба, бо він шукає (і не може знайти) гармонії між світлою мрією і дійсністю, бо хіба можна виправдати найсвятішою метою жорстокість і смерть хоча б однієї людини? Про це думає молодий комунар, чекіст, який, захищаючи ідеали революції, вершить ніби праведний суд. Його тривожить безліч думок, а совість мучить згадка про розстріляних: «*...До розстрілу присуджено, — шість! Досить! На цю ніч досить!*».

Із нелюдським стражданням він усвідомлює масштаби скоєного:

*«...Шість на моїй совісті?
Ні, це неправда. Шість сотень,
шість тисяч, шість мільйонів —
тьма на моїй совісті!!!
— Тьма?
І я здавлюю голову».*

Цей внутрішній монолог героя загострено-гіперболізований за принципом градації. В іншій оповідній манері — нейтральній, розлогій — ідеться про суд над жінкою в траурі та чоловіком у пенсне. І знову персонажі безіменні, просто зет та ігрек, умовні величини, як і шестеро страчених. Ця безіменність персонажів продумана, художньо вмотивована. Головний герой теж безіменний. Така деталь символічна: жорстока революційна дійсність нівелює людську індивідуальність, знищує навіть її зовнішні ознаки. Письменник стверджує: увесь трагізм реалій у тому, що сьогоднішній безіменний кат може завтра стати жертвою і навпаки. Адже революційний фанатизм веде в глухий кут, сліпа віра породжує зло й беззаконня.

Аби знайти внутрішню рівновагу, юний комунар прагне виправдати власні вчинки, свою беззастережну відданість революційній ідеї. Він механічно повторює для заспокоєння *«Так треба»* або ж, як порятунок, згадує криваві сторінки минулого: *«Тоді проноситься переді мною темна історія цивілізації, і бредуть народи, і віки, і сам час...»* Ця фраза звучить рефреном, але не приносить полегкості душі героя, не підказує йому, де знайти вихід.

Молодий комунар, з одного боку, страждає, бо бачить безліч смертей, а з іншого — по-звірячому радіє крові: *«В кабінет увалився цілий натовп черниць. Я цього не бачив, але я це відчував... Я довго не повертався, я смакував: всіх їх через дві години не буде!»*.

Якщо на початку новели герой хотів примирити в самому собі чекіста й людину, то після складного самоаналізу для нього стало очевидним роздвоєння власного «я», про яке він не має права нікому ніколи і нічого говорити. Кульмінацією цієї роздвоєності стає для героя дилема — розстріляти матір чи зберегти їй життя. Солдат революції, її «м'ятежний» син, нагадує зацькованого вовка. Цей образ не випадковий. До нього повертається письменник у фіналі твору: *«...що це: дійсність чи галюцинація?»*

Але це була дійсність. Справжня життєва дійсність — хижка й жорстока, як зграя голодних вовків. Це була дійсність безвихідна, неминуча, як сама смерть».

Сліпа віра, не оперта на людяність, милосердя, добро, призводить до трагічного фіналу — син убиває матір. Він страждає, переживає важкі хвилини, перш ніж зважитися на такий дикий учинок. Микола Хвильовий посилює вчинок молодого комунара тим, що мати — це ще й символічна Марія, яка йде з долини, з тихих озер *«загірної комуни»*, це оте світле майбутнє, заради якого згорає і роздвоюється у вогні фанатизму душа героя.

Важливу роль у розкритті психологічного стану «м'ятежного» сина-чекіста відіграє засіб контрасту, який виявляється на різних рівнях твору:

- **концептуальному**

(хижа дійсність — тихі озера «загірної комуни»);

- **сюжетному**

(фантастичний палац, будинок розстріляного шляхтича в темряві столітніх дубів, волохатий силует якого знову й знову повертає героя до жорстокої дійсності, — тиха кімната на околиці міста з лампадою перед образом Марії та зажурена мати, тут герой ховає «від гільйотини один кінець своєї душі»).

Людська сутність «главковерха чорного трибуналу комуни» змальовується і через оточення, зображене його ж, оповідача, очима. Так, доктор Тагабат із холодним розумом і каменем замість серця, уособлює звірячий інстинкт головного героя, його нікчемність. Дегенерат-вартовий схожий на каторжника. Цей «вірний пес революції» став сторожем душі героя новели. Він не дає йому схибити з раз і назавжди вибраного революційного шляху. І лише Андрюша, хлопець із розгубленим обличчям і кволою волею, нагадує героєві про його сумління, бо й сам не розуміє, навіщо ця безглузда звіряча жорстокість. Саме він пропонує молодому чекістові звільнити з-під арешту матір, але натомість чує цинічне «Навіщо ця мелодрама?» та грубе «Провалівай!».

Образ матері в новелі багатоаспектний і символічний. Це реальна мати чекіста, про яку він згадує з теплотою: «... я беру її милу голову з нальотом сріблястої сивини і тихо кладу на свої груди...». Жінка називає свого сина «м'ятежним комунарком», по-материнськи жаліє його, бо бачить утому й душевні страждання своєї дитини. Її любов і всепрощення безмежні. Мати не лише жаліє свого м'ятежного сина, а й прощає йому роздвоєння душі, його злочини. І цим вона нагадує Богоматір — спокоем, мудрістю, безмежною любов'ю.

Так художньо переконливо Микола Хвильовий стверджує думку про те, що вимріяне майбутнє не може наблизити людина з роздвоєним «я», ціною злочину його не побудувати.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Як ви розумієте слова М. Наєнка, винесені епіграфом до теми?
2. Чому Миколу Хвильового називали романтиком революції?
3. У чому полягає особиста драма Миколи Хвильового? Чому його життєвий шлях називають «шляхом безумної подорожі»?
4. Яку роль відіграв Микола Хвильовий у літературній дискусії 1925–1928 рр.?
5. Яка основна проблема новели «Я (Романтика)»? Як вона художньо втілюється у творі?
6. Визначте елементи сюжету та їх функції в новелі «Я (Романтика)».
7. Як у новелі поєднано неоромантичні й імпресіоністичні засоби? Наведіть приклади.
8. Поясніть твердження Ю. Коваліва: «... письменник запропонував розмаїті коди. Вони містяться вже у специфічній назві новели з номінацією займенника першої особи однини та слова Романтика з великої літери, затиснутого в дужки, аби вказати на його небезпечний зміст. Таким... прийомом письменник загострював читацьку увагу довкола головного героя».

і немовби попереджав реципієнта¹ про особливу, невідому подію, до якої треба бути готовим».

9. Чи погоджуєтеся Ви з думкою, що в новелі Микола Хвильовий передбачив жорстокість каральної системи радянської влади? Доведіть цю тезу двома-трьома аргументами.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Підготуйте усну відповідь на питання, як Микола Хвильовий розкриває внутрішні суперечності в душі головного героя новели «Я (Романтика)». Добріть цитати на підтвердження своїх міркувань.

ВАШІ ЛІТЕРАТУРНІ ПРОЕКТИ

Проведіть у класі диспут на тему «Прощений чи не прощений гріх героя новели Миколи Хвильового "Я (Романтика)"?».

Ви — ТВОРЧА ОСОБИСТІСТЬ

Напишіть сценарій літературного вечора, присвяченого життю й творчості Миколи Хвильового. Здійсніть постановку. За епіграф візьміть слова Миколи Хвильового з поеми «В електричний вік»:

*Так споконвіку було.
Одні упирались з ганчіркою в руці,
а другі тяглися до стяга зорі
і йшли за хвостами комет,

горіх розкусивши буття.
І хіба посміє вічність
шпурнути в моє обличчя
докір?*

ЛІТЕРАТУРА В КОЛІ МИСТЕЦТВ

У мережі Інтернет перегляньте короткометражний фільм режисера М. Калюжного «Я (Романтика)». Враженнями поділіться з однокласниками та однокласницями. Чи вдалося творчій кіногрупі відобразити атмосферу новели й психологію персонажів? Що саме?

¹ Реципієнт (лат.) — той, хто сприймає.

ЮРІЙ ЯНОВСЬКИЙ

1902–1954

*Юрій Яновський, як і чимало митців його генерації,
був письменником європейського художнього звучання...
Ярослав Голобородько¹*

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ

Юрій Іванович Яновський народився 27 серпня 1902 р. на хуторі Майерове (нині — село Нечаївка), що на Кіровоградщині, у селянській родині. Навчався в земській школі, Єлисаветградському реальному училищі. Зацікавлення літературною творчістю вилилося в перших пробах пера російською мовою («...хотів бути Пушкіном»).

У 1922 р. Юрій Яновський вступає до Київського політехнічного інституту, бере активну участь у літературному житті міста. У 1925 р. надруковано його першу книжку оповідань «Мамутові бивні». Та навчання в інституті довелося припинити 1924 р., бо треба було заробляти на прожиття. Юрій Яновський працює деякий час у пресі, а в 1925–1927 рр. — головним редактором Одеської кінофабрики. Тут він знайомиться з кінорежисером О. Довженком, пише сценарій за повістю М. Коцюбинського «Fata morgana», створює серію нарисів про українських кіномитців — «Голлівуд на березі Чорного моря».

Переїхавши до Харкова, Ю. Яновський стає членом ВАПЛІТЕ, згодом переходить до іншої літературної організації — «Пролітфронт».

У 1920-х рр. активно друкується: 1927 р. — повість «Байгород», 1928 р. — збірка поезій «Прекрасна УТ» (Україна трудова) і роман «Майстер корабля».

У 1930 р. Ю. Яновський видає новий роман «Чотири шаблі». Його дія відбувається переважно на степових просторах України у 1920 р. Автор базується на історичній конкретиці і творить текст про національно-визвольні змагання рідного народу та їх крах. Він поетизує дух та атмосферу часу, велич окремих героїв, які, хоч і зазнали поразки, виявилися сильними особистостями.

¹ Ярослав Юрійович Голобородько (нар. 1961) — український літературознавець.

Письменник один із небагатьох серед своїх сучасників сміливо порушує проблеми відродження української нації. Автор гостро й полемічно розповідає про величність української історії, трагізм якої був зумовлений або продажністю її «пророків», або непослідовністю, безвідповідальністю, м'якістю українського характеру. Герої Ю. Яновського здобувають іще один шанс на будівництво української держави, адже за ними не тільки ганебні, а й величні сторінки минулого, уособлені постатями «лицарів честі» Максима Залізняка, Семена Неживого, Якова Швачки, Івана Бондаренка. Ця думка про особливість української історії, у якій переплелися героїзм і ницість, не раз повторюється на сторінках роману «Чотири шаблі»: *«...у нас добре вміють тільки умирати. Англійські журнали сімнадцятого століття виповнено портретами ваших гетьманів і полковників, військові спеціалісти вивчають їхні походи та переможні бої з поляками й турками, все йде до того, що на сторінку історії впливає новий могутній життєздатний народ, та все раптом летить шкереберть: гетьмани зникають, пропивши всі славні діла, полковники розкішно умирають, четвертовані, колесовані, на кіл посаджені, у мідних биках підсмажені, або стають московськими боярами, кличуть до себе воєвод і — ганьба! — стають рабами, не звоєвані, неподолані на полі бою, не примушені силою до покорі...»*.

Тому один із головних героїв — Шахай — стверджує, що ненавидить нашу націю за те, що *«вона не вміє до краю думати і до краю діяти»*. За тематикою «Чотири шаблі» не стільки роман про громадянську війну, скільки про ще один крах націєтворчих надій і сподівань, які активно постали до життя, та були знищені більшовицькою доктриною. Ідеали національно-визвольних змагань поглинула інша ідеологія — «червона», і колишні військові ватажки — «чотири шаблі» — набули статусу «втраченого покоління». Роман є спробою змалювати недавні соціальні катаклізми ніби з історичної відстані. Вдумливий і прозорливий письменник зобразив події національно-визвольних змагань як велику катастрофу і в житті країни загалом, і в житті окремої людини.

У 1935 р. прозаїк публікує новий роман — «Вершники». Цей твір Ю. Яновського тривалий час уважався хрестоматійним, найвищим досягненням письменника, бо відповідав вимогам комуністичної ідеології (романтизація національно-визвольних змагань, пафос класової боротьби, згадка імен Леніна, Сталіна, Ворошилова). Талановитий автор, розіп'ятий тогочасною критикою за роман «Чотири шаблі», присвячений тій самій тематиці, пішов на компроміс із самим собою, з власним сумлінням. Це було в страшні для української культури часи — 1933–1935 рр. За свідченням самого Ю. Яновського, *«в цій невеликій книжці закладено три роки роботи, три роки всіляких думок і самовідчужань, усіляких життєвих умов»*.

Однак у кількох новелах роману Ю. Яновський поетизує загальнолюдські цінності, як-от: спадкоємність традицій і звичаїв, вірність, духовну міць. Якщо проаналізувати новели «Дитинство», «Шаланда в морі», то їх єднає прикметна риса — оспівування сімейних взаємин, родинних святинь.

У 1939 р. письменник переїжджає до Києва. Із початком Другої світової війни він евакуюється до Уфи. Редагує журнал «Українська література» («Вітчизна»). Працює військовим кореспондентом.

У 1947 р. Юрій Яновський публікує роман «Жива вода».

Помер письменник 25 лютого 1954 р.

* * *

Голгофою Ю. Яновського стали постійні цькування його критиками за твори «Чотири шаблі» і «Майстер корабля». Це змусило письменника піти на компроміс із власним сумлінням — написати «Вершники». Але й цей твір в Україні опубліковано не одразу, а лише після того, як його було видано в Москві. Доля роману «Чотири шаблі» загалом драматична, бо півстоліття твір зазнавав дошкульної необ'єктивної критики, і тільки в 1983 р. повернувся до читача.

У післявоєнний час цькуванню було піддано роман на колгоспну тему «Жива вода»: автора звинуватили у «спотворенні радянської дійсності». За півроку після розгрому твору Ю. Яновський змушений був виступити з листом, у якому визнав вигадані радянською цензурою помилки. І річ навіть не в тому, що роман не належить до вершинних здобутків письменника, а в тому, що могутня ідеологічна система боролася з талантом, хоч на словах цинічно проповідувала свободу творчості. У новій редакції (автор вніс до 200 виправлень) і з новою назвою «Мир» роман побачив світ уже після смерті письменника.

Ю. Яновський — романтик за світовідчуттям і стилем. Його приваблювали неординарні люди, небуденні, екстремальні ситуації, у яких найвиразніше розкривалися глибинні людські риси. Манера письма цього автора позначена суб'єктивною стихією: вибухом емоцій, патетикою, виведеними назовні авторськими симпатіями та антипатіями. Юрій Яновський був тонким стилістом з особливим чуттям слова, його відтінків. Сам письменник називав себе поетом, який іноді пише прозу.

Творчий доробок письменника різножанровий: новели, оповідання, повісті, романи, поезії, п'єси. Не всі вони витримали випробування часом. Натомість кращі з них — це одкровення, оригінальний погляд на світ. Об'єктивно творчі злети й падіння письменника зумовлені ідеологічним тиском, який супроводжував його протягом життя.

Художні здобутки Ю. Яновського дають право визнати його новатором в українській літературі ХХ ст. В «Чотирьох шаблях» він поетизував могутню стихію національно-визвольного руху в Україні та його трагічні

наслідки, розмірковував над долею творчої інтелігенції в романі «Майстер корабля». Створив новий різновид (роман у новелах) в українській літературі, захоплюючися нетрадиційними прийомами сюжетобудування. Це експериментаторство помітне ще в ранній прозі Ю. Яновського. У повісті «Байгород», оспівуючи лицарство, безкорисливість, синівську любов до рідної землі, він ознайомлює читача з фабульним каркасом твору, даючи своєрідні ремарки до творчої лабораторії. Новелістичними мотивами позначені романи «Майстер корабля» та «Чотири шаблі». Кожний із розділів «Чотирьох шабель» має обов'язковий пісенний зачин. У «Майстрі корабля» взаємодіють різні часові площини. Для письменника головним був не перебіг подій, а вир людських емоцій та почуттів.

Наділений неабияким талантом, Ю. Яновський не до кінця реалізував його, та кращі твори письменника завжди хвилювали й досі хвилюють читача.

Ю. Яновський належить до покоління митців, які відкривали нові теми, шукали нові художні форми, йшли незвіданими шляхами. Свіжістю барв, глибиною образів, жанровим розмаїттям, високим духом романтики позначені кращі його здобутки в царині літератури.

Літературознавець Г. Костюк влучно назвав його «лицарем культури нації».

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. У чому полягає трагедія Ю. Яновського як творчої особистості?
2. Яку роль у житті та творчості письменника відіграло кіно?
3. Прокоментуйте думку Ю. Яновського: «*Читаю багато. Особливо люблю книжки письменників Р. Кіплінга, Едг. По, Д. Лондона, О. Генрі, Амброза Пірса, Ю. Конрада, М. Твена, Честертона, Теннісона, Вольтера, А. Франса, Гоголя, Бабеля*». Чи є серед названих авторів романтики? Що це засвідчує?
4. Поміркуйте, чому в радянські часи роман Ю. Яновського «Вершники» був чи не єдиною візитівкою цього письменника.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Усно поясніть епіграф до теми — слова Я. Голобородька.
2. Прочитайте роман Ю. Яновського «Майстер корабля».

«Майстер корабля» (1928)

Історія створення

За словами Ю. Яновського, твір «*народився, як і слід було чекати, далеко од моря. Його було написано тоді, коли автор, бувши звичаєм одважний і холодного серця, одразу якось уздрів, що молодість його не*

вічна». Чи не тому на сторінках роману вирують молодість, енергія, щастя любові й творчості? Автор оспівує мистецьке начало в людині, завдяки якому вона здобуває безсмертя у віках.

«Майстер корабля», перший роман Ю. Яновського, автобіографічний. Твір, «легкий і життєжадібний», написаний на одному подиху: письменник розпочав роботу 27 листопада 1927 р. в Одесі, а завершив у Харкові, куди невдовзі переїхав. У 1928 р. твір було опубліковано в харківському видавництві «Книгоспілка». Письменник осмислив власний життєвий досвід, пов'язаний з роботою на Одеській кіностудії. Змальоване гомінке місто безліччю прикмет нагадує Одесу 1920-х рр. минулого століття, яку тоді називали «Голлівудом на березі Чорного моря», — з метушливою кінофабрикою, бульварами й пам'ятниками, неповторними людськими типажами, згадкою про реальну подію — приїзд до Одеси наркома закордонних справ Г. Чичеріна та його зустріч із турецьким міністром. Головні герої твору, на відміну від другорядних, мають своїх прототипів.

До речі, обкладинку до першого видання «Майстра корабля» виконав В. Кричевський. На ній зображено вітрильник, який ніби летить над морем, нагадуючи своїми контурами жіноче обличчя східного типу — героїні твору балерини Тайах. Ніжна, чарівна, граціозна та одухотворена в танці, загадкова й таємнича в буденному житті, схожа на артистку Іту Пензо, яка гастролювала в Одеському оперному театрі в середині 1920-х рр., зокрема танцювала в балеті С. Василенка «Йосиф Прекрасний». Юрій Яновський та Олександр Довженко захопилися її майстерністю, про що згадує в спогадах М. Бажан: «...відчули, що їхні серця б'ються особливо тривожно і гаряче, коли, овіяна східними переливами музики, на сцені вигинається і кружляє жагуча, чарівна, струнка Тайах».

Про це згадує у своїх мемуарах і Т. Стах, письменниця й перекладачка: «Пізніше Юрій Іванович казав, що він байдужий до балету, але тоді видно було по ньому, як йому все подобається: і музика Глієра, і танці, а Іта Пензо зі своєю чарівною усмішкою і поглядом неухважно-примружених, ледь витягнутих по-японському очей під русим, низько спущеним на чоло волоссям просто-таки полонила його».

Обкладинка роману
«Майстер корабля».
Видання перше.
Художник Василь
Кричевський.

Саме Іта Пензо стала прообразом красуні Тайах у романі, привабивши Ю. Яновського своєю загадковістю. Білоголова, стрижена, довгонога, *«стримана й холодна взагалі, а коли сміється — робиться близькою»*, — такою змальовано Тайах на сторінках роману.

Ідейно-тематичні домінанти

Реальні події та люди, переосмислені Ю. Яновським, дали йому змогу створити оригінальні образи української творчої інтелігенції, її молодшої генерації. Про кожного із них можна сказати словами То-Ма-Кі: *«...В мене одна наречена, наречена з колиски, про яку я думав, мабуть, і тоді, коли не вмів ще говорити. Наречена, що для неї я жив ціле життя, їй присвятив сталеву шпагу й за неї підставляв під мечі важкий щит. ...Для неї я був сміливий і впертий, заради неї я хотів бути в першій лаві бійців — бійців за її розквітання. Для неї я полюбив море, поставив на гербі якір, що його приймають усі моря світу, і колишеться над ним могутній корабель. Культура нації — зуть її»*.

Твір Ю. Яновського справедливо називають романтичним трактатом про мистецтво. Він сповнений роздумів талановитого художника слова про сенс земного буття, загадковість і велич душі людської, її порівняння до гармонії та краси через осягнення і минулого, й майбутнього.

Роман рясніє місткими висловами-сентенціями, афористичність яких дає змогу авторові висловити, ствердити, перевірити власні естетичні принципи, творити власний художній кодекс. Наведемо деякі з них: *«...Людина — натура творча. Людині треба, щоб її робота залишалася після неї самої жити. Тоді людина працюватиме так, як співає»*. Або: *«Радісна праця — ознака творчості»*.

Тема мистецтва розгортається в романі кількома аспектами. Передусім її репрезентують герої — То-Ма-Кі й Сев, тісно пов'язані з кіновиробництвом. То-Ма-Кі міркує, як краще втілити в життя задум книги спогадів; Генрі — один із його синів — письменник. І твори його *«легкі, бадьорі, і вони звучать, як пісня птаха»*. Ці неординарні творчі особистості висловлюють своє розуміння мистецтва, і з багатоголосся їхніх міркувань викристалізовується думка про те, що мистецтво окрилює людину, а завдяки творчості людина здобуває безсмертя.

Автор не боїться роботи над сценарієм, розповідає про муки творчості і змальовує творчі пошуки, міркує про роль натхнення та інтуїції, про творчі злети людського духу. У цих роздумах є кілька присутніх моментів, які безпосередньо стосуються естетичних переконань самого Ю. Яновського. Він не любить літературних трафаретів, зокрема,

у зображенні морської стихії, до якої так часто звертаються романтики: *«Коли б тільки його не змальовували синьою фарбою і красивими епітетами. Обов'язково над ним мусить літати чайка, що квилить-проквіляє, буревісники, що чують бурю, і кораблі з білими лоскутами парусів»*.

А в розмові з Директором про майбутній фільм оповідач, особа якого асоціюється з автором, висловлює свої сокровенні думки про майбутнє українського мистецтва, про його потенції та завдання: *«Ти, може, думаєш завше одягати наших людей у драні свитки й вишивані сорочки? Страждання, злидні, соловейко й постійні мандри зі своєї землі — на землі інші, у каторгу, в ярмо, в перевертні? Ти думаєш, що ми не можемо підняти якір свого корабля й поставити паруси? Що ми не сильні духом і ділами для того, щоб заспівати веселі пісні про далекі краї, про блакитні високості неба, про бадьорі химери оновленого духу?»*.

Слова *«підняти якір свого корабля й поставити паруси»* суголосні назві роману й несуть у собі символічний зміст. Як пояснює матрос Богдан, майстер корабля — це дерев'яна фігура над бугшпритом¹ у формі вовка, лиса чи ведмедя, яка оберігає корабель від нещастя. Для вітрильника, спорудженого для майбутнього фільму, сам Богдан обрав майстром корабля жінку — юну Баджін, з якою колись перетнулася його життєва доля. Такий сюжетний хід подій. А в підтексті вітрильник, клопітка праця над його народженням — це романтична поетизація прекрасного в людині, її поривання до гармонії зі світом і самою собою.

Тема жінки, тема кохання звучить у романі доволі потужно. Її епіцентром стає балерина Тайах, яка в минулому зазнала чимало розчарувань у взаєминах із чоловіками. Ця зеленоока й золотокоса красуня випромінює таємничість і незбагненну привабливість. Вона опиняється в центрі «трикутника» закоханих: То-Ма-Кі, Сева, Богдана. Якщо перші двоє — романтики, лицарі, то матрос Богдан — реаліст, який іронічно сприймає зауваження про те, що *«жінку треба носити на руках»*, бо, на його переконання, та *«любить руку і повід»*. То-Ма-Кі й Сев найбільше цінують дружні стосунки, у які *«увійшла жінка повноправною серединою»*. Сама Тайах духовно відроджується завдяки такому теплому й безкорисливому ставленню до себе. Проте вона має власну гордість і не хоче почуватися чиеюсь власністю: *«Тепер — ви підняли мене з того місця, де я лежала при дорозі, загубивши людське обличчя, ви посадили мене на корабель — дайте ж мені попливти, наставивши вітрила»*.

Чоловіча дружба (завдяки жінці і любові до неї) зазнає серйозних випробувань: То-Ма-Кі несподівано поранено внаслідок нападу, і Богдан підозрює в цьому запального Сева, як швидко виявиться, безпідставно. Оспівуючи таке ідеальне кохання, письменник змальовує, як прекрасне людське почуття будить у серці найчистіші поривання, мрії, приспані

¹ Горизонтальний або похилий брус, який служить для підняття носових вітрил.

духовні сили. Загадкою з'являється на сторінках роману Тайях — екстравагантна, чутлива, незвичайна *«авантюристка»*, і так само зникає, бо не може пристати до жартівливої пропозиції Сева вибрати когось одного за допомогою жереба. Напевно, вона віддала перевагу позбавленому ілюзій Богдану (такий сюжетний хід пропонує батькові Генрі).

А може, Тайях стала вірною дружиною То-Ма-Кі та матір'ю його синів (*«Генрі допитується, чи не була ти в Італії. Він думає мене зловити й ототожнити дівчину в купальному костюмі (на березі в Генуї) з тобою. Та в наші з тобою справи ми його не пустимо. Правда?»*).

Сторінки роману, присвячені, за висловом М. Бажана, *«трикутнику почувань»*, вирують торжеством молодості, енергії, краси, щастям і творчістю.

Ю. Яновський порушує тему культури української нації, її творчої інтелігенції. Автор стверджує, що творча людина — вільна, активна, мисляча, залюблена у справу свого життя, а не коліщатко та гвинтик суспільного механізму, як пропагувала тогочасна більшовицька ідеологія. Тільки така самостійна й талановита особистість може творити світ духовної гармонії, спрямований у майбутнє. То-Ма-Кі переконливо стверджує: *«Найбільше мені до вподоби руки творців. Перо і пензель, ніж і сокира, талановитий молоток! Чи знаєте ви, що рука, яка вас тримає, передає через вас вогонь життя? Вона вмире, а витвори її житимуть»*.

Тема майбутнього набуває в романі ознак утопії, що втілено в роздумах То-Ма-Кі: *«Я бачу, як повиростали заводи і фабрики. Розмножилися дороги. Вода ріки віддає свої мільйони сил. Коло плугів працює веселий народ. Сонце смажить радісні обличчя. Армії дітей пищать по садках, голосять, співають, плачуть, сміються, жують землю і поїдають трави...»*. Картина нагадує земний рай, якого так і не було досягнуто.

Сюжет і композиція

У творі події зображено не в логічній послідовності, а в їхній розкутості, асоціативності. Взаємодіють різні часові площини, поєднані спогадами, вставними новелами, передісторіями персонажів. Юрій Яновський сміливо експериментує з композицією. Перед читачем постають дві часові площини — письменницька сучасність набуває статусу історичного минулого, а майбутнє 1970-х рр. ХХ ст. змальовується як сьогодення. Прозаїк моделює його як прогресивне суспільство з високим рівнем розвитку науки, техніки, мистецтва. В уяві автора це період, який сприяє розвиткові людської особистості, зокрема, творчої.

Сюжет твору складається із мікронovel — історій персонажів (То-Ма-Кі, Тайях, Професора, Богдана). Вони оформлюються в роздумах і нотатках То-Ма-Кі, його синів Майка й Генрі, листах балерини Тайях, розповідях матроса Богдана.

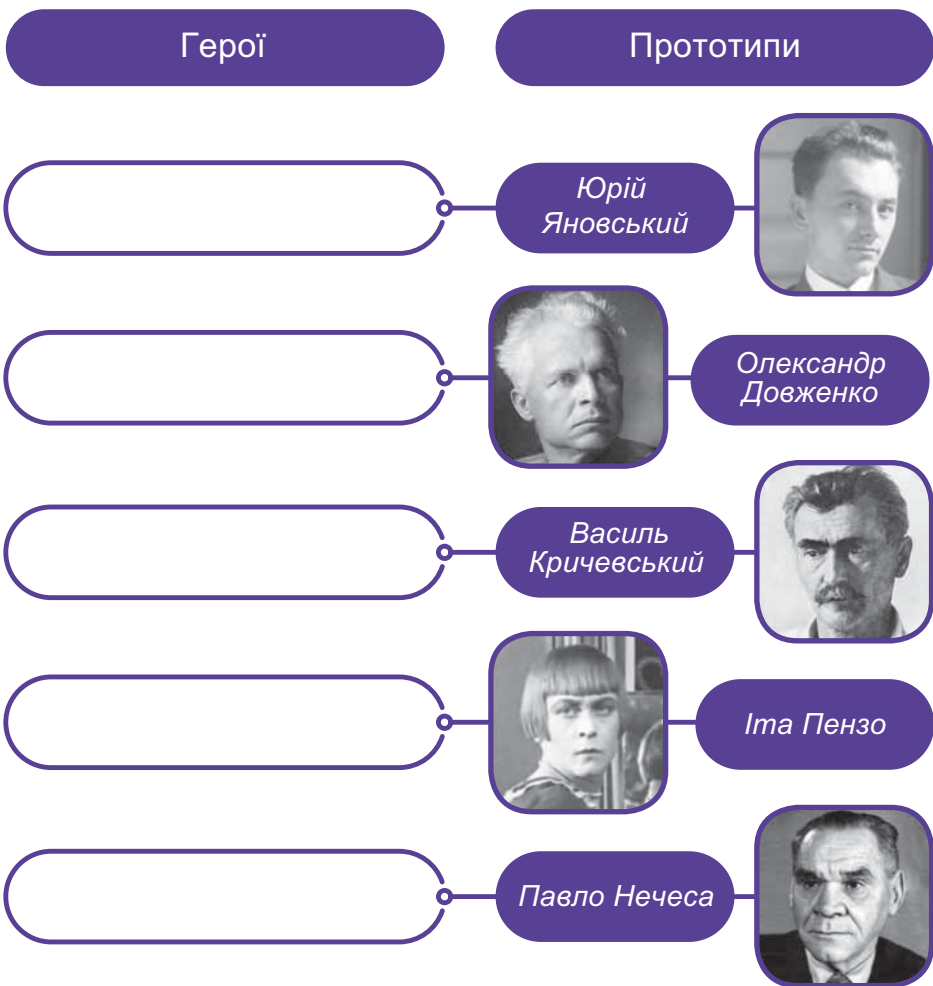
Сюжетні вузли роману не мають однозначної розв'язки, і це інтригує читача. Так, триває підготовка до знімання фільму, вибір Тайях до кінця невідомий, хоча автор натякає, що вона, мабуть, мати синів То-Ма-Кі. Письменник-модерніст свідомо не розв'язав сюжетних вузлів, бо для нього важливішим є вираження, а не зображення.

У сюжеті твору неабияку роль відіграють образи Міста й моря. Південне Місто — у ньому вгадується Одеса — зображено в усій конкретиці. Його обличчя — це порт, кінофабрика, оперний театр, це й рідний берег, до якого прагнуть герої, бо там — домівка. Для автора це — *«моя Республіка»*. Для Богдана — мрія про повернення з Балкан до рідної гавані. Тайях, захоплена історією, культурою, природою Італії, у листі до То-Ма-Кі щиро зізнається: *«Я йшла східцями нагору й повторювала собі, ніби молитву: "Треба додому вертатися. Треба додому вертатися. Додому вертатися"»*.

Образ моря також символічний. Із ним пов'язані долі всіх персонажів, і сюжет майбутнього фільму також мариністичний. Водночас морська стихія символізує природну силу, яка могутніша за людину, тож може перевернути її плани й мрії: *«Перед морем завше себе почуваші ніби винуватим, за те, що мало живеш. За те, що малий такий. За гнів і хвилювання»*.

Символічного звучання твору надають й епіграфи, запозичені з різних джерел. У творі їх рекордна кількість — аж п'ять, що є своєрідною грою з читачем. Авторська присвята суголосна назві роману. В ній оспівуються морські мандрівки, фрегати, любовні пригоди, радість і принади життя. Інші епіграфи передають або відтіняють авторський задум. Так, Ю. Яновський рядками з М. Гоголя наголошує на магістральному сюжетному русі роману — думці про нездоланність людської мрії, високих романтичних почувань. Рядки з Й.-В. Гете та маловідомого англійського драматурга й поета Ч. Дібдіна, котрий свого часу прославився віршами про море, указують (іронічно-жартівливо) на коло подій, пов'язаних із доволі екзотичними пригодами невгамовного життєлюбця Богдана. І, нарешті, вислів Горація поетизує морські мандри, ширше — романтичний мотив пошуку людиною своєї сутності, мети життя.

Ю. Яновський особливу увагу звертає на тип оповіді. То-Ма-Кі з висоти прожитих літ роздумує над важливими естетичними й морально-етичними проблемами. Це ліризує твір, надає йому довірливої та щирої тональності. Оповідач звертається і до читача, і до природи. Він знає й перебіг подій у минулому та майбутньому. Ці творчі знахідки органічно впливали з романтичного пафосу творчості письменника: романтичне кохання, таємничі обставини, романтичні конфлікти між любов'ю та обов'язком, життям і смертю, екзотичні імена, наприклад, То-Ма-Кі — Товариш Майстер Кіно. Герої письменника високодуховні, чисті, відкриті серцем.

Образи та прототипи

Створені письменником образи позначені неоромантичними барвами. Це неординарні творчі індивідуальності, які вільно мислять і сприймають світ у його різнобарвності та строкатості вражень, відчуттів, емоцій.

То-Ма-Кі постає досвідченим майстром кіно і молодим редактором, який працює на кінофабриці.

В особі мудрого, натхненного й усезнаючого **Професора** помітні риси художника Василя Кричевського, якого запросили на Одеську кіностудію консультантом для постановок історичних фільмів. У спогадах М. Бажана читаємо: *«Старий майстер знав багато. Своїми знаннями він не хизувався, а охоче ділився, ставши незаперечним художнім авто-*

ритетом для всіх кінематографістів, особливо ж для двох людей — для Довженка, загалом несхильного підкорятися у мистецтві іншим авторитетам, і для Яновського. Юрій дуже любив і шанував свого Професора, прислухався до його суджень, вчився в нього».

Сев — художник і кінорежисер — перебуває в постійних творчих пошуках; після провалу невеликої комедії він не склав рук, а мріє про роботу над наступною картиною. Тому для нього органічними є міркування про сенс творчості, про роботу над кінообразом, шукання таких художніх засобів, які найточніше розкривали б задум фільму. Сам процес кінотворення, його перипетії оживають у його міркуваннях.

Автор пише про Сева так: *«...з однаковою гордістю стоятиме серед велетенських машин... на палубі океанського корабля, що йде в невідомі країни, він стоятиме з однаковою гордістю й серед неміряного степу, спираючись на палицю. Бо в ньому є одвічне обличчя людини...»*. Саме таким був О. Довженко, такою була його вдача.

Як і інші герої роману, **Тайях** — людина мистецтва, талановита балерина, яка, свідома своєї жіночої вроди і розуму, *«...трималася так, ніби її шлейф несли пажі»*. В орбіту її жіночої чуттєвої натури потрапляють чоловіки — То-Ма-Кі, Сев, до яких вона ставиться з великою повагою і теплотою, шукаючи в них підтримки та розуміння, проте її приваблює Богдан. Тайях здатна на несподівані вчинки, що характеризують натуру екзальтовану, яка може жити в широкій чуттєвій амплітуді: бути примхливою та енергійною, спокійною й урівноваженою. Імовірно, така інтенсивність внутрішнього життя зумовлена генетично, адже батько Тайях — італієць, а мати — слов'янка. Вона завжди щира, відверта, umie цінувати дружбу. Внутрішній світ цієї непересічної жінки, її здатність жити й сприймати життя через почуття якнайповніше розкриваються у листах, сповідальні інтонації яких підкреслюють емоції Тайях, котрі вона, безперечно, втілює й у танці, хоча танцює *«холодно»*. Та її балетні партії, зіткані з продуманих рухів і жестів, незмінно викликали шаленство театралів. Творець для оповідача (й автора) — це майстер.

Прототипом **Директора** став матрос Павло Нечеса, бурхливі віхи життя якого стали дивовижною передісторією керівника кінофабрики.

У творі знаходимо й іронічно-жартівливий автопортрет самого Ю. Яновського, автора й оповідача, за сюжетом — **новоприбулого редактора Одеської кінофабрики**: *«Уявіть собі юнака — невисокого й стрункого, з сірими очима й енергійним ротом, погляд насмішкуватий і впертий, руки, що люблять доторкнутись до забороненого й відчутти приємність там, де страшно»*. У спогадах М. Бажан застерігає читача від бажання ототожнювати життєві реалії з художнім домислом, пишучи зокрема: *«Знаю, що зображена в романі любов То-Ма-Кі та Сева до Тайях не протокольно точний запис. Справжні події та почуття підхопив та підніс до баладних романтичних висот порив молодого Юриного серця»*.

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ КООРДИНАТИ

Вторинна умовність у літературному творі

Письменник, змальовуючи світ і людину в художніх образах, ніколи не стверджуватиме, що вони повністю відповідають якимось реальним обставинами чи людським характерам. Мова про те, що між ними не можна поставити знак рівності. Це так звана **первинна умовність**, усе-загальна ознака будь-якого виду мистецтва.

Водночас майстер слова залежно від своїх естетичних уподобань може зображати світ життєподібно, як, наприклад, змалював І. Нечуй-Левицький Кайдашів, Миколу Джерю; Панас Мирний та Іван Білик — Чіпку; О. Кобилянська — Михайла, Саву та інших. Ми, читачі, уявляємо їх портрети, жести, рухи, думки й почування до найменших подробиць.

Але письменник може користуватися й інакомовним способом змалювання, що в науці про літературу називається **вторинною умовністю**. Наприклад, це міфологічні персонажі «Лісової пісні» Лесі Українки, гоголівський чорт, політ у сні із совою (поема-комедія Т. Шевченка «Сон»). Але навіть вони нагадують людей — вчинками й зовнішністю. Проте, змальовуючи їх, письменник свідомо уникає життєподібності. Водночас автор активно використовує символи, алегорії, гіперболи, персоніфікації, метонімії та метафори, а також фантастичні елементи.

Ознаками вторинної умовності позначені окремі жанри — міфи, байки, казки, притчі.

Художній час і простір

Художній час і простір змальовані й відтворені в літературному творі як характеристики світу. Якщо реальний фізичний час безперервний, рухається від минулого до майбутнього, то художній час може моделюватися письменником довільно, з численними зміщеннями, пропусками. У межах одного твору може співіснувати кілька часових площин, відстань між якими — понад сто років (пригадайте роман Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»).

Якщо в реальності людина прив'язана до певної просторової точки, то в художньому творі вона може за мить переміститися за тисячі кілометрів, навіть в іншу частину світу. Простір художнього твору може бути розімкнутим, як у поемі-комедії «Сон» Т. Шевченка, й ущільненим та обмеженим, як у новелі «Момент» В. Винниченка.

Романтична умовність зумовлює довільну композицію твору, розширення меж часу й місця дії, як у романі Ю. Яновського «Майстер корабля».

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Визначте проблематику роману Ю. Яновського «Майстер корабля».
2. Прочитайте думки Ю. Яновського в інтерв'ю 1929 р. про роман «Майстер корабля»: «...хочу і тепер бути майстром та інженером-конструк-

тором. Я вивчаю складні формули людських взаємин, я пригадую формули вищої математики і з жахом констатую, що треба математики вищої, щоб можна було спрощувати неймовірні порівняння людських шляхів». Зверніть увагу на слово «майстер». Чому його використав письменник? Як він ставиться до творчої праці?

3. Прочитайте твердження літературознавиці Р. Мовчан: «...Юрій Яновський такий щедрий на ліричні відступи, часом надто вже пафосні й декларативні, як про творчу працю чи людські руки, дуже обережний при змалюванні своїх героїв... Він свідомо прагне уникнути надмірної ідеалізації, боїться збитися на банальні трафарети». Чи згодні ви з нею? Своєю відповіддю аргументуйте, звернувшись до характеристики одного з персонажів роману.

4. Яке ваше ставлення до любовного «чотирикутника», зображеного у творі?

5. Поміркуйте, чому автор називає Тайях «авантюрицею з ніг до голови».

6. Поясніть слова То-Ма-Кі: «Я взагалі люблю людей, з якими можна розмовляти, не кажучи всіх слів».

7. Як ви розумієте назву роману?

8. У чому виявляється неоромантичний пафос твору?

9. Охарактеризуйте художній час і простір у романі.

10. Чи можна вважати, що роман адресований елітарному читачеві? Чому?

11. Прокоментуйте думку Ю. Коваліва про роман «Майстер корабля»: «Здається, в українській літературі, переповненій людськими стражданнями й сентиментальними рефлексіями, важко знайти аналогічний твір, виповнений таким оптимізмом, грацією, вродженим аристократизмом».

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Дайте усну відповідь на питання «Які морально-етичні колізії роману Ю. Яновського "Майстер корабля"»?

ВАШІ ЛІТЕРАТУРНІ ПРОЕКТИ

Дослідіть у романі Ю. Яновського «Майстер корабля» ознаки психологічного, інтелектуального, пригодницького, епістолярного, утопічного твору. Результати подайте у вигляді таблиці з прикладами.

ЛІТЕРАТУРА В КОЛІ МИСТЕЦТВ

Створіть презентацію «Українські письменники та кіно у 1920-х рр. XX ст.».

ТВОРЕЦЬ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ПРОЗИ

ВАЛЕР'ЯН ПІДМОГИЛЬНИЙ

1901–1937

*...Творчість В. Підмогильного — одне із найвищих
духовних явищ української літератури.
Володимир Мельник¹*

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ

Валер'ян Петрович Підмогильний народився 2 лютого 1901 р. у селянській родині в с. Чаплі під Катеринославом (нині — околиця міста Дніпра). У 1924 р. письменник так указав віхи своєї біографії:

«Р. 1918 закінчив 1 Катеринославську реальну школу й того самого року вступив до математичного факультету Катеринославського Університету. У 1919 році перейшов до правничого факультету, але через матеріальну скруту мусив кинути науку. Працював у різних установах у самому Катеринославі й у повітах, здебільшого в Наросвіті, і разом з тим учителював».

У 1921 р. Валер'ян Підмогильний переїжджає до Києва. Він працює в редакціях видавництва і журналів, знайомиться з багатьма діячами української культури, входить до літературного угруповання «Ланка», перейменованого згодом на «МАРС» (Майстерня революційного слова). За естетичною платформою це був філіал харківського ВАПЛІТЕ. Учасники київської організації (Є. Плужник, Т. Осьмачка, Б. Антоненко-Давидович, Г. Косинка та інші) хоч і позитивно ставилися до радянської влади, та категорично відмовлялися служити їй.

У Києві В. Підмогильний поринає у творчість. Перші свої проби пера він зробив іще під час навчання, друкуючи вірші й оповідання в шкільному журналі та демонструючи велику начитаність (за псевдонім юнак обирає ім'я Лорд Лістер під враженням від детективної літератури).

Уже в 1920 р. у Катеринославі виходить його книга з багатообіцяючою назвою «Твори. Т. 1», а у 1922 р. в харківському видавництві з'являється повість «Остап Шаптала». У Києві письменник друкується в численних

¹ Володимир Олександрович Мельник (1941–1997) — український літературознавець.

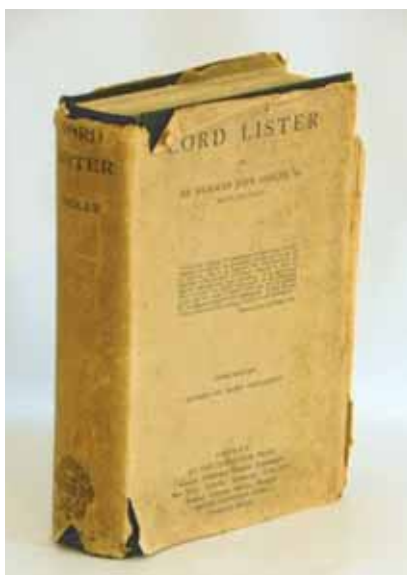
часописах, видає збірки оповідань, перекладає із зарубіжної класики. У 1928 р. опубліковано один із найвідоміших творів В. Підмогильного — роман «Місто», у 1930 р. з'являється «Невеличка драма». Довкола книг вирують обговорення й диспути. Молодь захоплено читала «Місто», а критики недоліками вважали те, що насправді було перевагами роману. Зокрема психологізм розцінювали як прояв ворожої ідеології, зацікавлення сутністю людини — викликом пропагованому тоді колективізму, адже головний герой — «безмежний індивідуаліст», та ще й став інтелігентом, вийшовши з селянського середовища. Тому висновок був категоричний: «книжка антирадянська». Маємо прикрий приклад того, як необ'єктивна критична думка фатально втручалася в долю письменника і навіть перекреслювала його життя.

У 1929 р. письменника запрошують до Харкова на посаду консультанта з іноземної літератури у видавництві «Рух».

В. Підмогильний переживає важкий період, як і інші талановиті письменники, чиї твори не вписувалися в ідеологічні константи більшовиків. У 1934 р. прозаїка заарештовано й безпідставно звинувачено в контрреволюційній діяльності. Відтак ухвалено вирок — десятирічне ув'язнення. Як особливо небезпечного злочинця його відправляють на Соловки. У 1937 р. справу письменника переглянуто, і в листопаді цього ж року новий страшний вирок — розстріл — приведений до виконання. Так трагічно обірвалося життя одного з найталановитіших прозаїків «розстріляного відродження».

Надзвичайну мужність і силу волі цієї людини засвідчують листи із заслання до матері та дружини. Він не лише заспокоює їх, а й розповідає про творчі здобутки: у жахливих табірних умовах прозаїк пише кілька оповідань, повість, роман «Осінь 1929».

В. Підмогильний увійшов в українську літературу як автор кількох збірок оповідань, романів «Місто», «Невеличка драма», як майстерний перекладач творів Вольтера, Д. Дідро, В. Гюго, О. де Бальзака, А. Доде, Гі де Мопассана, П. Меріме, А. Франса. Знання європейського мистецтва не могло не вплинути на літературно-естетичні вподобання прозаїка, його творче кредо, стиль, художній світ творів. Водночас україн-

Роман «Лорд Лістер» Рікмана Годлі. Фото.

ський митець завжди залишався глибоко оригінальним, закоріненим у національну літературну традицію, представлену іменами В. Стефаника, М. Коцюбинського.

В. Підмогильний як письменник-реаліст у центрі художнього дослідження життя поставив людину та її душу — багатовимірну, складну, неоднозначну. Недаремно деякі критики-сучасники стверджували, що прозаїк *«цікавився не людством, а людиною»*. У цьому виявилася орієнтація автора на західноєвропейську літературу з її підходом до змалювання людини в найпотаємніших порухах душі, найнепримітніших її нюансах, у широкій гамі кольорів, а не лише чорно-білими фарбами. Герої В. Підмогильного і в буденному житті, і в екстремальних випадках завжди лишаються людьми — сильними й слабкими водночас. Наприклад, оповідання *«Собака»* присвячене реальній події: голоду, що охопив південні регіони України у 1920-х рр. Його герой, студент Тимергей, вивчає філософські твори — І. Канта, Ф. Ніцше, Р. Декарта. В них осмислюються основи людського буття, а голодний юнак — іронічно зазначає автор — не може жити без борщу. *«Кант і борщ. Ніцше й ковбаса. Тимергей пручався. Перші дні недоїдання силкувавсь переконати себе, що Кант йому дорожчий за ковбасу. Та за три дні облишив: міг уже сміливо кожному в вічі сказати, що для нього дорожче»*. Життя впроголодь змушує героя виробити власну філософію, підґрунтям якої були важкі умови життя після революції. Але гумор і моральне здоров'я допомагають йому вистояти: *«Я обідаю тепер не менш години. Смакую все і з насолодою обгризаю пісні маслаки. Пообідавши, заплющую очі та кличу до себе Декарта [пес. — Автори.]. Питаю його:*

— Декарте! Ти голодував коли?

— Ні, — каже.

— Біжи мерщій та нищи свої праці. Потім не поїж тиждень і створи нові. Тоді матимеш ти певний ґрунт. Тоді ти, наприклад, не скажеш: *Cogito, ergo sum*¹. А закричиш: — Ой, їсточки...»

Варто звернути увагу на слово *«їсточки»*. Воно глибоко розкриває фізичні страждання юнака, промовляє більше, ніж банальне *«їсти»* або ж деталізований опис стану героя. Проте Тимергей як знавець філософії сумнівається, чи надовго йому вистачить гумору та душевних сил. Як щасливу закономірність хлопець сприймає зустріч із рудим псом, якого, на його думку, шукатимуть господарі, звісно ж, за винагороду. Не задумуючись, він тратить останні гроші, щоб прокормити Декарта. Юнак тішиться надією, яка і повертає йому нормальний стан — жадобу до знань, радість від спілкування з книгою, енергію та

¹ Я мислю, отже, існую (лат.).

батьорість. І хоча фінал оповідання відкритий (невідомо, чи знайшовся господар собаки й чи юнак отримав винагороду), твір сповнений віри в людину, у перемогу її людських, а не тваринних інстинктів.

Автор не коментує вчинків героя, не дає їм оцінки, а об'єктивно змальовує правдиву картину життя, що стає під його пером вражаючим документом епохи.

Справді, персонажі В. Підмогильного зазвичай живуть у конкретних обставинах, часто вкрай жорстоких (голод, війна, руїна, неп), і письменник змальовує ці реалії через сприйняття їх глибиною людської душі.

Деякі літературознавці знаходять у його творчості паралелі із західноєвропейською літературою. Так, герой «Міста» Степан Радченко нагадує героя роману «Любий друг» Гі де Мопассана. Деякі риси художнього світу українського прозаїка перегукуються з творами його попередників у західноєвропейській літературі: протокольність і чіткість у відтворенні часо-просторових координат зображуваного, прагнення бути літописцем споріднює В. Підмогильного з О. де Бальзаком, особлива зацікавленість темою підкорення молодою людиною міста — з Гі де Мопассаном, іронічність, розуміння людських слабкостей — з А. Франсом, постулат про неможливість щастя на чиемусь горі — з Ф. Достоєвським та А. Чеховим. Крім того, обізнаність українського письменника з філософськими трактатами Б. Спінози, Ф. Ніцше, А. Шопенгауера, З. Фрейда не могла не позначитися на його творчості. Та найважливішим є те, що, з одного боку, національна, а з іншого — європейська літературні традиції зумовили появу феномена В. Підмогильного, його оригінальної інтелектуально-психологічної прози.

Гі де Мопассан. 1850–1893.

Анатоль Франс. 1844–1924.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Поясніть, як ви розумієте епіграф до теми.
2. Проаналізуйте перекладацьку діяльність В. Підмогильного. В мережі Інтернет знайдіть інформацію про те, які твори перекладав письменник. Чи можна стверджувати, що праця перекладача мала вплив на оригінальну творчість прозаїка? Як саме?
3. Поміркуйте над таким фактом: через матеріальну скруту В. Підмогильний не здобув вищої освіти, проте сучасники називали його «університетом на дому». Про що це свідчить?

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Дайте усну відповідь на запитання: Які факти біографії В. Підмогильного вас найбільше вразили? Чому?

«Місто» (1928)

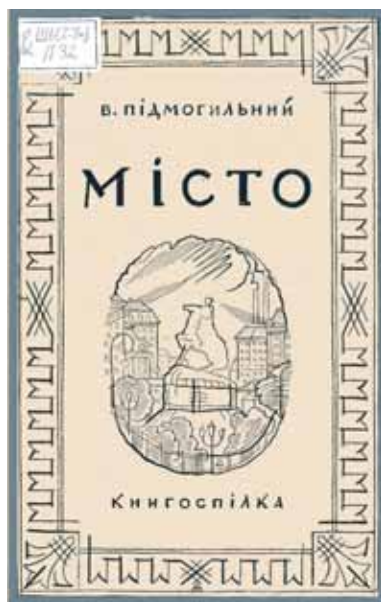
Ідейно-тематичні домінанти

Як відомо, тема підкорення міста відома в європейській літературі завдяки творам французьких прозаїків О. де Бальзака та Гі де Мопассана. Валер'ян Підмогильний робить вдалу спробу засвоїти цю традицію в українській романістиці, адже тексти французьких класиків він успішно перекладав. Та у творах є істотні відмінності. Скажімо, якщо Жорж Дюруа, «любий друг» з однойменного роману Г. де Мопассана, Ежен де Растіньяк, герой роману О. де Бальзака «Батько Горіо» та інші герої «Людської комедії» цинічно завойовують Париж, досягають матеріального добробуту ціною жертв і власного морального падіння, то герой «Міста» проходить через складні життєві випробування, які гартують його внутрішній світ і змушують усвідомити складність людського життя, навіть спробувати її відтворити в художньому слові.

В. Підмогильного цікавлять процеси внутрішнього життя людини, а з них постають **вічні філософські проблеми**: сенс людського життя, свобода вибору; співвідношення раціонального й емоційного, свідомого й підсвідомого в житті й в художній творчості; біологічного, духовного, соціального — у людині, роль мистецтва у її бутті. **Прозаїк акцентує увагу насамперед на особистості з її екзистенційними пошуками.** Саме екзистенціалісти відчули трагізм, кінецьність буття, абсурдність світу, обстоювали право людини жити за власними законами. Тому й герої В. Підмогильного неоднозначні, далекі від одновимірних характерів, які побутували в тогочасній прозі й в змалюванні яких використовувалося переважно два кольори — чорний і білий, без відтінків та

нюансів. Письменник створює образ Степана Радченка, у душі якого змагаються добре і зле начала, духовне й тваринне. І хоча головний герой, як й інші персонажі, виконує певну соціальну роль, залежить від оточення, автор далекий від поширеної думки: саме суспільні обставини визначають сутність людини, домінують її духовних пошуків. Невипадково до роману «Місто» автор одним з епіграфів добирає цитату з «Талмуду»: *«Шість прикмет має людина: трьома подібна вона на тварину, а трьома на янгола. Як тварина — людина їсть і п'є; як тварина — вона множитья і як тварина — викидає; як янгол — вона має розум; як янгол — ходить просто і як янгол священною мовою розмовляє»*.

У романі якнайповніше художньо реалізується тема абсурдності життя, його фальшивої театральності. Варто пригадати, що в одному з тогочасних журналів у рубриці «Моя остання книга» В. Підмогильний зазначає: *«Свій роман "Місто" я почав писати зовсім для себе несподівано — воно, за первісним задумом, мало бути кіносценарієм, і то комедією»*. Сам письменник цією реплікою засвідчує сприйняття світу як комедії, театру абсурдних вчинків і дій. У романі ця тема по-різному варіюється. Так, Мусінька усвідомлює, що її оточення й життя взагалі — то базар, на якому *«кожен має свій крам. Один заробляє на ньому, другий докладає. Чому? Ніхто не хоче помирати»*. Зоська констатує абсурдність свого існування через втрачене кохання, тому закінчує життя самогубством. Поет Вигорський еволюціонує від усвідомлення абсурду до страху й відчаю та прагне знайти цілісний світ у творчості. Відчуває абсурдність життя й сам головний герой: *«Край ...кручі стоячи, він почував страшну зумовленість життя, що полишає людині так мало вибору... Дитяча гра в Панаса, де одного, що з зав'язаними очима, ціла юрба жартунів смикає звідусюди, не даючись у руки, ставала йому символом, повним найглибшого змісту, втіленням основного становища людини на землі»*.

Обкладинка роману «Місто».
Видання перше. 1929.

Спираючись на європейську та національну реалістичну традиції, поєднуючи естетичні засади психологізму та філософію екзистенціалістів, В. Підмогильний по-модерністськи художньо досліджує людину, складність її натури.

Сюжет і композиція

Письменник започатковує новаторський підхід до сюжетно-композиційної побудови твору. Події розвиваються за хронологічним принципом — від зав'язки до розв'язки. Водночас історія входження Степана Радченка в місто концентрує в собі ще й окремі самостійні сюжети — історії кохання головного героя, які, своєю чергою, позначені віхами сюжетного розгортання: зустріч, знайомство, пік почуттів, розлука. Попри таку уніфікованість, кожний любовний сюжет неповторний, бо по-новому характеризує Степана Радченка та його методи завоювання міста, хоча його сутність як чоловіка не змінюється — він по-споживацьки використовує жінок: Надійку — аби побороти ворожість міста, утвердитись у ньому, Мусінку — аби пережити своє приниження в місті, Зоську — аби остаточно забути про село, самоствердитися. Лише роман із Ритою — вишуканою, елегантною, солодко-манірною балериною — не має завершення, хоч читач і може спроектувати його, урахувавши попередній досвід спілкування Степана Радченка з жінками. Такий відкритий фінал як запрошення автора до співтворчості читача теж був новим для жанру роману.

Просторова організація роману — це переливання двох планів: гамірного, багатолюдного міста та обмеженого простору кімнати — першого омріяного помешкання Степана Радченка. *«Коло вікна в кутку він поставив американське бюро брунатного дерева, проти дверей при стіні люстрову шафу на одягу, проти вікон — канапу, обиту темно-червоною тканиною, поруч столу — невеличку засклену шафу на книжки... Крім того, купив килима на підлогу й півдванадцятки стільців на решту грошей, що лишилися йому від гонорару за кіносценарій після великих і дрібних витрат. Але що більше Степан свою кімнату встатковував, то чужішою вона була».*

Абрам Маневич. Вид на Київ.

Це ще один парадокс людського життя: реалізована давня мрія не приносить довгожданого задоволення та заспокоєння. Власне житло, здавалось би, означає для Степана Радченка перемогу над містом, засвоєння незнайомого і спершу навіть ворожого простору. Адже в певний момент головний герой *«...в цій синястій від ліхтарів смузі серед нерухомих, потуплених будівель відчув дивну красу міста. Сміливі лінії вулиці... війнули на нього суворою, йому ще незнаною гармонією».*

Письменник моделює не одну таку ситуацію, коли Степан Радченко вагається, бентежить, хвилюється, зраджує своїм раціоналістично-прагматичним поглядам на життя. Низка епізодів — рішення відновити взаємини з Надійкою, ворожість літературного бомонду в ставленні до молодого письменника, смерть Зоськи — мають на меті змалювати складність і неоднозначність людської натури, зітканої не з чорно-білих кольорів, як у більшості тогочасних творів, а з напівтонів, найтонших нюансів і штрихів, коли позитивні й негативні риси людини настільки переплітаються, що нагадують нерозривну цілісність. І в цьому — разюча відмінність Степана Радченка від героїв Оноре де Бальзака та Гі де Мопассана.

Новизна й оригінальність роману виявляються і в манері оповіді. Йдеться про авторське бачення характерів, подій, зображених у творі. Письменник постає нейтральною особою, але ця нейтральність частогусто оманлива, оскільки оповідач не боїться висловити своє ставлення, здебільшого іронічне, до окремих фактів, як-от до літературних вечірок: *«Традиція прилюдних літвечірок, породження тих часів, коли паперу не вистачало навіть на цигарки і мистецтву дано було гасло виходити на вулицю, тому й література мусила стати видовиськом, а літератор — читцем-декламатором, — ця традиція вмирає перед нашими очима, і ми спокійно можемо промовити «амінь» над її труною. Література — це, зрештою, книжка, а не дикція, і виконувати її прилюдно так само чудно, як і читати без рояля музичні твори».*

Оповідач дорівнює авторському «я», який за ним, оповідачем, заховався. Проте не лише в авторському відступі виявляє себе письменник. Одним словом він може окреслити своє іронічне ставлення до зображуваного, наприклад: *«Напередодні весни на дереві спізнання в їхньому [Степана і Зоськи. — Автори.] Едемі жовкнув лист, облітав непомітно день у день, полишаючи голі, понурі віти».*

Ще один авторський відступ позначений філософічністю, але вона знижується використанням стертого традиційного образу тернів і троянд, і в цьому теж проглядає автор-скептик: *«Життя страшне своєю невпинністю, нестримним поривом, що не схиляється перед найбільшим стражданням людини, показуючи спину її найгострішому болю. Людина може досхочу борсатись у його тернах — воно пройде мимо з своїми глашатаями, що за страх і за совість кричать світові, що без тернів не буває троянди. Воно — той всесвітній нахаба, що на прохання обібраного жebraка відповідає штовханом, лящами, ціпком і суне далі, попалюючи цигарку, навіть не повернувши до жертви свій золочений монокль. На руїнах землетрусу вмить виростають курені для живих, що з музикою кинули подушених у землю, домовини поростають травною, і жалібні серпанки спадають з облич, що давно вже прагнуть посміхнутись».*

Любомир Валівець у ролі Степана Радченка. Сцена з вистави «Місто». Театр на Липках.

Зрозуміло, що в романі під назвою «Місто» зображено урбаністичні пейзажі, але й вони відтінені легкою авторською іронією: *«Весну в місті несуть не ластівки, а бендюжники, що з благословення комгоспу починають довбати на вулицях злеглий сніг, вантажити його на санки й вивозити геть, де він може танути без шкоди для міського добробуту. Перш ніж з'являться ці предтечі тепла, жодна брунька на деревах бульварів не наслідуються набрякнути й розпуститись. Це було б зухвале порушення тутешніх законів і варварський замах на підвалини цивілізації»*.

Такий тип оповіді засвідчував новаторські шукання В. Підмогильного й протистояв тогочасній «фотографічній» прозі.

Образи

Степан Радченко. Головний герой роману змальований якнайповніше. Письменник подає його детальний портрет: *«На зріст він був високий, тілом міцно збудований і смуглий на обличчі. Брови мав густі, очі великі, сірі, чоло широке, губи чутливі. Темне волосся він одкидав назад, як багато хто з селяків і дехто з поетів»*. Юнакові 25 років, і за його плечима — доволі динамічні віхи біографії: *«...він був підпасичем-приймаком, потім просто хлопцем, далі повстанцем і наприкінці секретарем сільбюро Спільки робземлісу»*. Історія хлопця розгортається через зовнішні події, які з ним відбуваються і з яких вибудовується сюжет твору. Проте для автора важливою є внутрішня біографія героя, його думки, почуття, мотиви поведінки. Вони розкриваються в потрійному фокусі: через ставлення до села, до літератури та жінок.

Степан покидає рідну домівку, щоб здобути освіту в місті і знову повернутися до села — *«новою культурною людиною і разом з тим привезти туди нове життя»*.

Спершу місто видається Степану чужим, суворим, безжальним. Надто гостро Радченко відчув приниження, коли оселився у хліві Гнідих. Він, герой війни, відома людина в селі, прирівняний до тварини. Тому чувається *«жалюгідним селяком»* серед галасливого й чужого міста. Лише згодом юнак звикає до цього мурашника, відчуває його дивну красу, хоч і ненавидить. Проте аналітично доходить висновку: *«Не ненавидіти треба місто, а здобути!»*, щоб *«стати ближче до міської куль-*

тури». Водночас він забуває про село, про свої мрії повернутися до нього, через певний час покидає навчання («*Степан Радченко гарний і без диплома*»).

Натомість виникає нова перспектива — стати письменником. Ця ідея була спонтанною, майже випадковою — під впливом літературної вечірки. Хлопець прагнув популярності, упізнаваності, успіху — як міркує він сам, хоче стати обраним. Літературна справа видається легкою, надто після першого вдалого дебютного оповідання «Бритва». Та згодом під гнітючим враженням від смерті Зоськи Степан по-новому осмислює сутність літературної творчості як великої таїни, особливого знання про людей, їхні характери, долі, думки й почування. Після самогубства дівчини він аналізує своє життя в місті й згадує про село, розглядаючи можливість повернення до нього. Проте це хвилинні вагання.

Характер головного героя в зображенні В. Підмогильного надзвичайно суперечливий. З одного боку, він начитаний, постійно прагне самовдосконалюватися: вступає до економічного вишу, вивчає іноземні мови, не байдужий до громадського життя, з іншого — здатен на компроміс і пристосуванство. Так, під час громадянської війни з-під жовто-блакитних прапорів перейшов під червоні. Умів маніпулювати людьми, надто жінками. Не міг терпіти, коли *«щось не по його робилось»*. Степан Радченко — людина раціональна: *«Мав десятки знайомих і жодного друга, ходив поруч, а почував від усіх незмірну віддаль, бо завжди між ним і будь-ким було скло, збільшувальне скло дослідника»*. Здається, лише один раз він виявив справжнє почуття — у розмові з Максимом згадав про рідну матір, яку втратив у дворічному віці.

У літературі він не лише прагне слави, а й хоче забути про своє минуле сільське життя, тому й зі Степана стає Стефаном. Із кожним новим гонораром він прагне й зовні змінитися — купити новий «міський» одяг, змінити помешкання, комфортно облаштувати його.

Образи жінок у творі не самоцінні, а підпорядковані повнішому розкриттю головного героя. Недаремно один із двох епіграфів до твору, запозичений із його роману А. Франса «Таїс» (1890), у якому є епізод, коли філософ-стоїк Евкріт говорить про важливість влади над собою, потребу вільного життя і відречення від земних благ. І тоді його опонент Нікій заперечує філософу: *«Як можна бути вільним, Евкріте, коли маєш тіло»*. У контексті роману йдеться про біологічні начала людини, зокрема, фізіологічний потяг чоловіка до жінки. Слушну думку щодо цього висловила Соломія Павличко:

«Жінка для Степана Радченка — талісман його успіху, по суті, його жертва. За винятком Марти з «Невеличкої драми» жінка є лише об'єктом почуття й екзистенціального пошуку чоловіка. Однак цей пошук абсурдний, як абсурдне саме життя. Крім того, його унеможли-

лює нездатність чоловіків до неогоїстичного почуття. Для них це пошук самоствердження, а не кохання».

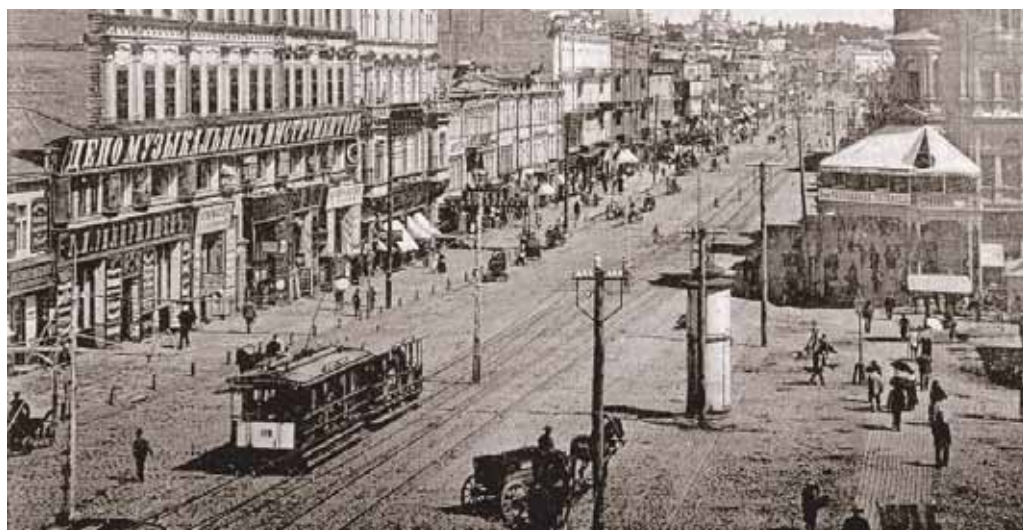
Надійка. Дівчина потрапляє першою в орбіту чуттєвості Степана Радченка, *«нештучна, рідна його душі»*. Хлопця і дівчину поєднав приїзд до Києва. Їхнє спілкування нагадувало Степану про село, додавало сил, щоб укоренитися в місті. Наївна й щира Надійка ці взаємини сприймала за справжні почуття, тому кожної зустрічі запитувала хлопця, чи любить її. Та його серце залишалось холодним, утім, він *«почував свою над нею владу і хотів, щоб вона корилась»*. Зрештою, через ображене самолюбство після зустрічі з критиком Світозаровим він зігнав на ній злість, ще й звинуватив у всьому, що сталося. Відчуття провини жило і в самому Степанові: *«...ця дівчина, що ще недавно так його вабила, враз стала його кошмаром»*. Однак він зумів цинічно прогнати від себе такі тривожні думки, заспокоюючи власне сумління егоїстично-чоловічим (тваринним): *«не я, так другий»*. Нарешті Радченко забуває про Надійку, як і про село, уособленням якого була для нього дівчина. Проте коли хлопець дізнався про залицяння Бориса до Надійки, він егоїстично міркує, що *«любити вона може тільки його, Степана Радченка, і нікого більше»*.

Тамара Василівна, Мусінька. Це немолода жінка, яка нещаслива в шлюбі. Завдяки зв'язку з нею Радченко поліпшив свої побутові умови, тобто завоював ще одну сходинку в місті, а також здобув новий любовний досвід. Цей *«півсентиментальний хатній роман»*, таємний і гріховний, розпалював у юнакові цікавість. Поряд із розумною дорослою жінкою всі дівчата здавалися йому *«маніжними ляльками»*. Він був вдячний Мусіньці за щирість почуттів, мовчазність, іронічність (*«слово "любов" було найулюбленішим її жартом»*). Та Степана не цікавили думки й почуття людини, яка дарувала йому любов: *«Мусінька ніколи ні про що серйозно не казала, ніколи не турбувала його своєю душею, і він мусив би вельми вдячним їй за цю пільгу бути, бо знати чужу душу надто важкий тягар для власної душі»*. І коли *«нічного злодія»* викриває син Тамари Василівни, то Степана непокоїть не так сумління совісті, як *«похитнутий спокій, матеріальна руїна та втрачена коханки»*.

Тамара Василівна розгадала секрет її *«хлопчика»*, сказавши, що його душа — то *«грифельна дошка: досить пальцем повести, щоб стерти написане»*.

Зоська. Дівчина, яка поставила точний діагноз внутрішньому світові Степана: *«Душа в тебе погана... Погана якась душа»*.

Зоська не мала яскравої зовнішності, та приваблювала хлопця харизматичним характером, міською романтикою, захопленням театром, кіно, художніми виставками. З нею він набирався міського лоску, самостверджувався як людина та автор-початківець. У якийсь момент

Київ. Вулиця Хрещатик. Початок ХХ ст.

їхніх взаємин, коли в Степана прокинулося людське, він був здивований питанням Зоськи про смерть і довго жалкував, що не сказав їй того, чого хотів, *«єдиній, рідній йому людині»*.

Із плином часу, коли для Радченка дівчина виконала свою місію, але вже закохалася у нього, він усвідомлює, що через заклопотаність не може знайти *«кілька годин тижнево»* на побачення із Зоською. Тонка натура дівчини вловила цю зміну *«божественного»* одразу, зрозуміла його лицемірство після пропозиції одружитися, і це довело її до самогубства.

Степан тим часом, як завжди, шукає виправдання собі: *«...і слова вже не єднались у збудні сполучення, обертаючись у великий шаблон», «шахрайка ця Зоська! Але його так просто не піддуриш!»*, *«...усі відносини його з цією канаркою були суцям непорозумінням. Що могло подобатися йому в ній? Тепер він трохи не почервонів від сорому за свій смак»*. І фінальне: *«Обридла ти мені. Відчепись від мене...»*. Проте після звістки про отруєння Зоськи він схвильований, *«...порожній. Втратив відчуття своєї істоти і відчуття світу поза собою. Немов був ніщо, ніде, ніколи. Боявся очі підвести, щоб ту пустку навколо не побачити»*. Однак дуже швидко, дізнавшись про можливість винаймати нове помешкання, Степан доходить думки, що взаємини із Зоською — це черговий перейдений етап у його житті.

Рита. Коли на горизонті з'явилася Рита, між нею та Степаном одразу виникає флірт. Балерина провокує хлопця, а Степан зачаровує її красномовством. І це на очах у Зоськи. Проте для Радченка жодних моральних табу не існує. Він гордий із того, що на нього, вчорашнього селяка, звернула увагу жінка, яка, як і він, кохається в мистецтві.

Водночас головний герой зізнається самому собі: *«Любов — це довге алгебрийне завдання, де після всіх зусиль, розкривши дужки, дістаєш нуль. І далі завдання таке саме. І даліше. І даліше. Мінються складники, множники, знаки, але наслідок завжди рівний собі і незмінно порожній. І безнадійно відчув, що так — захопитися нею, шукатиме її, чіплятиметься за неї... Нудьга огорнула його, як того глядача, що має побачити зараз виставу вдесьте, а з якихось невідомих причин до театру все-таки прийшов»*.

Жанр

«Місто» — урбаністичний роман, у якому зображено просторові координати Києва 1920-х рр. ХХ ст., відтворено його колорит, гамір, пейзажі. У творі В. Підмогильного місто протиставляється природному й органічному селу як штучне, вороже людині середовище. Водночас головний герой твору, його життєва історія підкорення міста засвідчують нові явища в українському суспільстві — зміну ставлення до нього: *«В місто вливається свіжа кров села, що змінить його вигляд і істоту. І він [Степан Радченко. — Автори.] — один із цієї зміни, що їй від долі призначено перемогти»*.

Поліфонічного звучання надає твору поєднання в ньому елементів соціально-психологічного, екзистенціального (різновиду філософського), інтелектуального романів.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Охарактеризуйте роль епіграфів до роману «Місто».
2. Проаналізуйте жіночі образи в романі. Які риси внутрішнього світу Степана Радченка розкриваються через його взаємини із жінками?
3. Поміркуйте, чому Степан Радченко *«трохи побоювався»* Зоськи.
4. З якою метою на сторінках роману В. Підмогильний згадує про М. Коцюбинського?
5. Як письменник зобразив процес українізації?
6. Доведіть, що автор роману «Місто» — іронічний спостерігач зображених колізій і реалій життя.
7. Прочитайте уривок із роману:
«Яша не пам'ятав, яка саме літрганізація виступатиме, але запевняв, що вхід вільний і що на кожній літвечірці можна досхочу наплескатись і нареготатись».
Поясніть таку оцінку героя твору. Яку особливість тогочасного літературного життя вона розкриває?
8. Прочитайте міркування Тамари Василівни:
«Знаєш, що таке радість? Це ефір. Він випаровує за одну мить. А біль держиться й держиться без кінця...».
Як ці слова співвідносяться із філософією екзистенціалізму?

9. Прочитайте фразу з роману:

«Він дедалі більше прихилився до одержі як до художнього оформлення свого тіла».

Поясніть, які зміни відбуваються зі Степаном Радченком.

10. Прочитайте рядки з внутрішнього монологу Степана Радченка:

«Щастя... — це недуга душевної короткозорості, можливе воно тільки в умовах неповного обчислення обставин і неповного знання про речі».

Як вони розкривають життєву позицію головного героя твору?

11. Прочитайте і прокоментуйте цитати з роману:

- *«Тому ніде ще розстріли не відбувались так просто, ніколи ще трупи не лягали так покійно, як у творах Стефана Радченка, бо, прислухаючись до зойку зруйнованого панцерника, автор забував про стогін живого під його уламками».*

- *«Ті сторінки, що раніш він легко писав за годину, коштували йому тепер півдобы напруженої праці з прикрими перервами, коли олівець зовсім відмовлявся йому служити».*

- *«Передусім у літературному світі збірка усталила його, дала йому ті права літературного громадянства, яких він пошукував. Він відчув це, коли його думкою почали цікавитись, коли з Радченка він зробився просто тов. Стефаном, як давній приятель у давньому товаристві. Вислухав кілька усних похвал за свої оповідання і зрозумів тоді, що став рівний серед рівних; самолюбство його потішилось, але душа німувала».*

12. Охарактеризуйте образ поета Вигорського. Яка його роль у розкритті авторського задуму?

ПОДИСКУТУЙТЕ!

Роман В. Підмогильного «Місто» — бліде наслідування «Любого друга» Гі де Мопассана чи новий експериментальний твір у українській літературі?

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. У чому виявляється неоднозначність образу Степана Радченка? Підготуйте усну відповідь на це запитання.

2. Позначте на карті Києва місця, які відвідував Степан Радченко. Простежте, як і чому змінювалося ставлення юнака до міста.

ВАШІ ЛІТЕРАТУРНІ ПРОЕКТИ

1. Прочитайте роман В. Підмогильного «Невеличка драма». Обговоріть його з однокласниками та однокласницями. Чи актуальним є цей твір нині? Чому?

2. Як відомо, прообразом поета Вигорського став Євген Плужник. Поміркуйте чому.

ОСТАП ВИШНЯ

1889–1956

*Найвищого «гонорару», як веселий блиск в очах народу, — нема.
Остап Вишня*

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ

Павло Михайлович Губенко (літературний псевдонім Остап Вишня) народився 13 листопада 1889 р. на хуторі Чечва поблизу містечка Грунь, що на Полтавщині (нині Охтирський район Сумської області), у багатодітній родині. У 1907–1917 рр. навчався у військово-фельдшерській школі, служив в армії, працював у лікарні, а згодом вступив на історико-філологічний факультет університету Св. Володимира. Здобуття освіти перервала революція, яку він сприйняв як національну. Павло Губенко зацікавився виром політичних подій, служив у війську УНР, згодом був заарештований. Від розстрілу його врятував поет В. Еллан-Блакитний.

У 1919 р. відбувся літературний дебют молодого автора. Павло Губенко опублікував фейлетон «Демократичні реформи Денікіна» під псевдонімом П. Грунський. Уперше псевдонім Остап Вишня з'являється під іскрометною гуморескою «Чудака, їй-богу!» (1921). Письменник стрімко робить блискучу літературну кар'єру, стає всенародним улюбленцем, його гуморески й фейлетони користуються великою популярністю, досягають мільйонних тиражів. Недаремно його називали «*королем українського тиражу*».

Середина 1920-х — початок 1930-х рр. характеризуються активною журналістською працею Остапа Вишні в різних газетах. Це дуже інтенсивний період творчості, коли побачили світ численні збірки автора «Діла небесні», «Реп'яшки», «Українізуємось» та ін.

Так, у 1926 р. письменник опублікував збірку «Українізуємось», яка набула неабиякої популярності та за короткий час витримала п'ять видань. Про духовність українця, його менталітет Остап Вишня говорить в усмішках «Чукрен», «Чухраїнци», «Дещо з українознавства». Скільки в них гіркої іронії, болю через егоїзм, інертність думки й дії, повільність рідного народу, що так дорого обходилися йому на різних етапах історичного поступу!

Дотепну назву вигадує Остап Вишня для казкової країни Чукрен, жителі якої, чухраїнці, завжди чухаються. Алегорія дуже прозора, йдеться про Україну та українців. Географічні координати також підтверджують це: її територія простягається від біблійної річки Сян аж до біблійної річки Дян, на заході — пасмо Кирпатих гір, а на півдні — найулюбленіша чухраїнська річка Дмитро. Країна Чукрен — хліборобська, а чухраїнці — великі майстри співу, та співають чомусь перекрученою мовою.

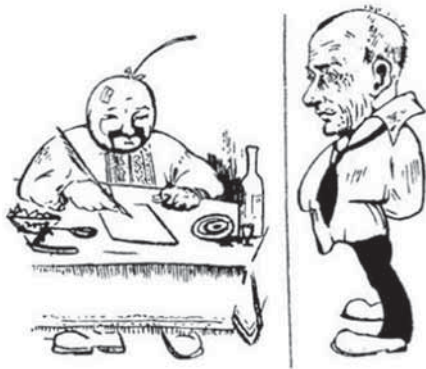

Остап Вишня. 1950-ті.

Характеризуючи чухраїнський народ, гуморист перелічує і вмотивовує найістотніші його риси, звісно, негативні: «якби ж знаття», «забув», «спізнився», «якось-то воно буде», «я так і знав». Автор розкриває ці риси на численних прикладах, бо цього вимагає жанр наукового трактату за «викопаними матеріалами». Так, чухраїнці не пригадують, якої вони нації («Та хто й зна... Живемо в Шенгеріївці. Православні»); їхня улюблена рослина — соняшник («...як ісхилить голову і стоїть перед тобою, як навколюшках... Так ніби він — ти, а ти — ніби пан. Уперто покірлива рослина»), а у вирі полеміки вони здатні один одному голови попровалювати. У чуханні чухраїнці неперевершені майстри, ще й вигадливі дуже. Не підготувавшись через власну повільність і безвідповідальність до великого свята, вони не сумують, а швидко знаходять вихід із прикрого становища — продовжують рік до тисячі днів, аби не поспішати. Гіркою іронією перейняті роздуми Остапа Вишні про рідний народ, його історичну долю в минулому й сучасному. Як справжній патріот, письменник хоче бачити свою країну щасливою, багатою, цивілізованою, незалежною, мудрою. І в цьому оптимістичному акорді полягає актуальність «українознавчих» усмішок Остапа Вишні.

У 1933 р. сатирика заарештовують за звинуваченням у контрреволюційній діяльності. Остапу Вишні виносять смертний вирок, який було замінено десятирічним засланням до Ухтинсько-Печорського табору поблизу м. Печора, що у Республіці Комі (нині Російська Федерація).

Саме з 1933 р. починається найтрагічніша сторінка біографії письменника, якому інкримінують організацію терористичного акту-замаху на одного з тогочасних політичних діячів високого рангу, а в пресі характеризують його такими словами: «Літературна творчість цього фашист-

Олександр Довженко. Дружній шарж на Остапа Вишню (гуморист в редакції журналу «Перець» та в житті). 1920.

та і контрреволюціонера... була не більше, ніж машкарою, "мистецьким" прикриттям, за яким ховаючись, він протаскував протягом кількох років у друковане слово свої націоналістичні куркульські ідейки і погляди». Такі міркування прирівнювалися до вироку, та й офіційне звинувачення було повністю сфабриковане слідчими, як свідчить сам Остап Вишня в заяві прокурору Київського військового округу (1955), «в результаті психічного і фізичного впливу». Письменник стає однією з перших жертв більшовицької політики знищення української інтелігенції. «Аж кров з-під пальців — а я держусь!» — пише він дружині із заслання. Та тоталітарному режимові не вдалося зламати гумориста, убити його сміх.

У грудні 1943 р. письменника звільнено, але повністю реабілітовано лише в 1955 р.

26 лютого 1944 р. — знаменна подія у житті Остапа Вишні та його читачів. Він повертається до них із усмішкою «Зенітка». Невтомна літературна праця перервалася 28 вересня 1956 р. — письменник помер.

І хоча не все з написаного Остапом Вишнею витримало іспит часом, проте неповторна усмішка хвилює читача й нині, викликаючи сміх.

Літературознавець Ю. Цеков назвав Остапа Вишню «найвеселішим українцем ХХ століття». Із любов'ю ставився письменник до героїв своїх усмішок, убачаючи у їхніх учинках найхарактерніші ознаки ментальності українського народу.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Наведіть факти, які підтверджують думку про те, що в 1920-х рр. ХХ ст. Остап Вишня був «королем українського тиражу».
2. Прочитайте й поясніть думку Остапа Вишні:
*Все життя гумористом! Господи!
Збожеволіти можна від суму!*
3. Поясніть, як ви розумієте епіграф до теми.
4. Який епізод із біографії Остапа Вишні вас найбільше вразив? Чому?

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Складіть тести до теми «Життя і творчість Остапа Вишні».
2. Знайдіть у мережі Інтернет шарж на Остапа Вишню українського художника Ю. Журавля. Спираючись на нього, напишіть есе, у якому представте гумориста нашим сучасникам.

Гуморески на літературні теми

«Моя автобіографія» (1927)

У 1950-х рр., готуючи твір до видання, Остап Вишня вимушено зробив у ньому значні виправлення, пов'язані із замовчуванням багатьох історичних фактів. Зокрема, було вилучено таке зізнання письменника:

«Як я ставлюся до теперішніх літературних організацій? Ставлюся. Ставлюся я до ВАПЛІТЕ, до Плугу, до ВУСПП, до Молодняка, до Марсу, до Неокласиків, до Бумерангу (чи як він там зветься...). До всіх ставлюся.

...Із теперішніх письменників більше від усіх я люблю Хвильового й Досвітнього.

Якби ви знали, які це прекрасні письменники! Як з ними хороше на полюванні!»

І хоча далі йде жартівливий пасаж про любов до цих авторів, бо вони, на відміну від інших майстрів слова, не лише не говорять про літературу (на полюванні), а ще й уміють стріляти, Остапу Вишні довелося видалити, як й інші фрагменти тексту, котрі не вписувалися в тогочасні ідеологічні межі. Насправді ця гумореска про народження — у буквальному й переносному значеннях цього слова — письменника, людини творчої. Оскільки автор пише біографію, то у творі є чимало вказівок на реальні події із життя П. Губенка: дата і місце народження, скупі згадки про пращурів, батьків, навчання в Івана Максимовича, у Зіньківській міській двокласній, а згодом у Київській військово-фельдшерській школах та в університеті. Та важливішою є інша сюжетна лінія: становлення письменника — від народження до перших літературних здобутків, про яке мовиться з притаманними стилю Остапа Вишні ліризмом та гумором. До речі, про стиль, тобто індивідуальні особливості творчості автора. Письменник іронічно обіграв і саме поняття стилю, і шлях до його постання, використовуючи таку художню деталь, як лінійка, — неодмінний атрибут навчання і виховання в минулому: *«Де тепер вона, та лінійка, що виробляла мені стиль літературний? Вона перша пройшлася по руці моїй, оцій самій, що оце пише автобіографію. А чи писав би я взагалі, коли б не*

було Івана Максимовича, а в Івана Максимовича та не було лінійки, що примушувала в книжку зазирати?».

Автор свідомий, що *«...письменники так, спроста, не бувають»*. Тому іронізуючи над численними історико-літературознавчими дослідженнями, присвяченими вивченню життя і творчості митців слова, гуморист (звісно ж, гумористично) стверджує, що письменник — це не проста людина, яка жила та й померла, а чоловік особливий, тому варто з'ясувати, *«...що впливало на його світогляд, що його оточувало, що організовувало його ще тоді, коли він лежав у матері на руках і плямавав губами, зовсім не думаючи про те, що колись доведеться писати свою автобіографію»*.

Для розвитку письменницького таланту Остап Вишня радить розвивати свої здібності. По-перше, уміння розводити руками калюжу — значить, писатиме. Такий вердикт батька. По-друге, спілкування з природою (колупання ямок на городі — у картоплі, коноплі, бур'янах). По-третє, падіння з коня (*«Тижнів зо три після того хворів. І отоді я зрозумів, що я на щось потрібний, коли в такий слушний момент не вбився. Неясна ворухнулася в мене тоді думка: мабуть, я для літератури потрібний»*). І, нарешті, книги. Загальновідомо, що жодна біографія митця не обходиться без згадки про коло його літературних зацікавлень. Остап Вишня цей момент обіграє надзвичайно дотепно, адже важливість книг у його письменницькому становленні вимірює м'якістю палітурки — не так боляче ними була мати. У цьому епізоді є й гірка нота. Тогочасна освіта передбачала знання закону Божого, тому напам'ять вивчали великі уривки незрозумілих текстів. До того ж багатодітна мати Павла (а за двадцять чотири роки її спільного життя з чоловіком у них народилося *«усього тільки сімнадцятеро дітей»*) не схвалювала такого захоплення — у великій родині потрібні були робочі руки, тому читати зранку до вечора, як це робив Павло, не випадало. Проте фінальна репліка у цьому епізоді оптимістична (*«А решта книг читалася нічого собі»*), як і репліка-підсумок (*«Зробився я Остапом Вишнею та й почав писати. Сиджу та й пишу собі...»*).

Цікаво, що в гуморесці є й серйозні твердження. Скажімо, про *«нецікаве життя»* після фельдшерської школи, адже праця була не до душі. Водночас у творі простежується і данина часові — міркування про становлення класової свідомості майбутнього письменника. Правда, пише про це автор із гумором: *«З одного боку — цілував барині ручку (явна контрреволюція), а з другого — клумби квіткові їй толочив. а раз заліз на веранду і понабурював у хатні квіти (явні революційні вчинки). ...Між соціалізмом і королем вертівся, як мокра миша»*.

Так само іронізує із себе письменник, коли згадує про національно-визвольні змагання: *«Будував Україну. Бігав з Центральної ради в університет, а з університету в Центральну раду. Тоді до св. Софії, а з св. Софії до «Просвіти»... Хотілося, щоб і в війську бути, і в парламенті бути, і в університеті бути, і по всіх комітетах бути, і на національний фонд збирати, і пісень співати. Та куди вам? Де співають, — там і я! Де говорять, — там і я! Де засідають, — там і я!*

Державний муж, одне слово».

За цими гумористичними міркуваннями приховане справжнє обличчя патріота, чітка громадянська позиція молодого людини, захопленої виром національно-визвольних змагань.

«Письменники» (1923)

Тема літератури й літературної праці простежується і в гуморесці «Письменники». Починається вона банальним твердженням про слово письменник, яке походить від дієслова писати. Отож це людина, яка завжди пише. Далі автор гумористично аналізує перші проби пера, коли видавці, з пересторогою ставлячись до молодих авторів, вимагають, аби вони приносили *«не таке, а отаке»*. Тоді й сам початківець, враховуючи досвід розмови з ним, навіть про метрів літератури може так само «узагальнено» судити: *«У Тичини, знаєте, є щось старе... Не скажу напевно, що саме, але щось є... Отаке щось, знаєте... Не таке, а отаке»*. Отже, процес народження *«письменника кваліфікованого»* має такі ланки: треба писати без *«нікотрого впину»*, пропонувати свої твори численним редакціям, на сторінках часописів *«жарить»* про зміст і форму, як і про старших колег із мистецького цеху.

Також автор іронічно зауважує, що як тільки таким чином *«письменник получився»*, то *«із зростом чуприни зростає й той чи інший письменників світогляд, та чи інша ідеологія, та чи інша платформа...»*. Хоча зрозуміло, що платформа переважно радянська, світогляд — революційний, ідеологія — пролетарська або пролетарсько-селянська. Попри таку уніфікацію, письменників можна розрізняти за зовнішнім виглядом (за штаньми — добрими чи дірявими, зачіскою), довжиною рядка (прозаїки, поети, футуристи), незрозумілістю твору (символісти, неокласици, імажиністи, реалісти, гумористи). По суті, Остап Вишня іронічно аналізує тогочасне літературне життя. Вістря його сатири спрямоване проти невігласів, які у 1920-х рр. приходили в літературу з агітками й плакатами замість вартісних мистецьких творів. Це засвідчує також просторічна лексика, використана автором (*«нікотрого»*, *«жарить»*, *«получаються»*, *«здебільша»*).

Водночас автор стверджує, що головне для письменника — талант, тільки велика загадка, де він є. Отже, йдеться про те, що *«це штука»*

дуже тендітна». Від такого серйозного реєстру оповіді Остап Вишня переходить до гумористичного. Він переконаний, що найважливіше для письменника — гонорар, який *«декотрі теоретики вважають за головний чинник у психології творчості»*.

Наскрізний художній засіб, який використав Остап Вишня у цій гуморесці, — гра слів. Скажімо, верлібр, або ліверна ковбаса. Футуристи — це письменники майбутні. Імажиністи — від слів *«і ми мажемо»*. Реалісти — письменники, що *«скінчили реальну школу й не склали конкурсу до політехніки»*.

Не міг не згадати письменник і гумористів, охарактеризувавши їх так: вони — нещасний народ, *«бо, навіть коли зуби болять, мусять писати щось "веселе"»*.

«Мисливські усмішки» (1956–1958)

У щоденникових нотатках Остапа Вишні читаємо: *«Їздили полювати!.. І як радісно, що я нічого не вбив! І як радісно, що я ще поїду (обов'язково), щоб щось убити! І як радісно буде, що я нічого не вб'ю»*. Ці слова письменника допомагають зрозуміти гуманістичний пафос його «Мисливських усмішок», які, незважаючи на назву, навчають не полювати, а берегти, охороняти все живе. Людина й природа, людина й вічність земного буття — проблеми, над якими замислюється автор-оповідач. Саме його позиція, його погляд на світ визначають тонкий, проникливий ліризм цієї збірки, тому деякі з них часто (і справедливо) називають поезіями в прозі.

З великою любов'ю письменник змальовує пейзажі — живі, чарівні, сповнені руху, змін, оновлення, іноді сумних настроїв.

В усмішці «Заєць» так зображено час падолисту:

«Золота осінь...»

Ах як не хочеться листу з дерева падати, — він аж ніби кров'ю з печалі налився і закривавив ліси.

Сумовито рипить дуб, замислився перед зимовим сном ясен, тяжко зітхає клен, і тільки берізка, жовтаво-зелена й «раскудря-кудря-кудрява», — ген там, на узліссі, білявим станом своїм кокетує, ніби на побачення з Левітаном жде чи, може, Чайковського на симфонію викликає... Золота осінь...».

Остап Вишня та Максим Рильський на полюванні.

Письменник олюднює природу — вона думає, почуває, переживає, як кленовий листок в усмішці «Вальдшнепи»:

«Ось падає кленовий лист, — умер він, одірвався з рідної йому галузки і падає.

Він не падає сторч на землю — ні.

Йому так не хочеться йти на вічний спокій, лежати і тліти серед завмерлих братів своїх...

Навесні на його місці молодий буде лист, зелений, він з вітром розмовлятиме, хапатиме жилками своїми сонячний промінь, під дощем купатиметься й росою умиватиметься...

Щоб потім умерти...

Старе одживає, нове — народжується».

Через пейзажну картину, змальовану в конкретних, зримих образах, письменник по-філософськи осмислює вічні проблеми буття — життя і смерть, народження і згасання, колообіг у природі.

Оповідач — людина життєлюбна, оптимістично настроєна, тому й тон розповіді переважно світлий, захоплений, коли йдеться і про мисливські вигадки, побрехеньки, і про звірину, рідну природу, якою не можна не замилюватися. В Остапа Вишні не білка — білочка, не лисиця — лисичка і навіть грізний вепр — веприк. Уживанням цих пестливих суфіксів письменник висловлює свою велику любов до усього живого. Він звертається до звірів і птахів, як до людей. Вони поряд із мисливцями є активними героями — то дотепними, то кмітливими, то пустотливими, то мудрими. «Мисливські усмішки» — своєрідна поетична зооенциклопедія. Ось перепілочка. Вона *«чудесна пташка. Сіренька, з чорненькими на пір'ячку крапочками. Мініатюрна курочка».*

Бекас також захоплює письменника: це *«невеличкий болотний птах, сіренький з біленьким на пузці пір'ячком, дуже меткий, із дуже довгим дзьобом, довгенькими ногами, зривається з характерним для нього криком і летить, навіжений, ніби він перед тим, як злетіти, випив мінімум двісті грамів: зигзагами».* У цій характеристиці птаха звучать гумористичні нотки, вчувається приязний авторський сміх. Дикій козі автор співає гімн:

«Благородна тварина — дика коза.

Благородна і своєю постаттю, коли струнка й ніжна, стоїть вона серед кущів ліщини або на зеленій квітучо-пахучій галявині лісу нашого чарівного, чи, коли, спустившись до Сули, до Росі, до Горині, граціозно нахилившись, студену воду п'є.

Благородна і в стрімкому вихорі-льоті, коли, налякана, не біжить, а стелиться над чагарником, над кущами чи поміж дубово-ясеневими стовбурами».

Здебільшого герой-оповідач — людина ніжного серця, з поетичним поглядом на світ, світ природи зокрема. Він неабиякий фантазер і дотепник.

«Сом» (1953)

В усмішці ідеться про диво-рибу, яка ковтнула гусака, собаку-сете-ра Джоя, а от парового катера побоялася, бо *«торохтить дуже, як річкою пливе»*. Особливість сюжету твору полягає у тому, що в ньому переплітаються кілька голосів — автора-оповідача, діда Панька, *«дуже заядлого і дуже справедливого рибалки»*, переляканого дідка, чия історія фігурує в розповіді цього рибалки. Він згадує про сома, котрий тягнув його човна з-під Канева (Черкащина) аж до Плют (селище під Києвом). Дід Панько має опонента, котрий сумнівається у вірогідності його рибальських байок. На цьому і будується комічний ефект цієї частини усмішки. Наприклад, дід Панько, не моргнувши оком, так говорить про велику ковбаню: *«Там така глибочінь, що й дна не доставеш! Там ніхто ніколи дна ще не дістав! Та куди там?! Там так глибоко, що наша дзвіниця пірне! Їй-бо, правда! Пірне з хрестом! Отак там глибочінь!»*. (Або слова рибалки: *«Ну й сом, я вам скажу! Як човен завбільшки...»*).

Наступні епізоди вже не дискутуються, розповідачі констатують факти, які підтверджують, що сом — риба сильна, могутня, осіла. Таким прийомом автор ніби хоче примусити читача повірити у достовірність рибальських побрехеньок. Але він як гуморист щедро користується засобами комічного, і ця письменницька тактика успішно досягає своєї мети — розсмішити читача. Наприклад, *«...на білого ведмедя сом не бере, бо білий ведмідь — звір полярний, а сом любить теплі води й не дуже холодних звірів»*. Або: *«...були випадки, коли в сома в череві знаходили різні цікаві речі: копчену ковбасу, вареного рака й пару цілісіньких шпротів. Отже, іноді сом вам принесе не тільки самого себе, як свіжу й дуже смачну рибу (якщо її засмажити), а ще й неабияку холодну закуску»*.

Гіпербола у цій усмішці — улюблений засіб гумориста. У фіналі твору автор навіть порівнює творчі підходи до перебільшення у творах дореволюційних і радянських письменників. І якщо письменникам минулого можна було гіперболізувати явища, то, мовляв, радянським — зась (*«не до лиця»*, як пише гуморист). І водночас стверджує, що *«...сома мені самому доводилось бачити такого завбільшки, як комбайн! Тільки трохи довшого»*. Отже, природа сміху завжди залишається однаковою, незалежно від епохи. І цей сміх люблять читачі.

Остап Вишня поетизує природу — річку Оскіл, її заплави, водяні лілії, очерети, дорослих сомів, *«соменків й соменят»*. Це ліризує сюжет, надає йому неповторних ліричних інтонацій. Автор-оповідач

широ милується навколишніми гармонійними пейзажами. У них природа й людина ніби злютовані: чарівні краєвиди доповнюються живописною картиною дівчаток на човні, котрі задушевно співають народні пісні. Усе це породжує відчуття казки, свята, вічності усього суцього на землі.

У творі немає плакатних гасел-закликів берегти природу, а натомість увесь лад проникливо-ліричної оповіді, щирий, доброзичливий сміх у ставленні до рибалок і в змалюванні їхніх поглядів на рибальство, природу спонукають читача замислитися над сучасними гострими екологічними проблемами, виховують у нього почуття любові до рідного краю і рідної природи.

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ КООРДИНАТИ

Остап Вишня започаткував жанр **усмішки**. Це невеликі за обсягом, сповнені іскрометного сміху твори, у яких ідеться про події, факти, речі, котрі часто заважають людині жити, розвиватися, самоутверджуватися. У центрі зазвичай комічна ситуація, комічний конфлікт чи комічне зіткнення персонажів. Та чи не найприкметніша риса — ліризм, м'яка, доброзичлива тональність з окремими тонкими іронічними вкрапленнями. Це виявляється і в інтонації автора — щирій, відвертій; і в мові — іронічно-доброзичливій, багатій на слова розмовно-побутові, часто індивідуально-окреслені, і в поняттях, термінах, діалектизмах, що творять мовний колорит усмішок.

«Вишнівські» усмішки справді неповторні. Сам автор визначав їх так: *«Мені нове життя усміхається, і я йому усміхаюся! Через те й усмішки»*.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. У чому полягає оригінальність назви твору Остапа Вишні «Моя автобіографія»?
2. Які проблеми порушив автор у гуморесці «Моя автобіографія»?
3. Охарактеризуйте ліричні та комічні елементи у творі Остапа Вишні «Моя автобіографія».
4. Які засоби комічного використав автор у гуморесці «Моя автобіографія»?
5. Що споріднює гуморески Остапа Вишні «Моя автобіографія» та «Письменники»?
6. Чому автор у гуморесці «Письменники» згадує про численні літературні напрями? Які засоби комічного він використав у ній?

7. Яка проблематика усмішки «Сом»? З якою метою автор згадує в ній про письменника Сабанєєва?

8. Чи є в тексті твору «Сом» прихована насмішка над владою? Чи відрізняються в зображенні гумориста соми колишні від сомів «радянських»?

9. Проаналізуйте художні засоби, використані автором в усмішці «Сом». Наведіть приклади.

10. Прокоментуйте слова Ю. Яновського про Остапа Вишню:

*Ви — сміху й гумору до пари,
Ви укрсатири Головшишня!*

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Проаналізуйте особливості індивідуального стилю Остапа Вишні. Відповідь запишіть у зошит у вигляді таблиці з прикладами.

2. Напишіть твір-роздум на тему «*Похвалити — трудніше, треба довести плюси. А мінуси — легше. Крий! І все!*». Остап Вишня.

Ви — творча особистість

Організуйте і проведіть конкурс на кращу усмішку про кумедний випадок зі шкільного життя.

ЛІТЕРАТУРА В КОЛІ МИСТЕЦТВ

Перегляньте один із документальних фільмів — «3 життя Остапа Вишні» або «Гіркі усмішки Остапа Вишні». Обговоріть його з однокласниками та однокласницями. Що нового ви дізналися про гумориста?

ВАШІ ЛІТЕРАТУРНІ ПРОЕКТИ

Дослідіть, які традиції сміхової культури запозичив Остап Вишня із фольклору, творчості І. Котляревського, М. Гоголя.

Я — читач, або перевіряємо себе

1. Чому О. Білецький назвав Миколу Хвильового «*основоположником нової української прози*»?

2. Як ви розумієте символічність образів «*загірної комуни*», Марії із новели Миколи Хвильового «Я (Романтика)»?

3. Чому новелу Миколи Хвильового «Я (Романтика)» посвячено творіві «Цвіт яблуні» М. Коцюбинського?

4. Порівняйте і поясніть думки відомих літературознавців про новелу Миколи Хвильового «Я (Романтика)»:

- М. Зеров: «"Я (Романтика)" художньо не досконала, це певний етап у пошуках автором власного стилю...».

- О. Білецький: «"Я (Романтика)"...силою своєю не має собі аналогій в новітній прозі».

5. Чи позначений роман Ю. Яновського «Майстер корабля» соціальними проблемами? Свою думку аргументуйте зверненням до тексту.

6. Прокоментуйте думку В. Панченка: «"Майстром корабля" Яновський ніби запитував: куди пливти українському кораблеві?».

7. Які особливості сюжету й композиції роману Ю. Яновського «Майстер корабля»?

8. У чому виявляється вторинна умовність у романі Ю. Яновського «Майстер корабля»?

9. Проаналізуйте, як змінюється ставлення Степана Радченка до села, до письменницької праці.

10. З'ясуйте роль передісторій Степана Радченка, Тамари Василівни, Зоськи у змалюванні їхніх психологічних портретів.

11. Висловіть свою думку про внутрішній світ Степана Радченка.

12. Чому В. Підмогильного називають автором інтелектуально-психологічної прози?

13. Прочитайте й прокоментуйте твердження В. Мельника про творчий спадок В. Підмогильного: «...через усю творчість письменника 1920-х років магістральною лінією проходить чи не найпоширеніша в тогочасній літературі тема: **революція і людина**. Тільки В. Підмогильний сприймав її інверсійно: людина і революція...».

14. Яким постає у творах Остапа Вишні оповідач?

15. Яка з усмішок вам найбільше сподобалася? Чому?

16. Прокоментуйте слова Ю. Лавріненка: «Гумор можна вважати за синонім свободи — принаймні внутрішньої свободи людини. Очевидно, Вишня володів секретом свободи за важких ситуацій, свободи від «нечистої сили» і своєї, і чужої».

17. У чому полягає жанрова сутність усмішки?

РОЗДІЛ 5
МОДЕРНА ДРАМАТУРГІЯ

Навчальний маршрут розділу

У цьому розділі ви:

- **пригадаєте** про «театр корифеїв» та його найвидатніших представників;
- **дізнаєтеся** про режисера Леся Курбаса та його театр «Березіль»;
- **зрозумієте** ідейно-тематичне різноманіття драматургії у період 1920–1930 рр.;
- **прочитаєте** твір Миколи Куліша «Мина Мазайло»;
- **ознайомитеся** з життєвим та творчим шляхом М. Куліша, дізнаєтеся про його зв'язок із театром Л. Курбаса;
- **засвоїте** поняття «сатирична комедія»;
- **визначитимете** проблематику комедії «Мина Мазайло», засоби комічного, актуальність і сучасність п'єси;
- **аналізуватимете** образи комедії та визначатимете ідеї, які вони уособлюють;
- **шукатимете відповіді** на питання, чому комедію «Мина Мазайло» називають «філологічною» п'єсою;
- **дискутуватимете**, чи використали наші сучасники в собі «малоросійство».

Осердям культурного життя України 1920–1930-х рр. став театр «Березіль», із яким нерозривно пов'язане ім'я Леся Курбаса.

Леся Курбас (1887–1937) — відомий актор, режисер, організатор театральної справи — народився в родині акторів, які гастролювали з театром «Руська бесіда».

Він навчався у Віденському та Львівському університетах, опанував іноземні мови. У 1915 р. митець заснував у Тернополі український професійний театр. На одній із вистав побував Микола Садовський, який запросив Леся Курбаса до своєї театральної трупи. Так здійснилася мрія талановитого юнака про велику сцену.

У Києві він також спрямовує свою енергію на створення студії молодих акторів, з якої згодом виріс Молодий театр (1917) — у ньому він був і актором, і режисером, зокрема грав головні ролі в таких виставах, як «В пущі» Лесі Українки, «Цар Едіп» Софокла.

Леся Курбас. Фото.

ПРИГАДАЙТЕ!

Що ви пам'ятаєте з уроків української літератури про розвиток української драматургії в другій половині XIX — на початку XX століття?

Призначення Молодого театру Лесь Курбас бачив у пошуках нових форм сценічного втілення сюжетів класичної і сучасної драматургії. У 1920 р. у Київський драматичний театр (Киїдрамте) він зібрав найкращих акторів, які пізніше стануть кістяком «Березоля».

Ранньої весни 1922 р. постало мистецьке об'єднання «Березіль» — театр нового європейського типу. Це дуже символічно, зважаючи на його назву (березіль — давня назва першого місяця весни). Таку назву запропонував сам Лесь Курбас, пам'ятаючи рядки норвезького поета Б. Бйорнсона:

*Я вибираю березіль, —
Він ламає все старе,
Пробива новому місце...*

Найгучніші прем'єри театру — це вистави за творами М. Куліша «Народний Малахій», «Мина Мазайло», «Маклена Граса», які зазнали несправедливої критики. Її вістря передусім було спрямоване на обох митців — драматурга та режисера.

У 1933 р. Леся Курбаса за вказівкою влади було усунуто з посади керівника «Березоля». Його звинуватили у спотворенні радянської дійсності, націоналізмі, формалізмі, у відмові від російського репертуару.

Усунення талановитого організатора театральної справи, режисера-експериментатора Леся Курбаса з посади означало одне — цинічне втру-

Леся Курбас та актори театру «Березиль». Фото.

чання влади у мистецьке життя задля підпорядкування політиці, щоб у прозорій і дохідливій формі доносити до широких пролетарсько-селянських мас ідеологічні догми.

У 1933 р. митця заарештовано за участь у так званій контрреволюційно-терористичній організації. Вирок — п'ять років заслання, яке режисер відбував на будівництві Біломорсько-Балтійського каналу. Згодом Леся Курбаса відправляють на Соловки. У найтрагічніший день української історії — 3 листопада 1937 р.— Леся Курбаса розстріляно в урочищі Сандармох.

Розвиток української драматургії 1920–1930-х рр. чітко означений межею — 1934 р., після якого новації драми українського «розстріляного відродження» 1920-х рр. були забуті на довгий час. Так, в українській драматургії 1920–1930-х рр. співіснували твори справді довершені, високомистецькі та п'єси-одноденки, написані як соціальне замовлення.

Дедалі частіше почали з'являтися кон'юнктурні твори, твори-агітки (п'єси І. Микитенка, О. Корнійчука), написані на потребу дня, що мали конкретне призначення — формувати радянську людину, прославляти більшовицьку ідеологію.

Іван Кочерга. Фото.

Водночас п'еси В. Винниченка, М. Куліша, І. Дніпровського, І. Кочерги, Я. Мамонтова цього періоду поставали на перетині традицій «корифеїв», зарубіжної класики і модерної драматургії. В них художньо аналізувалися неоднозначні колізії часу, простежувалися гуманістичні традиції у відтворенні людини й її буття, зокрема у переломні періоди історії.

Наприклад, твори **Івана Кочерги** — драматурга яскравого та оригінального. Його твори позначені глибокою філософічністю, морально-етичними колізіями, символічністю та поетичністю образів, багатою мовною палітрою.

Особливе місце у творчому доробку І. Кочерги посідає історична тема. Навчаючись в університеті Св. Володимира, він зацікавився давнім законодавством, життям середньовічних міст і ремісничих цехів. Ці знання автор використав у таких творах, як **«Пісня в келиху»**, **«Алмазне жорно»**, **«Чаша»**, **«Свіччине весілля»**. У них возвеличено волелюбний дух рідного народу, досліджено контрасти в людських душах і вчинках. Соціальна верхівка і низи, темрява і світло, підступність і добро — ці антитези визначають зміст однієї з найкращих його драм — **«Свіччине весілля»**.

У романтичній комедії **«Фея гіркого мигдалю»** (оригінальному українському варіанті **«Попелюшки»**) І. Кочерга звертається до давно минулих днів, аби дотепно та з легкою усмішкою поетизувати вічні людські цінності, зокрема патріотичне почуття.

Серед п'ес на сучасну тематику найвідомішою є **«Майстри часу»**, у якій драматург намагався *«показати в живій сценічній формі, що таке час, які його закони і примхи, хто володіє і хто, навпаки, підпадає під його жорстоку владу»*.

Романтична піднесеність, зворушливий ліризм, глибокий інтелектуалізм п'ес, філігранна техніка вірша — прикметні ознаки творчого почерку І. Кочерги. Його талант драматурга виявився також у майстерному поєднанні високого, трагедійного з гротескним, сатиричним, побутовим.

Найталановитішим автором — новатором та експериментатором — у цей період українського літературного процесу був М. Куліш. І нині він залишається найвидатнішим драматургом в історії вітчизняного письменства.

ДРАМАТУРГ ЗІ СВІТОВОЮ СЛОВОЮ

МИКОЛА КУЛІШ

1892–1937

Куліш досконало знав і відчував український світ, його дух і найглибші традиції. А вже щодо України сучасної, то ліпшого знавця, ніж Микола Куліш, мабуть, не було серед письменників.

Юрій Лавріненко

*Слухаю, слухаю музику людської «душі»...
Микола Куліш*

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ

Микола Гурович Куліш народився 18 грудня 1892 р. в селі Чаплинка на Херсонщині в бідній селянській родині. Вже в зрілому віці він згадував так про своє дитинство:

«...самотність у хаті (мати йшла на поденну роботу) і схильність до бродяжництва. Базар мене принаджував їстівними покидьками, ярмарок — каруселями; церква процесіями і співом хору; весілля — своїми обрядами й музикою; поховання — поминанням і бубликами й тим ще, що на похоронах мене не били».

У цих, нейтральним тоном висловлених думках, прочитується ціла гама почуттів маленького хлопчика, який зростав у багатодітній сім'ї бідняка й сам шукав собі засобів до виживання й розваги. Незважаючи на наймитовання — випасання телят, свиней і коней, — майбутній драматург тягнувся до знань, до книг. Після закінчення початкової школи, а згодом Олешківського міського училища вступив до Одеського університету на історико-філологічний факультет. Проте розпочалася Перша світова війна — і юнака забирають до армії.

У 1915–1920 рр. Микола Куліш бере участь у боях, зазнає поранення. У цей період вступає до більшовицької партії, працює на різних посадах в органах радянської влади. Пізніше в одному з листів драматург занотує: *«Забруднилось життя. Пасха революції минула. Будні й*

пережитки старого, а нового так мало». Як і Микола Хвильовий, М. Куліш зрозумів, що його віра в неминучість суспільних змін виявилася оманливою.

У 1924 р. М. Куліш опублікував першу п'єсу «97». Проте літературна творчість привабила його вже давно — ще під час навчання в Олешках. Згодом були гумористичні й сатиричні вірші, одноактні п'єси, які розігрувалися перед солдатами.

У 1925 р. розпочинається харківський період у житті драматурга: його призначено на посаду шкільного інспектора. У цьому місті М. Куліш поринає в літературне життя: спільно з Миколою Хвильовим організовує літературне об'єднання ВАПЛІТЕ, співпрацює з Лесем Курбасом і театром «Березіль». Влада звинувачує драматурга за національне спрямування творів, критику радянської системи, формальне експериментаторство, участь у ВАПЛІТЕ. Його найкращі вистави забороняють одразу ж після прем'єри. Деякі п'єси взагалі не дозволяють ставити. Наприклад, складний новаторський твір — трагікомедія «Народний Малахій» (1927) — понад шістьдесят років замовчувалася, трагедія «Патетична соната» (1929) так і не була поставлена на сцені театру. Драматург змушений ревізувати свою творчість і в одному з листів гірко зізнається:

«Зараз я... переглядаю увесь свій партійний, громадський і особливо літературний шлях, здираю із себе всі помилки й жорстоко самокритикуюся. Написав до редакції Комуніста листа. Коротко його зміст: 10–7=3, себто, що мені треба викреслити з десяти років моєї літпраці (саме в листопаді 1923 року я узявся за 97) сім років, що пішли на Малахія, Мину, Патсонату...».

Лист датовано 1933 р., і він засвідчує ту духовну боротьбу, яка точилася в його серці, драму комуніста й талановитого художника слова.

Микола Куліш із дружиною Антоніною.

У 1934 р. Миколу Куліша заарештували у справі так званої української націоналістичної контрреволюційної організації. Це сталося у тяжкий для драматурга день похорону його друга ще з юнацьких літ письменника І. Дніпровського. А до того М. Куліш уже пережив самогубство Миколи Хвильового, знищення «Березолу», виключення з партії. Спочатку драматурга було позбавлено волі на десять років, а в 1937 р. розстріляно на Соловках.

Трагізм життя й долі цього майстра художнього слова засвідчується і тим, що навіть у 1990-х рр. ХХ ст., коли з'являються численні розвідки про нього, дата смерті драматурга вказується по-різному: то 1937, то 1940 рік. А у свідоцтві про смерть, виданому його дружині вже за кілька років після смерті чоловіка, указується, що М. Куліш помер у 1942 р. від крововиливу в мозок.

Микола Куліш — драматург зі світовою славою. Для українського театру він створив цілісну трагедійну форму, увів новітні жанри гумору та сатири, збагатив арсенал зображально-виражальних засобів п'єс. У його творах — увесь спектр людських взаємин, вони «зіткані» з гуманістичного пафосу, це діалог автора та глядачів (читачів) про питання одвічні, загальнолюдські.

Наскрізний конфлікт драматургії М. Куліша — людина й час, складні колізії епохи. Увага драматурга зосереджена на трагічності чи трагікомічності існування штучно створеної радянської людини. Наприклад, у «Патетичній сонаті» калейдоскоп смертей — Марини, Ілька Юги, Ступай-Ступаненка, Зіньки, Оврама — не тільки творить трагічний пафос п'єси, а й увиразнює думку автора про те, що його сучасник — постать глибоко трагічна, яка не може самореалізуватися в умовах наявної системи. М. Куліш переконаний: немає на світі таких ідей, які б дорівнялися до вартості людського життя.

Найрізноманітніші прояви міщанства осуджено в трагіфарсі «**Отак загинув Гуска**» (1925), комедії «**Хулій Хурина**» (1926), мелодрамі «**Зонд**» (1926). Узагальнений образ обивателя в його безглуздій войовничості, нікчемності та поверховості змальовано в комедії «**Мина Мазайло**» (1928). Забувається національне коріння, національні традиції, зраджуються рідна мова, культура. Натомість з'являються теорії про всесвітню трудову комуну, в якій прізвища замінять номери: «*товариш номер 35–51*» або ж «*поміж вільних безкласових людей поведуться зовсім інші, нові прізвища*». Драматург засобами шаржу та гротеску висміює новітніх «міщан у дворянстві».

Вустами новоявленого «месії» Малахія Стаканчика («**Народний Малахій**») М. Куліш ставить питання про лицемірство радянської влади, невідповідність мрії та реальності, про фатальні наслідки такої роздвоєності.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Прочитайте та прокоментуйте думку літературознавиці Т. Свербілової: «Покоління «зразкових» за біографією максималістів, до якого належав М. Куліш, підлягало фізичному знищенню». Кого з українських літераторів ви б зарахували до цього покоління?

2. Поясніть, як ви розумієте епіграфи до теми.
3. Охарактеризуйте творчі стосунки Леся Курбаса та Миколи Куліша.
4. Чому М. Куліша називають драматургом зі світовим іменем?

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Усно охарактеризуйте творчий доробок М. Куліша.
2. Прочитайте п'єсу «Мина Мазайло».

«Мина Мазайло» (1928)

Ідейно-тематичні домінанти

Основна тема комедії — українізація і ставлення до неї звичайних людей. Лесь Танюк назвав п'єсу *«філологічним водевілем»*, оскільки у ній чимало лінгвістичних «досліджень», зіставлень двох мов — української та російської.

Наприклад, із діалогу двох подруг — Улі та Рини — дізнаємося, що Мокій колись порівняв гарні очі подруги сестри з двома вечірніми озерцями в степу. Проте Уля, відзначаючи поетичність такого вислову, мріє про шлюб із людиною, яка щоліта возила б її відпочивати до Криму: *«А там не два озерця — море! Два моря! Чорне й Каспійське!»* Перед нами — дві полярності, поезія і проза життя. Це перші експозиційні штрихи до взаємин Мокія та Улі, які й надалі розвиватимуться під знаком *«укрмови»*. Молодий Мазайло переконує дівчину, що, оскільки в неї і прізвище українське, й індекси, тобто антропологічні параметри, українські, й *«очі, рот, стан — усе чисто українське»*, їй конче потрібно оволодіти рідною мовою. Наполегливий хлопець домагається свого. Міщаночка Уля, яка, соромлячись прізвища Розсоха, називає себе Розсохиною, стає ревним оборонцем української мови (обігрування прізвищ постає вдалим комедійним засобом драматурга):

«Уля:

— *І знаєш, «дружина» — це краще, як «жінка» або «супруга», бо «жінка» — то означає «рождающая», «супруга» ж по-українському — «пара волів», а «дружина»... Ось послухай: рекомендую — моя дружина, або: моя ти дружинько.*

Рина:

— *Дуреля ти... Та це ти вже, я чую, од Моки набралася! Бачу, він тебе, а не ти, на такі фантазії навів. Чую — він тобі такого наказав, начитав...*

Уля хотіла виправитись:

— *Ні, Ринко, я вже сама про це вчитала...*

Рина до неї:

— *Са-ма?!*»

Деякі сторінки твору — це гімн мові рідного народу, такій щедрій і милозвучній:

«...«*Бринить*» — *якесь надзвичайне слово...*

Мокій до Улі:

— «*Бринить*» має декілька нюансів, відтінків. По-українському кажуть: *орел бринить*. Це означає — він високо, ледве видно — *бринить*... Можна сказати — *аеро бринить*. А от іще кажуть: *сніжок бринить*. Це як випадє, а тоді зверху, у повітрі, ледве примітний такий, *бринить*... Або кажуть — *думка бринить*. Це треба так розуміти: тільки-тільки береться, вона ще неясна — *бринить*. Спів *бринить*. Це, наприклад, у степу далеко ледве чутно пісню... Губа *бринить*. Так на селі й кажуть: *аж губа бринить, так цілуватися хоче*».

М'який гумор драматург змінює на гостро викривальні, нищівні художні засоби, коли йдеться про міщанську обмеженість, тупість, засудження націоналізму та шовінізму. Об'єктом сатири М. Куліша стали процеси українізації... в Україні, цей, в основі своїй, парадоксальний факт. Українізації по-більшовицькому дає пророчу оцінку Мина Мазайло, серце якого «*передчува, що нічого з вашої українізації не вийде, це вам факт, а якщо і вийде, то пшик із бульбочкою, — це вам другий факт...*». Бо, справді, подібна акція — «*це туман, чорний туман, і все це минеться*». Так характеризує її цитатою з п'єси «Дні Турбіних» тьоття Мотя з Курська.

Обивателі можуть найняти вчительку «*правильних проізношених*», поміняти прізвище, але вони залишаються духовними покручами, стверджує М. Куліш. Творячи шаржовані образи, драматург акцентує на тому, що тільки глибинне знання вікових традицій народу, його культури, мови, повага до них є запорукою здоров'я нації. Штучно ж створена радянська людина сприймає, як блискітку, лише зовнішню форму явища чи то українізації, чи то русифікації. Микола Куліш вкладає у уста таких персонажів іронічні репліки на кшталт «*прілічнєє бить ізнасілованной, нежелі українізірованной*». Ці слова справляють трагікомічний ефект.

Кожен із персонажів має індивідуалізовану мовну партію, наявність у якій безлічі русизмів, перекручених слів, лише стверджувальних інтонацій, що є джерелом комізму. Микола Куліш використовує пародію, коли відтворює сцену диспуту в родині Мазайлів з участю родичів і ком-

Завіса лицемірства і фальші закриває усіх персонажів твору, сутність яких виявляється у ставленні до українізації. І яким би це ставлення не було — схвальним чи заперечним, з орієнтацією на русифікацію, М. Куліш висміює обивателя як велике суспільне зло.

сомольців, ілюзію багатоманіття думок і права їх вільного висловлювання у диктаторській, тоталітарній державі.

Сюжет і композиція

Сюжет цієї п'єси М. Куліша нескладний: новітній міщанин, службовець одного з управлінь Донвугілля соромиться свого «*мужицького*» прізвища, яке, на його переконання, заважає успішному просуванню щаблями кар'єри, і тому вирішує замінити його на російське Мазенін. Довкола цього зосереджується дія твору.

Динамічний сюжет, оригінальні мовні партії дійових осіб, іскрометний гумор і різка сатира — ось секрет успіху цієї комедії у глядача (читача).

Конфлікт п'єси, який є осердям руху сюжету, — сутичка між Мокієм і Миною Мазайлами щодо зміни прізвища.

Образи

Усі дійові особи в комедії змальовані крізь призму ставлення до українізації.

Харківський службовець **Мина Мазайло** — українець за походженням, але він зображений обмеженим міщанином, який мислить примітивно, адже для нього причина власних невдач — службових і життєвих — полягає в українському прізвищі. Його він вважає «мужицьким», тому й соромиться і свого імені, і свого роду. Микола Куліш гостро сатирично викриває справжнє нутро таких обивателів, яким миліші прізвища солодко-квіткові, зманіжені, міщанські, як Сіренев, Розов, Тюльпанов. У третій дії п'єси є надзвичайно важливий епізод, коли Мина, ніби крізь віки, чує голос своїх предків із Великого Лугу: найстаршого пращура-запорожця, прадіда-чумака, діда-селянина, що «*мазав чужії вози, бо свого вже не стало*». І всі вони в унісон прославляють своє прізвище, його давнє походження за ремісницькою ознакою: колеса мазали, от і Мазайло-Квачем прозивали. Драматург підкреслює тяглість традиції українського роду, його звитяжність, працьовитість, чесність і благородство навіть у бідності. Але поклик предків — «*...а ти моє славне прізвище міняєш?!*» — не зупиняє Мину, бо це людина радянська, позбавлена національної гідності, малорос, на відміну від своїх достойних пращурів. Українізацію він сприймає як спробу зробити його «*провінціалом, другосортним службовцем і не давати... ходи на вищі посади*».

Так само негативно ставляться до всього українського його **дружина та дочка**, зображені драматургом різко сатирично. У своєму запереченні національного вони переінакшують свої давні українські імена (Лина — замість Килина, Рина — замість Мокрина), прагнуть розмовляти російською мовою, проте не здатні оволодіти нею, живуть у світі пліток,

зздрості й ненависті. Адже рідна мати готова проклясти сина за його проукраїнські погляди.

Антиподом Мيني є його син **Мокій**, який мріє додати до свого прізвища загублену половину «Квач». Він змальований неоднозначно. З одного боку, це справжній романтик і мрійник, далекий від будь-яких політичних віянь: національних, інтернаціональних, шовіністичних. Його захоплення — рідна мова, він також ерудований у питаннях української історії, літератури, фольклору. Проте його надмірне захоплення усім українським в тогочасних умовах у певних епізодах викликає сміх. Наприклад, замість освідчення в коханні Улі він говорить: «*Ах, Улю! Мені вже давно хотілось вам сказати... Хотілося сказати, а тепер ще охотніше скажу: Улю! Давайте я вас українізую!*».

З іншого боку, драматург усвідомлено в ремарці пропонує читачеві портрет цього персонажа (чи не єдиний у творі, крім Улі, проте Улина зовнішність постає в оцінці Мокія через «*українські індекси*»), у якому є промовиста негативна деталь: «*...юнак із чорним висипом під носом і по підборіддю, зі мрійними, але злими очима...*» [виділення наше. — *Автори*.]. Невипадково в розмові з батьком, своїм опонентом щодо розуміння й потрактування всього українського, він грубий і нестриманий. Зацікавлення Улею виникає в нього саме тоді, коли дівчина виявляє інтерес до мови.

Драматург підкреслює в образі Мокія гіпертрофоване відчуття всього національного та оборону його — таку позицію він не схвалює.

Натомість **тітка Мотя** уособлює вкрай категоричне неприйняття всього українського. Її погляди не просто ворожі, а й небезпечні, оскільки жодні резони не можуть на неї подіяти: вона просто нікого не слухає, а брак логіки видає за непорушний постулат, наприклад: «*Да етого не может бить, потому што етого не може бить нікада!*». Драматург підкреслює оцю її нерозумну непримиренність численними епізодами: напис українською «Харків», на її думку, «*іспортіл город*», спів артистів українською мовою — це «*безобразіє*», українська мова для неї — «*австріяцька вигадка*».

Цей образ — серйозна пересторога українству. Адже тітка Мотя (українка!) вважає себе «*руською*», розмовляє суржилом, а за характером — агресивна, груба, неосвічена, до всього ще й вперта та безсоромна. Микола Куліш зображує цю дійову особу різко негативно, сатирично. Нотки гумору звучать лише в епізоді, коли Уля розповідає про українське уявлення жіночої вроди, і тоді немолода жінка задумується, чи досить довгі в неї ноги.

Дядько Тарас — антипод тьоті Моті. Він обстоює все українське, проте це, насправді, замилування патріархальним світом, який уже відходить у минуле. Цей чоловік ніби не бачить того, що життя змінюється.

Водночас він патріот, який тверезо оцінює реалії життя. Та у суперечках із тьотою Мотею він програє, бо слабший, не такий наступальний і безапеляційний, як вона. В образі дядька Тараса автор підкреслив таку ментальну ознаку українства, як м'якість характеру, невміння обстоювати свою позицію до кінця. Він голосує за зміну прізвища, переконує сам себе: найголовніше зберегти корінь «маз-» як знак причетності до давнього українського роду.

Жанр

«Мина Мазайло» — сатирична комедія. Це твір, у якому гостро й сатирично висміюються негативні суспільні явища та риси характеру людей. Об'єкт висміювання і розвінчання у творі М. Куліша — національний нігілізм, духовна обмеженість *«радянського українця»*. З цією метою драматург використовує цілий арсенал засобів комічного, зокрема гумор («*Та що там прізвище — у вас очі українські, губи, стан!..*»), іронію (наприклад, «*У такому... маленькому віршикові й така сила правильних проізношеній!*»), сатиру («*Та це ж єдиний тепер мій заробіток — «ге»... Самим «ге» я тепер і живу. Постарайтесь, голубчику, ну, скажіть ще раз: над лугами. Над лу-га-мі!*»), гротеск (зображення дійових осіб в одному ракурсі — у ставленні до української мови та українізації), шарж (диспут комсомольців), мовні ігри («філологічні» вправи Мокія, зміна прізвищ, суржик).

Гірка іронія М. Куліша актуальна й досі, коли зовсім не безхмарно відбуваються процеси відродження української ментальності на демократичній, гуманній основі.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. У чому виявляється шаржованість дійових осіб комедії «Мина Мазайло»?
2. Який зміст вкладає автор у поняття *«радянський українець»*?
3. Чому дійові особи комедії замість «українська мова» говорять «укрмова»? Яке художнє навантаження має ця деталь?
4. Чи можна визначити розв'язку твору як парадоксальну? Чому?
5. Якого ефекту досягає М. Куліш обігруванням прізвищ? Наведіть приклади.
6. Чому Міні Мазайлу ввижалися його пращури — запорожець, чумак, селянин?
7. Випишіть у зошит засоби комічного з першої дії комедії. Які їх функції у розкритті авторського задуму?
8. Визначте на прикладі твору М. Куліша «Мина Мазайло» особливості комедії як драматичного жанру.
9. У чому актуальність твору «Мина Мазайло» нині?

ПОДИСКУТУЙТЕ!

Чи викоріненне малоросіяноство в сучасного українця? Свою думку аргументуйте.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Охарактеризуйте позиції дійових осіб у комедії Миколи Куліша «Мина Мазайло» — Мокія, Мина, дядька Тараса, тьоті Моті — щодо проблеми українізації.

ВАШІ ЛІТЕРАТУРНІ ПРОЕКТИ

Зробіть порівняльну характеристику образів Мина Мазайла (однойменна комедія М. Куліша), Мартина Борулі (однойменна трагікомедія І. Карпенка-Карого) та пана Журдена (Ж.-Б. Мольєр «Міщанин-шляхтич»).

ЛІТЕРАТУРА В КОЛІ МИСТЕЦТВ

Перегляньте фільм режисера Сергія Проскурні «Мина Мазайло» за однойменним твором Миколи Куліша. Своїми враженнями поділіться з однокласниками та однокласницями.

ВИ — ТВОРЧА ОСОБИСТІСТЬ

Прочитайте книгу «Леся Курбас у театральній діяльності, в оцінках сучасників: Документи» (Балтимор; Торонто: Смолоскип, 1989). Напишіть план-сценарій документального фільму про життя і творчу діяльність Леся Курбаса.

Я — ЧИТАЧ, АБО ПЕРЕВІРЯЄМО СЕБЕ

1. Які особливості розвитку української драматургії у 1920–1930-х рр.?
2. Що ви знаєте про творчу співпрацю Леся Курбаса та Миколи Куліша?
3. Як у комедії «Мина Мазайло» М. Куліш розвінчує бездуховність обивателів?
4. У чому виявляється драматургічна майстерність М. Куліша? (На прикладі комедії «Мина Мазайло»).
5. Як відтворено проблеми українізації у М. Куліша («Мина Мазайло») та В. Підмогильного («Місто»)?

The background features a complex abstract composition of red and blue brushstrokes and geometric shapes. At the top left, there are several horizontal red brushstrokes of varying lengths and thicknesses. To the right, a blue square with a black border contains a smaller blue square. Below this, a large, textured blue brushstroke dominates the center. To its right, a red square with a black border contains a smaller red square. At the bottom left, a blue L-shaped brushstroke is visible. In the bottom right, another red square with a black border contains a smaller red square. The overall style is expressive and artistic, using thick, textured brushwork.

РОЗДІЛ 6 ПЕРЛИНИ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Навчальний маршрут розділу

У цьому розділі ви:

- **дізнаєтеся** про розвиток української літератури на західноукраїнських землях до 1939 р.;
- **прочитаєте** твори Богдана-Ігоря Антонича «Зелена Євангелія», «Різдво», «Коляда», а також Осипа Турянського «Поза межами болю»;
- **засвоїте поняття** з теорії літератури: міфологізм, асоціативність, поема в прозі;
- **дослідите**, в чому полягали особливості української літератури на західноукраїнських землях до 1939 року;
- **удосконалите вміння** аналізувати ліричні твори й визначати, якими засобами Богдан-Ігор Антонич відтворював екзотику лемківського краю, у чому полягає метафоричність і міфологізм його поезій;
- **проаналізуєте** поему в прозі «Поза межами болю» Осипа Турянського, визначите її ідейно-художній зміст, охарактеризуєте образи твору;
- **міркуватимете** над вічними проблемами життя та смерті, війни та миру, колообігу в природі.

Пригадайте!

Між двома війнами територія Західної України належала Польщі. Що ви пам'ятаєте з уроків історії про асиміляційну політику Польщі в Західній Україні?

Розвиток літератури на теренах Західної України відрізнявся від розвитку літератури у міжвоєнний час на території СРСР. Характерною ознакою західноукраїнської літератури була відкритість європейським художнім пошукам, автономність, тобто брак соціального замовлення на певні теми, жанри, можливість творити в руслі модерністських чи авангардних напрямів. У цей час досить активно працюють видавництва, редакції часописів, а отже, автори мали великі шанси опублікувати свої твори.

Улас Самчук. Автор роману «Марія». 1934.

Ірина Вільде. Авторка роману «Повнолітні діти». 1939.

У міжвоєнні десятиліття у західноукраїнській літературі продовжують творити класики: В. Стефаник, О. Кобилянська, Б. Лепкий та інші. Водночас дебютує низка яскравих талантів, які об'єднувалися в літературні групи, наприклад, «Митуса» (видавали однойменний літературно-мистецький місячник), «Логос» (видавали журнали «Дзвони», «Поступ», діяло видавництво «Добра книжка»), «Дажбог», «Гроно». Кожна з них об'єднувала різних за стилем і світоглядними орієнтирами митців. Наймолодші львівські письменники утворили угруповання «Дванадцятка». Особливо інтенсивно розвивалася лірика. Кумиром молодого покоління став Б.-І. Антонич.

Досягнення у прозі визначалися широким тематичним і жанровим діапазоном. Серед найвідоміших епіків — **Улас Самчук** та **Ірина Вільде**. Прозаїки **Катря Гриневичева**, **Андрій Чайківський**, **Осип Назарук** звернулися до історичної теми, яка завжди приваблювала читачів. Особливого розголосу набула повість **Осипа Назарука** «**Роксолана**».

Творчі пошуки **М. Куліша**, **І. Кочерги**, **Я. Мамонтова** позначилися на драматургії західноукраїнських авторів. Із цікавими п'єсами дебютують **Василь Пачовський**, **Юрій Липа**.

Для письменників — епіків, ліриків, драматургів — важливо було створити образ героя, який уболював би за долю Вітчизни, її цілісність, відродження та щасливе майбутнє.

БОГДАН-ІГОР АНТОНИЧ

1909–1937

*Антонич — образ вічно молодого поета.
І за віком, і за світосприйняттям, і за поетикою.*

Іван Малкович

До щастя треба мало: гармонії.

Аміль.

Богдан-Ігор Антонич

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ

Богдан-Ігор Антонич народився 5 жовтня 1909 р. на Лемківщині¹, у селі Новиця Горлицького повіту, в сім'ї священика В. Кота, який змінив прізвище незадовго перед народженням єдиного сина. Лемківщина — самобутній, незвичайний край, природа, звичаї та обряди, пісні якого не могли не вплинути на обдарованого юнака, його творчу уяву. За визначенням поета, це «земля вівса та ялівцю», у якій дивовижно переплелися залишки язичницьких вірувань, давнини й незбагнено-чарівний світ природи.

У 1928–1934 рр. майбутній поет навчається у Львівському університеті, опановує славістику. Та навіть диплом магістра не дав йому змоги посісти державну чи викладацьку посаду. Він заробляє на життя пером: працює журналістом і редактором, пише вірші, літературознавчі та мистецтвознавчі статті.

У 1931 р. Богдан-Ігор Антонич дебютує збіркою «Привітання життя». Далі одна за одною виходять збірки «Три перстені» (1934), «Книга Лева» (1936).

Поет раптово помирає 6 липня 1937 року. А вже наступного року публікуються посмертні книги «Зелена Євангелія» та «Ротації». Як справедливо зазначив Дмитро Павличко, «в українській поезії, бідній на урбаністичні мотиви, "Ротації" Антонича залишаються досі майже

¹ Лемківщина — українська етнічна територія, на якій здавна проживала етнографічна група українців — лемки. Розташована в Карпатах (охоплює частину сучасної України, Польщі, Словаччини).

неперевершеними зразками міських краєвидів та описів задушливої атмосфери городських місць розваги, розпусти, зледаціння».

Уже в першій збірці поезій «Привітання життя» Б.-І. Антонич задекларував суть свого світорозуміння: «Я — закоханий у житті поганин». І не зраджував цьому кредо, навіть коли творив узагальнений образ міста-монстра (книга віршів «Ротації»), протиставляючи йому природу, животворні соки, нуртівну енергію рідної землі.

Поет, оминаючи закони природничих наук, творить власну художню натурфілософію. Її вузлові поняття — дочасність, сонце, буяння життя. Б.-І. Антонич спостережливим поглядом художника помічає найдрібніші деталі, найменші штрихи у вічній мінливості природи, прагне збагнути їх сутність.

Так само хвилює його питання про роль людини в незмінному колообігу всього земного, про її пракорені:

*Вернувся я, де вільхи й риби,
де м'ята, іви, де квітчасті стіни;
і знов цілую чорні скиби,
припавши перед сонцем на коліна.*

Він переконаний, що людина — плоть від плоті природи, вічної, мінливої, неперевершеної у своїй мудрості та вроді, тому змальовує природу й людину в єдності, взаємозалежності. І в минулому, і в сучасному він бачить себе й весь рід людський як маленький атом землі, природи. У цьому суть образної концепції світу Б.-І. Антонича.

У творах поета чимало рядків, де автор порівнює себе з тваринним і рослинним світом: «Антонич теж звіря сумне й кучеряве...», «...росте Антонич і росте трава», «Антонич був хрущем і жив колись на вишнях...». Така манера вислову творить особливий стиль, коли автор, вважаючи себе маленькою часточкою біосу, ототожнюється і з доквіллям, і з ліричним героєм.

Своєрідною візитівкою поета стали рядки:

*Антонич був хрущем і жив собі на вишнях,
на вишнях тих, що їх оспівував Шевченко.
Моя країно зоряна, біблійна й пишна,
квітчаста батьківщино вишні й соловейка!*

Вони дуже промовисті у контексті творчості Б.-І. Антонича, бо відповідають загальній художній настанові поета — одухотворювати природу. Водночас у них розкривається роль автора в літературній традиції народу, його органічний зв'язок із Шевченковою поезією.

Відомий дослідник творчості Б.-І. Антонича М. Ільницький писав: «Звичним було вбачати і сприймати у віршах той зміст, який лежав на поверхні, висловлювався прямо й легко, вписувався в коло вже знайомих тем і понять. Антонич різко протестував своєю творчістю проти спокійної звичаєності; його образи несли одночасно... формули

світобачення, які треба було розшифрувати, докладаючи максимум розумових зусиль».

Асоціативність — характерна ознака творів Б.-І. Антонича. Він творить напрочуд незвичні метафори, порівняння («...обкутатися мохом сну...», «...струмує гімн рослин...», «...і риби-пили крають сонце лезом», «росте хлоп'я, мов куц малини...», «Ось ластівки в книжках пташиних / записують початок дня») або ж поєднує їх, вплітає у фігури, як-от:

*Дощем квітневим, весно, не тривож!
Хто стовк, мов дзбан скляний, блакитне небо,
хто сипле листя — кусні скла на тебе?
У решето ловити хочеш дощ?*

Ще одна ознака художнього світу Б.-І. Антонича — його **міфологізм** як основа художнього мислення й національного світовідчуття.

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ КООРДИНАТИ

Нагадаємо, що **міф** (від. грец. *mythos* — слово, сказання) — це розповідь про першовитоки світу, за допомогою яких люди пояснювали дивовижні явища. Відповідно **міфологізм** — спосіб використання міфу (міфів) у художній літературі.

Асоціативність — (від лат. *associo* — приєдную) — джерело творення тропів та фігур, в основі якого — зв'язок між уявленнями, коли значення одного з них відсилає до іншого або за подібністю, або за контрастом, або за причиново-наслідковим принципом. Водночас можуть поєднуватися найвіддаленіші враження, уявлення, відчуття, що є ознакою оригінальності авторського стилю.

Поезія Б.-І. Антонича — це цілісна художня картина світу, яка постає на основі творчого сприйняття української міфології. Поет творчо використав такі її оповіді: про одвічну боротьбу сил Хаосу та Космосу, поклоніння землі й її родючість, світила — місяць, зорі, сонце, створення світу, культ предків і пов'язані з ним обряди — поховання, поминання, коляди, ворожіння. Його вірші побудовані на одухотворенні природи, на вірі в мудрість усього суцього на землі, зокрема творчості, яка під пером поета трактується і як творчість природи, особливо навесні, і як поетична творчість — спосіб осягнення дивовижного й довершеного світу, у якому живе людина.

Поет запозичує і творчо переосмислює традиційну українську культуру: він використовує українські колядки, веснянки, весільні пісні, числа три й сім, оспівує найбільші українські свята — Різдво, Щедрий Вечір, численні давні ремесла: теслярство, ковальство, ткацтво, гончарство, кравецтво.

Народне міфологічне уявлення українців про єдність початку й кінця у природі й житті людини втілюється у багатьох поезіях Б.-І. Антонича в образі кола: персня, обруча, веретена. В них звучить і апокаліптичний мотив перестороги, і водночас бажання поєднати земне й небесне в гармонійній єдності. Світ первісних часів постає в органічних зв'язках людини та природи, а світ сучасний позначений хаосом і відчуттям всезагальної катастрофи. Насамперед це стосується міського простору. Також у віршах поета панує міфічний час, який позбавлений хронологічної послідовності, конкретної межі відліку, у ньому зливаються минуле й майбутнє. Тому людське життя — це вічний ланцюг короткого проміжку часу:

*Так на минулого й майбутнього раменах
повішено, мов плахту, долю нашу.
Ми — ланцюга поодинокі звена,
ми — відтинок малий зі стрічки часу.*

Проаналізуємо вірш Б.-І. Антонича «Три перстені» з погляду асоціативності та міфологізму.

Кодом до його розуміння є інтер'єр селянської хати — скрипка на стіні, червоний дзбан, квітчаста скриня з насінням і зіллям. Він звичайний і незвичайний водночас: скрипка — крилата, у ній приспано вогні творчого горіння, музичну росу; скриня на самому дні ховає три зорі, «*трьох перстенів ясне насіння*»; у дзбан несподівано вміщено м'ятний трунок і зелені краплі явора. Краса такої хати несе в собі чаклунську силу, бо предмети інтер'єру наділені, як у казках і легендах, магичною силою:

*Підноситься угору дах,
кружляє дзбан, співає скриня.
І сонце, мов горючий птах,
і ранок, спертий на вориння.*

Олюднений Б.-І. Антоничем ранок дивується з тієї хати, милується її красою, спершися на пліт. Фантастичні елементи й народні символи переплітаються із реаліями життя. Сам поет теж зачарований красою рідного краю, його пісенними, танцювальними скарбами, талановитими людьми. Краса ж — це синонім мистецтва, тож за допомогою оригінальних образів-символів утверджується думка про вічні людські цінності — пам'ять і віру, красу й талант, творчість. Автор використовує фольклорні традиції, народнопісенні образи-символи скрипки, скрині, трьох зір, дзбана, магичне значення цифри три, наповнюючи їх новим змістом як поет, що володіє надчуттям слова, його глибин.

У поезіях Б.-І. Антонича часто трапляються образи, що нагадують коло, — саме воно містить ідею вічності. У вірші обриси кола нагадують перстень, дзбан, сонце, які символізують замкнуте коло краси, коло персня: його неможливо розірвати, як і саме життя та мистецькі надбання рідного народу.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Поясніть епіграфи до теми.
2. Як ви розумієте поняття «асоціативність» та «міфологізм» у літературі?
3. Як уплинула міфологія на творчість Б.-І. Антонича?

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Дайте усно відповідь на запитання: «Як формувався таланти поета?».

«Різдво» (1934)

Вірш надруковано у збірці «Три перстені». Змістове ядро цієї поезії — народження Бога, яке автором переосмислюється, оскільки мовиться про появу Христа *«в лемківському містечку Дуклі»*. Проте це не применшення величі самої події, а навпаки, ствердження близькості Бога, його теплоти та доброти до кожної людини. Поет уславлює радість життя, красу природи й таїнство народження Христа. Ця невеличка поезія, яка складається з двох чотиривіршів, сповнена символічними образами: сани — це ясла, у яких народився Бог, лемки — волхви, золотий горіх уособлює нове життя, а місяць — Різдво. Важливими для розуміння цієї поезії є її прикінцеві рядки, у яких мовиться про Богоматір, котра тримає *«золотий горіх»*-місяць — ще не народжене дитя. Вона ніби передчуває майбутню долю свого сина, який присвятить себе служінню людям, їхньому спасінню. Так незвично поет переплітає християнські та язичницькі мотиви.

«Коляда» (1934)

Поезія «Коляда» також зі збірки «Три перстені». У ній прославляється дорога Божого Дитяти — *«сніжиста путь», «синь незнана»*. У невеличкому — на три катрени — вірші сконденсовано цілу гаму почуттів, які належать різним людям. Наприклад, теслі радіють з'яві Христа-Спасителя, вони готують йому *«зі срібла сани»*, а Ясна Пані, мати вселюдського сина, плаче, бо серцем відчуває його тернистий шлях, його велику подвижницьку місію, жертвовність і мученицьку смерть заради людей. Богоматір печальна — у неї *«очі, наче в сарни»*, тобто злякані, зболені передчуттями.

Цікаво, що в обох поезіях простежується «зимова» образність. Сани, сніг, снігова завія — це не лише пейзажні реалістичні деталі, що символізують одне з найбільших християнських свят, а й символи мучеництва, жертвовного — *«снігового»*, завіяного — шляху. Водночас у вірші «Коляда» образи *«весняних снів»*, сонця набувають оптимістичного звучання, бо уособлюють вічне відродження у природі, а отже, й у людському житті.

Поезія «Коляда» цікава ще й своєю прогностичною функцією. Вона вибудовується за біблійним сюжетом, ото ж її знають усі. Тому так пронизливо й щемливо звучать фінальні рядки цього вірша:

*Їдуть сани, плаче Пані,
снігом стелиться життя.*

«Зелена Євангелія» (1934)

Цей вірш також належить до збірки «Три перстені». Якщо у поезіях «Різдво» та «Коляда» переважають християнські мотиви, то у «Зеленій Євангелії» — міфологічні.

Найперше звертає на себе увагу назва твору. «Зелена Євангелія» — це книга природи, книга про її існування, завмирання і вічне оновлення, відродження, символом якого є весна. Саме із цього багатозначного образу й починається поезія. Образ весни постає в ореолі радості, дитячого щирого захоплення мудрістю світобудови (згадка про карусель із білими кониками). Водночас і сама карусель, і її стрімкий лет — це коло природного й життєвого циклу, зміни, руху, початку й кінця, які зливаються, переходять один в одного.

У наступній строфі відтворено інтер'єр селянської оселі. Він опоетизований, звичайний і незвичайний водночас: стіл, дзбан, але у ньому — сонце. Сонце, здається, не лише радісно виграє по стінах хати, воно оселилося в серці кожного горянина, кожної людини, зачудованої гармонійністю та доцільністю світобудови, єдністю природи й людини, тією красою, яка її оточує і яку треба розуміти й берегти.

У прикінцевих рядках вірша поет зраджує своїй безсторонності й емоційно проголошує:

*Ти поклоняйся лиш землі,
землі стобарвній, наче сон цей!*

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Проаналізуйте основні мотиви в поезіях Б.-І. Антонича «Різдво», «Коляда», «Зелена Євангелія».
2. Випишіть у зошит тропи із цих віршів та визначте їх функції у кожному з них.
3. Поясніть, як ви розумієте образи «слов'янське Дитя» («Коляда»), «слов'янський дзбан» («Зелена Євангелія»).
4. Прокоментуйте думку дослідниці творчості Б.-І. Антонича М. Новикової про те, що поет «*віддає перевагу міфології над соціологією*».
5. Що мав на увазі Б.-І. Антонич, коли стверджував: «*Я не мандоліст ніякого гурта*»?
6. Чим відрізняється поезія Б.-І. Антонича від класичного вірша?
7. Як ви розумієте слова Б.-І. Антонича: «*Мистецтво не відтворює дійсності, ані її не перетворює, як хочуть інші, а лише створює окрему дійсність*»?

8. «Розшифруйте» метафоричні образи з поезій Б.-І. Антонича:

<i>Вернувся я, де вільхи й риби, де м'ята, іви, де квітчасті стіни; і знов цілую чорні скиби, припавши перед сонцем на коліна.</i>	<i>Корови моляться до сонця, що полум'яним сходить маком. Струнка тополя тонша й тонша, мов дерево ставало б птахом.</i>
(«Поворот»)	(«Село»)

9. Прочитайте уривок із поезії Б.-І. Антонича «Бджола». Яка роль у ньому алітерацій?

*Лисніє липовий, липневий липець,
липучий і лискучий у білім збанку.
У нім розтопились зорі на світанку
і пахощі левад, квітчастих китиць.*

10. Прочитайте уривки з поезій М. Семенка та Б.-І. Антонича:

*Ми повертались. Ні слова. Кепсько.
Безмовно йшли. Прощались біля ліфта.
І зникли Ви. І зник кудись Семенко.
...Дома я взявсь за Свіфта.*
(М. Семенко «Голос мая»)

*Що мені за діло до Києва та родичів
Коли про Семенка мусять марсіяни знать?*
(М. Семенко «Дуже щира поезійка»)

*Я розумію вас, звірята й рослини,
я чую, як шумлять комети і зростають трави.
Антонич теж звіря сумне й кучеряве.*
(Б.-І. Антонич «До істот із зеленої зорі»)

*Росте Антонич і росте трава.
І зеленіють кучеряві вільхи.*
(Б.-І. Антонич «Весна»).

Проаналізуйте, з якою метою поети згадують свої прізвища.

11. Організуйте й проведіть диспут на тему «Легка чи складна для сприйняття поезія Б.-І. Антонича?».

ВАШІ ЛІТЕРАТУРНІ ПРОЕКТИ

Дослідіть перегуки творчості Б.-І. Антонича з поезією П. Тичини. Представте висновки на уроці в зручній для вас формі (презентація, доповідь тощо).

Ви — творча особистість

Напишіть музику до однієї з поезій Б.-І. Антонича.

ОСИП ТУРЯНСЬКИЙ

1880–1933

... не знаєш, чи більше дивуватися тому, що автор пережив, чи тому, що твір написав.

Богдан Лепкий

Турянський є сином душевно й тілесно здорової української нації, яка всіма своїми справами бореться й вірить у перемогу всіх найвищих народноукраїнських і загальнолюдських ідеалів.

Професор Роберт Плен

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ

Осип Васильович Турянський народився 2 лютого 1880 р. в селі Оглядів на Львівщині. Львівська українська гімназія, філософський факультет Віденського університету дали юнакові з багатодітної селянської родини ґрунтовну освіту, яку він увінчує в 1907 р. захистом дисертації.

У 1914 р. почалася Перша світова війна. На відміну від усіх попередніх воєн, у яких ворожі уряди задіювали лише регулярні війська, у Першій світовій мобілізація в кожній із держав-учасників набула національного масштабу. До лав армій беруть мирне населення, не навчене військової справи, напівголодне, часто без обмундирування і зброї. Тому ця війна за кількістю людських жертв стала наймасштабнішою за всю попередню історію людства. Масові страждання і втрати були принесені в жертву політичним амбіціям владних верхівок країн, що воювали.

О. Турянського, 34-річного доктора філософії з мирною професією вчителя іноземних мов, у 1914 р. відряджають на австрійсько-сербський фронт у чині молодшого офіцера. У 1915 р. в одному з боїв він потрапляє в полон до сербів. Узимку того самого року австрійська армія прорвала фронт і серби, відступаючи, повели в мороз і хуртовину через гори Албанії шістдесятитисячну групу полонених. У її складі перебував і О. Турянський. Полонені і конвоїри опинилися в однаково жалюгідних умовах.

Гірський перевал пододало лише п'ятнадцять тисяч солдатів, решта загинула або була застрелена конвоїрами. Осип Турянський, як і більшість однополчан, перебував на межі життя і смерті. Шестеро його

товаришів, із якими він утік із-під варти, замерзли в горах, а сам Осип Васильович урятувався завдяки щасливому випадку. Покритого кригою, але зі слабкими ознаками життя, його підібрали сербські лікарі, що їхали за колоною полонених. Серед них — українець Василь Романишин, який і впізнав земляка. Щоб урятувати життя О. Турянського, зважилися на відчайдушний крок: його тіло опустили в холодну воду, аби розморозити. Після лікування він перебуває на італійському острові Ельба в таборі для полонених. Письменник усвідомлює, що життя було йому дароване не випадково, а для того, аби розповісти сучасникам і нащадкам про жахіття війни. Тож у 1917 р. він розпочинає роботу над твором **«Поza межами болю»**. У ньому автор змальовує всі кола дантового пекла, які був змушений пройти. Повернувшись додому, автор доопрацьовує текст й уперше видає його у Відні 1921 р. німецькою мовою. Книжка одразу зробила його одним із найвідоміших письменників у Європі.

Після закінчення війни О. Турянський деякий час викладає право у Віденському університеті, а згодом повертається на Галичину й аж до самої смерті в 1933 р. працює директором гімназій у Яворові, Дрогобичі, Рогатині.

У повоєнний час О. Турянський створює новели **«Де сонце»**, **«Ей, коб мене були вчили»**, **«Курка»** (1908). У його невеликому художньому доробку також філософсько-алегорична повість **«Дума пралісу»** (1922), збірка оповідань **«Боротьба за великість»** (1926), сатирична комедія **«Раби»** (1927), роман **«Син землі»** (1933). Та всесвітню славу О. Турянському принесла поема у прозі **«Поza межами болю»** (1917–1921), яку критика порівнювала з такими творами про війну, як **«На західному фронті без змін»** Е.-М. Ремарка, **«Прощавай, зброє!»** Е. Гемінґвея.

ПРИГАДАЙТЕ!

Що ви знаєте з уроків зарубіжної літератури про письменників «втраченого покоління»? Назвіть його представників та тематику їхніх творів. Чому літературознавці їх світобачення вважають кризовим?

«Поza межами болю» (1917–1921)

Ідейно-тематичні домінанти

Початок ХХ ст. людство очікувало з апокаліптичними візіями кінця світу. Перша світова війна дала підстави думати, що настав час масштабного знищення народів. О. Турянський як учасник бойових дій

спостерігає, що *«воєнне пекло все обернуло в руїну: високі змагання духа... людське достоїнство... честь... Людина стала звірем людини!..»*.

У творі у воєнному лихолітті зображено сімох героїв: двох українців — оповідач на ім'я Оглядівський і Добровський, двох сербів — Бояні й Ніколича, угорця Сабо, австрійця Штранцінгера та поляка Пшилуського. Ця групка солдатів австрійської армії символізує народи, що поза власною волею були втягнуті в глобальний мілітарний конфлікт. Але О. Турянський не зображує солдатів учасниками воєнних дій. Навпаки — вони перебувають далеко від лінії фронту, хоча загроза життя висить над ними повсякчас. Навіть коли полонені тікають із-під варти, вони неминуче обирають між смертю від ворожої кулі й смертю від голоду й холоду.

Герої поеми

Автор змальовує героїв в екзистенційних обставинах. Страх смерті, голод і холод загострюють усі їхні почуття, а прагнення вижити пробуджують у них неочікувані емоції та навіть тваринні інстинкти. Холод ставить перед солдатами перше випробування: щоби не замерзнути, необхідно, аби хтось із сімох помер. Тоді ті, хто вижили, використають його одяг на розпалювання вогню, і це врятує їх від морозу. Танець «до смерті» випробовує не лише фізичні сили, а й характер, волю до життя героїв. Другим іспитом для них стає голод. Він мучить уже десять днів і підштовхує до канібалізму. Герої опиняються перед альтернативою: «З одного боку, стануло страшенне почуття, що вони мусять стати людодідами, з другого боку, інстинкт життя, який у боротьбі не перебирає в засобах».

Тема твору — зображення людини в межовій ситуації між життям і смертю, душевні трансформації людини, боротьба між духовним і тваринним у ній.

У поемі О. Турянський порушує філософсько-моральну проблему міри людського в людині. Водночас його хвилює сутність людини, її роль у складному світі. Вустами оповідача Оглядівського О. Турянський окреслює цю проблему так:

«Навіть грудка землі, камінчик, пилінка, темна пустка безодні — вони мають якусь ціль і призначення.

На грудці землі зерно зійде, камінчик дорогу вистелить, пилінка заступить світло чоловікові, безодня спинить йому шлях і пожере його. Яку ж ціль, яке призначення має він, я і всі ми ось тут?».

Розгортаючи сюжетну канву твору, О. Турянський дає відповідь на це питання: мета людини на землі — бути Людиною.

Життєвий шлях письменник уособлює в образі хреста, який побачили герої твору. Він утворився на перетині темної тіні від дерева та дороги, якою прямували солдати. Автор натякає, що кожен несе свій життєвий

хрест і має власне «розп'яття». Наприклад, мукою всього життя Штранцінгера стала смерть двох найрідніших йому жінок — матері й коханої дівчини. Хрестом, на якому розп'ятий Пшилуський, була зрада дружини, зневажання його кохання, руйнування родини. Хрест Ніколича — нести самотність.

Водночас у творі хрест символізує й місію людини прийняти на себе гріхи людства, і розплату за гріхи, й очищення від них. Автор змальовує потворні явища, спричинені війною, яку породили люди. Осип Турянський бачить, що війна пробудила в людині чимало негативних якостей, тому вважає, що настав час діяти. Кожен має передусім сам собі оголосити війну — власному невігластву, агресії, недосконалості. І тільки докорінне перетворення себе самого може стати початком гармонійного життя всіх, стверджує автор. Цю думку підтверджує Оглядівський, коли в кишені знаходить шматок цукру. Борючись зі спокусою з'їсти його потайки, герой усе ж ділить поживу між усіма. Так автор утверджує думку про любов до ближнього. У підтексті цього епізоду прочитується алюзія до безкорисливої любові Ісуса Христа, який п'ятьма хлібами нагодував народ. Чи не це — співчуття, допомога — є, на думку О. Турянського, рецептом того, як вийти з хаосу буття в гармонійне щасливе життя? *«Ось тут між нами, — озвався Ніколич, — заступлені народи, котрі так себе ненавидять і поборюють. А проте ми, їх сини, почувємо себе тут, наче брати. Ми тут уже здійснили ідеал братньої прихильності й любові»*, — зауважує автор устами свого героя.

Як бачимо, незважаючи на всі трагічні ситуації на межі життя і смерті, герої поеми витримують іспит на людяність. Вони не вбивають слабкого, щоби зняти з нього одяг, ніхто з них не наважується їсти людську мертвечину, хоч і знемагають від безсилля, всі опікуються сліпим Штранцінгером, Добровський перешкоджає Сабо кинутися у прірву, а сербські лікарі рятують життя ворогові — австрійському воякові Оглядівському.

Хаосу війни, жорстокості автор протиставляє гуманізм і духовність. Цю антитезу (війна — мир, жорстокість — милосердя, людяність — звородніння) О. Турянський уособлює в алегоричних образах темені й туману, з одного боку, та світла й сонця — з іншого.

«У зображенні страшеного противенства між хаосом і життям, — зазначає професор Р. Плен, — між темрявою і світлом, між пеклом і небом лежить одна з найбільших незрівнянних прикмет його [О. Турянського. — Автори.] поеми, прикмета, котра під мистецьким, філософічним і етичним оглядом потрясає, підносить, ушляхетнює душу людини. Ідея його поеми — се вічне світло над розшалілим морем людських заблуджень і злочинів, се переконуюча, тверда скеля, віра в безсмертну силу людського духу» [виділення наше. — Автори.]. Оптиміс-

тичний пафос твору автор втілює в афоризмі: «Є сонце в житті». Отже, Осип Турянський не лише порушує філософсько-моральні проблеми, а й міркує над ними.

ПРИГАДАЙТЕ!

Що ви знаєте про експресіонізм як стильову течію модернізму? Назвіть його основні ознаки.

«Поза межами болю» — це один із перших творів українського модернізму. Домінантною стильовою ознакою в ньому є **експресіонізм**. Пригадайте: експресіоністи одними з перших передчували грядущу світову катастрофу, а коли почалася війна й ці передчуття підтвердилися, вони стали виразниками антивоєнного протесту.

Осипа Турянського, як і інших експресіоністів, турбують не стільки зовнішні події, скільки людська душа, народжений мілітаризмом людський біль, що спричиняє трансформацію звичних психічних станів. Це депресії, відчай, психози, суїцидальні наміри. Саме тому змальовання битв залишається поза сюжетом твору, а в центр уваги автор ставить душевний біль людей від побаченого й пережитого. Осип Турянський зображує його крізь призму сприйняття Оглядівського. Його нервово-емоційна та фрагментарна оповідь відтворює людську психіку перед обличчям смерті. Емоційне напруження оповідача автор вдало передає не лише ситуаціями, а й мовним оформленням. Речення оповідача переважно короткі, його схвильованість письменник відтворює рядками крапок.

Водночас у творі чітко простежуються ознаки символізму та неоромантизму. Символічними в поемі є образи світла, багаття, сонця, скрипки, пісні як духовного начала в людині. Символічним також є образ жінки з дитиною як алюзія до образу Богородиці — заступниці людства у християнській релігійній спадщині. Ідеї оновлення світу на гуманістичних основах утілюють неоромантичний ідеал письменника.

Про належність твору до модерністської літератури свідчить і синтетичний жанр твору.

Сюжет і композиція

Особливістю композиції є поєднання ліричних та епічних ознак, характерних для жанру поеми у прозі.

До епічних ознак «Поза межами болю» належить наявність сюжету.

Події у творі відбуваються в албанських горах під час війни й тривають упродовж кількох годин. Однак поняття часу доволі відносне. Герой відчуває себе в певному позачасі, загубленим у безжальному бутті, чим поглиблюється екзистенційний трагізм героїв: «Немає для мене будучнос-

ті, не стоїть за мною минушина. А теперішність? Це кривава точка межи двома вічностями. Це рана, що росте чимраз більше вглиб і вишир і своєю блідою кров'ю закриває мені все майбутнє і все минуле».

Твір складається з переднього слова та п'яти частин. Зі вступної частини, яка виконує роль **експозиції**, стає відомо, що семеро полонених австрійської армії в складі шістдесятитисячної колони вояків етапують сербські конвоїри, які відступають під натиском німецького війська. Виснажені далеким переходом, десятиденним голодом і морозами, солдати фізично не здатні рухатися далі. Епізод, коли Сабо забиває палицею серба-конвоїра й семеро вояків опиняються на волі, становить **зав'язку** твору. Подальші події I–IV частин — це своєрідні мікрокартини, кожна з яких має свою **кульмінацію**:

- «танець смерті» заради одягу, яким можна розтопити хмиз;
- Сабо шматує і рве зубами купюри, ніби квітаючись за всю світову несправедливість;
- Сабо пропонує їсти тіло Бояні, Ніколич категорично проти: *«Згодом вони стали відчувати вчинок Ніколича, як звільнення з якогось несамовито важкого гніту»*;
- «пісня вічності» сліпого скрипаля Штранцінгера як гімн перемозі людського серця, людського духу, усього людського в людині;
- грім як символ очищення землі й людей від гріхів: *«Ти, котрий там нагорі розперся серед чорних хмар: Грими і вдар!.. Грими і вдар!.. жорстокий трусе! Зиркни на сліпого, зиркни на горе, котре ти тут ізгоропашив для своєї радості!.. Наймізерніший черв, Сабо, з презирством до тебе кричить: "Грими і вдар!.. Грими і вдар!..»*.

У V частині епізод порятунку Оглядівського становить **розв'язку** твору.

Позасюжетні елементи доповнюють ніби мозаїчний, фрагментарний сюжет, надають твору епічної цілісності. Спогади героїв про своє

попереднє життя допомагають «розгорнути» епічний час на багато років назад, простежити передусім сімейні цінності, які формували героїв і впливали на їхні вчинки.

До ліричних ознак твору належать ліричні відступи, які відтворюють різноманітні почуття героя-оповідача. Ліризм — це й сам тон оповіді, й пейзажні замальовки, подані через душу героя (і героїв), оповідач передає те, що пережив автор.

Образи

Твір є автобіографічним. Водночас крізь призму сприйняття Оглядівського автор виходить на широке узагальнення філософських та морально-етичних проблем тогочасної дійсності.

Роман Оглядівський у творі є героєм і оповідачем. Він зливається з автором, виступаючи виразником його переконань. Прізвище своєму героєві О. Турянський дав за назвою села, у якому народився.

Оглядівський — це один із фізично найслабших полонених, що втекли з-під варті. Перше враження про нього створюється з характеристики Добровського: *«Дуже вразливий на тепло жіночого серця... Але шукає того тепла тільки у своєму родинному гнізді»*. Оглядівський небагатослівний, більше слухає й міркує, ніж говорить. Роман спостерігає за поведінкою своїх побратимів, усіх жаліє, але нікому не дає оцінок за їхні вчинки. Він розуміє, що нелюдські умови іноді пробуджують у побратимів тваринні інстинкти. Герой і щодо себе вагається, чи був він коли-небудь людиною. Звідси — розпач, трагізм світосприйняття, які спричиняють у ньому богоборчі настрої, заперечують Божу несправедливість: *«О Боже! Який ти малий, який ти марний супроти людського страждання!»*.

Спостерігаючи за озвірінням душ, пробуджених війною, Оглядівський, однак, бачить і ознаки збереженої людяності, які жодні сили не можуть убити. З оптимізмом і вірою в людину звучать його слова: *«...в душі багатьох людей живе ідея людяності й добра. Ця ідея — це поки що іскра під попелом людського самолюбства і звірячості. Та прийде час, і ця іскра вибухне могутнім огнем і спалить до тла попелище ладу, опертого на звірячий боротьбі людини з людиною й народів із народами»*.

В умовах втрати фізичних сил єдине, що підтримувало в ньому прагнення до життя, було родинне почуття, любов до дружини і трирічного сина. Малюк то обіймав його в уяві своїми рученятами за шию, то просив навчити співати колядку. Спогади про сина надавали героєві сил і водночас пробуджували почуття жертвності.

Водночас візії жінки з дитиною виринали в Оглядівського час від часу також то в образі рідної матері з ним самим (тобто жінки, яка дала йому життя), то Богородиці з Ісусом. Вони йому постійно являлися й надавали сил жити. У такий спосіб О. Турянський доносить до читачів ідею, що боротьба за життя сповнена найвищого духовного змісту. *«Образ*

жінки з дитиною у творі, — наголошував Р. Плен, — це символ найвищого християнського ідеалу людства, це виразно українська риса. Це вічне світло над розшалілістю людських заблуджень і злочинів, це переконлива, тверда, наче скеля, віра в безсмертну силу людського духу». Символічними в цьому плані є також епізоди Свят-вечора, святкування Різдва, виконання колядок, що періодично постають в уяві героя як символ народження нової людини, нової духовності людства. Ця ідея втілена у творі в образі світла й сонця. Їх візії з'являються тільки в уявленні Оглядівського та Штранцінгера. І оптимізм цих героїв сприймається як історичний, неминучий.

В образі австрійця Штранцінгера поєднуються трагізм і оптимізм буття людини. Цей герой єдиний, хто по-філософськи спокійно ставився до ситуації й не боровся за життя. У двадцять чотири роки юнак зовні був схожий на старця, а колись «у його великих і гарних, мрійних очах ясніли іскри молодості й запалу до високих поривів і змагань». Через поранення він утратив зір. З горя його мати померла, а кохана кинулася в річку — і відтоді Штранцінгер «замкнув увесь біль у темряві своїх очей своєї душі і скам'янів». Автор неодноразово акцентує, що юнак мав добрі й лагідні очі. Навіть вояки, дивлячись у темні ями його очей, відчували в них «щось таємниче, могутнє... Якась невмируща сила людської душі». І навіть цинічний Добровський вважав його святим.

Штранцінгер відіграв серед утікачів особливу роль. Попри те, що він був незрячий і весь час мовчав, юнак мав неймовірну силу впливу на товаришів. Вони відчували потужне духовне єство, людську гідність, які вивищували його над усіма. Символічним є те, що він був музикантом. Скрипка як символ мистецтва і духовного зв'язку відкривала йому шлях до сакральних духовних знань. Можливо, тому Добровський сказав товаришам, що Штранцінгер набагато щасливіший за них. І всі вони подивилися на скрипаля із заздрістю.

Визначальна риса його характеру — доброта. Він співчуває людям, розуміє їхні болі та страждання, тому й робить висновок: «Люди не є злі... не є добрі. Люди тільки нещасливі і — щасливі». У своїй різдвяній пісні Штранцінгер оповідає про трагічний шлях людини до щастя «через горе й терпіння» і висловлює переконання, що тільки духовне просвітління допоможе створити «нове царство: / Рай людини на землі!». Надзвичайно важливим для розкриття ідеї твору є епізод, коли Штранцінгер рятує Романа Оглядівського від самогубства й заспокоює його словами: «Є сонце в житті». У такий спосіб автор висловлює думку, що тільки гуманізм, любов, служіння іншим людям може зберегти в людині людське й відкриє їй дорогу в інший, щасливий світ.

В образі Добровського втілено сильну особистість. Про його минуле відомо, що у мирний час він «аранжував танці на балах», а його кохана зрадила йому з якимось «гладеньким галапасом». Добровський най-

більше з усіх героїв розмовляє й позиціонує себе антиподом Оглядівського: *«Я зі своїм отруйним песимізмом становлю контраст до тебе й ношу у своїй душі зародок смерті»*. Насправді ж різними способами вони йшли до однієї мети. Якщо Оглядівський утверджував у людині людське, то Добровський діяв від протилежного — викривав зло, заперечував у людині тваринні інстинкти. У такий спосіб вони обоє прагнули оновлення людяного в людині, виявлення в ній духовного начала.

На перший погляд, Добровський справляє враження цинічного й безпринципного. Він глузує з усіх під час «танцю смерті», не спиняє Сабо, коли той пропонує їсти тіло Бояні. Цим він ніби випробовує людину, вивчає міру в ній людського. Водночас Добровський єдиний із героїв підноситься до рівня узагальнення масштабної гуманітарної катастрофи й виносить вирок антилюдяному суспільству. Його оцінки лунають із неприглядною правдивістю: *«Люди для нас — гірше вовків», «Товариші! Тепер ми вже не маємо грошей і також не потребуємо грошей. Тепер ми стали справжніми людьми», «Наше тіло пожерли найбільші пани світу: царі і грошовладці, а нам оставили тільки шкурааний мішок із душею й кістками всередині...»*. Але якщо інші герої причину бід убачають у можливо-владцях, то Добровський провину покладає на кожного члена суспільства:

Але це наша власна вина.

Навіщо ми, люди, вбивали людей?

Хто смів нас вести на різню брата?

Чому ми слухали волі темних сил?

Ми здерли із себе людське обличчя і стали сліпим, бездушним, жорстоким оруддям убивства.

Де ж була наша душа й наша людська достойність?

Ми самі стоптали її власними ногами.

І це наш злочин.

І за цей злочин мусимо вмерти.

Добровський доволі песимістично сприймає майбутнє. Навряд чи вірить в удосконалення людини та суспільства. Він розуміє, що можна пристосуватися до голоду й холоду, до вибухів гармат, але не можна й надалі потурати світу *«нікчемності й хамства сучасних людей»*. Тому герой робить свій вибір: якщо залишиться живий, піде в пустелю, бо не хоче *«вертати в озвірілий світ»*.

Сабо є, за словами Добровського, *«дикий син угорської пусті. Великий і небезпечний заведія...»*. У цьому образі втілено риси особистості, які не сприймають усі інші герої твору, хоч і не протестують проти них. Сабо жорстокий і прагматичний, прагне зберегти своє життя за будь-яку ціну. Прикриваючись ідеєю *«для загального добра»*, він запропонував танцювати до скону. Зрозумівши, що найслабшим фізично виявився Бояні, Сабо прагне прискорити його смерть: він *«став*

*тепер скакати все напроти Боянія та дивився йому вперто й визи-
ваючо в очі». Художня деталь — пильні очі, якими Сабо втупився в
Бояні і прискорював його смерть,— є контрастною до незрячих очей
Штранцінгера.*

Сабо не властиві сантименти. На його думку, *«усяка філософія кінча-
ється, скоро тільки шлунок поставить свої домагання»*. Його життєвий
принцип — на війні як на війні. Але в екстремальних умовах «за межею»
і в нього проривається людське начало, його душа не хоче змиритися зі
звироднінням. Коли Сабо пошматував гроші й хотів кинутися в прірву,
він пояснює Добровському свій вчинок тим, що хоче бути справедливим
також і з собою. Чи не пізно це каяття? Адже душа йому дещо підказува-
ла ще перед смертю Бояні. Уже тоді в нього *«замерехтіло сяйво співчут-
тя»* і він сказав: *«Не думай так про мене, товаришу. І з мене людина»*.

Ніжністю й теплотою огорнений образ гуманіста **Ніколича**, який від-
мовив товаришів від канібальства. Він життєлюб, пручається долі й хоче
жити *«для родичів і для науки. Життя таке гарне»*.

Жанр

«Поза межами болю» — ліро-епічний твір, який літературознавці
за жанром визначають як поему в прозі. Наявність сюжету указує на
епічне начало. У творі використано також чимало позасюжетних еле-
ментів (ліризованих відступів і описів). Оповідача можна назвати
ліричним героєм, адже автор змальовує його внутрішні переживання,
як і інших персонажів.

«Поза межами болю» має також своєрідне оформлення, яке швидше
нагадує поетичний текст: ритмізована мова, кожне нове речення почина-
ється з нового рядка і візуально схожа на віршовий рядок. Автор вико-
ристовує елементи зорової поезії, позначаючи переживання автора — хви-
лювання, замовчування, роздуми, крик душі — горизонтальними риска-
ми (навіть кілька рядків), що обрисами схожі на струни скрипки. Ці
риски разом із великою кількістю знаків оклику, коротких речень пере-
дають неабияку силу експресії і драматизм напруженої оповіді.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Поясніть, як ви розумієте епіграфи до теми розділу.
2. Темі Першої світової війни в українській літературі присвячено обмаль творів (кілька оповідань Марка Черемшини та новел Василя Стефаника). Як ви можете пояснити таку незацікавленість вітчизняних письменників цією надзвичайно важливою подією у світовій історії?
3. Визначте проблематику та конфлікт поеми «Поза межами болю».
4. Прокоментуйте думку літературознавця Михайла Наєнка:

«В. Стефаник, мабуть, дуже потішився б, коли відчув, як плідно розвинувся його експресіонізм у молодшого свого колеги-прозаїка [Осипа Турянського. — Автори.]. Бо це був, по суті, триумф цієї модерністичної форми, від якої один крок до такого ж змісту: апокаліпсис у ній «читався» не уявним, а явним». Знайдіть стильові паралелі у творчості В. Стефаника та О. Турянського.

5. Визначте тему та ідею твору. Наведіть приклади, як у поемі знайшли відображення антивоєнні погляди Осипа Турянського.

6. Прокоментуйте, як ви розумієте думку автора: «Коли в тьмі й у хаосі, у якому ми мучимося, тліє іскра якої-небудь ідеї, то твоя огненна любов до життя й до його вищих цінностей переможе смерть».

7. Прокоментуйте епізод, коли Штранцінгер кидає в багаття свою скрипку. Яке значення ця подія має для розуміння ідейного змісту твору?

8. Прокоментуйте ідейне значення епізоду, коли Оглядівський зігріває своїми руками руки Штранцінгера і в нього падає сльоза на руку скрипача.

9. Поясніть, чому портретною деталлю в змалюванні образу Штранцінгера є його очі.

10. Прокоментуйте міркування Добровського про письменницьку працю. Яка роль цього епізоду для розуміння ідеї твору?

11. Добровський каже товаришам: «Та й маю я дещо сказати світові за себе й за вас...». Що він мав на увазі?

12. Поясніть, чому автор акцентує увагу на таких портретних деталях героїв, як «замість обличчя мертвецькі ями» та «набресклі фіолетні ноги й руки».

13. Прокоментуйте слова Добровського: «Прокляте те життя, у котрому слабший мусить згинуть, щоби дужчий міг жити». Як ця фраза розкриває його світогляд?

14. Схарактеризуйте образи героїв.

15. Проаналізуйте уривок із твору. Доведіть, що це приклад поетичного мовлення:

Але цей стогін — це нічо.

Це іскри, що погаснуть.

Це дим, який розвіється.

Одначе ці очі, що більмом божевілля заходять...

Ці очі так тиснуть... так тиснуть на чоло!

Хочуть розсадити, розірвати в чолі клітину,

у котрій сидить думка...

Бо ця думка — це бич, це рана... пекло... смерть...

Якби уосіблена найкривавша жорстокість побачила ці очі,

вона — це певне, це певне, — вона заплакала б!

Та вона їх не бачить.

Вона сліпа.

Але хтось, що сховався в хмарах, їх бачить.

Бачить і каменем сидить на скам'янілому небі...

Його хвилює яблуко Єви...

Його хвилює пилінка на нозі трутня...

А не схвилює його пекло людського болю!

О Боже!

Який ти малий, який ти марний супроти людського страждання!

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Напишіть міркування про твір «Поза межами болю», епіграфом до якого будуть слова Петра Карманського: *«Це наймогутніший протест (без протесту) проти останнього європейського злочину [війни. — Автори.], це крик одчаю душі людини, мужа, батька, а рівночасно вислів віри в людину, який Вам вдалося так просто, а рівночасно так могутньо висловити трьома словами «Є сонце в життю».*

ЛІТЕРАТУРА В КОЛІ МИСТЕЦТВ

Перегляньте кінофільм за поемою О. Турянського «Поза межами болю» (режисер Ярослав Лупій, 1989 р.). Напишіть мотиваційне есе про фільм у соцмережах.

ВИ — ТВОРЧА ОСОБИСТІТЬ

У вашій школі влаштуйте флешмоб на антивоєнну тематику. Підготуйте виставку антивоєнних плакатів.

ВАШІ ЛІТЕРАТУРНІ ПРОЕКТИ

Для учнів молодших та середніх класів проведіть захід, темою якого буде «Війні — ні!». Доберіть вірші сучасних авторів на антивоєнну тему.

Я — читач, або перевіряємо себе

1. Які особливості розвитку західноукраїнської літератури до 1939 р.?
2. Чи можна вважати Б.-І. Антонича аполітичним поетом? Чому?
3. Чим сподобалася/не сподобалася вам поезія Б.-І. Антонича?
4. Як у віршах Б.-І. Антонича відтворено екзотику лемківського краю?
5. Розкрийте зміст метафори «поза межами болю» з однойменної поеми О. Турянського.
6. Які загальнолюдські проблеми порушує О. Турянський у творі «Поза межами болю»? У чому полягає їх гуманістичний пафос?
7. Назвіть основні жанрові ознаки твору «Поза межами болю». У чому полягає жанрова відмінність поеми в прозі О. Турянського від поем інших авторів?

РОЗДІЛ 7 ПІД ЧУЖИМ НЕБОМ

ПОЕТИ ТРАГІЧНОГО ОПТИМІЗМУ

«ПРАЗЬКА ШКОЛА»

Навчальний маршрут розділу

У цьому розділі ви:

- **дізнаєтеся** про еміграційну українську літературу, зокрема про «Празьку школу» поетів;
- **прочитаєте** поезії Євгена Маланюка «Уривок із поеми», «Напис на книзі віршів...»; роман Івана Багряного «Тигролови»;
- **засвоїте** поняття «пригодницький роман»;
- **дослідите**, як поети-емігранти осмислювали героїчну і трагічну історію України, яку роль вони відводили митцю в розбудові української державності;
- **зрозумієте** причини виникнення та особливості функціонування української літератури за кордоном, її ідейні основи;
- **аналізуватимете** ідейно-художній зміст роману «Тигролови», визначатимете його пафос;
- **удосконалите вміння** аналізувати поетичні твори; визначатимете особливості індивідуального стилю авторів;
- **дискутуватимете** про вічні питання честі й гідності, обов'язку та патріотизму.

Пригадайте!

Що ви знаєте про українських поетів Олену Телігу та Олега Ольжича? У чому подвиг і трагізм їхніх доль? Які мотиви творчості цих поетів? За тлумачним словником доберіть лексичні значення до слів *еміграція, імміграція, ностальгія, діаспора, історіософізм*.

Українська революція 1921 р. зазнала поразки. Армія УНР (майже 20 тисяч осіб) разом із державними органами наприкінці 1920 р. вимушено залишила територію України й опинилася в еміграції. Вояків було розміщено в спеціальних таборах у Польщі та Румунії. Незважаючи на невпевненість у майбутньому, вони не втрачали сили духу, займалися військовим вишколом, розгорнули у своєму середовищі активну культурно-просвітницьку роботу. Наприклад, у польському таборі для переміщених (м. Каліш) діяли гімназія, курси для малописьменних, бібліотека, хори, оркестр, школа українського танцю,

виходили часописи «Залізний стрілець», «Нове слово», «За Україну», «Джерело», «Військовий вісник», «Веселка».

Саме в останньому протягом 1922–1923-х рр. друкувалися Ю. Дараган, Є. Маланюк, М. Грива та інші поети, яких дослідники пізніше віднесуть до складу «Працької школи». У їхніх творах цього періоду звучить ностальгія за батьківщиною, наявна трагічність світосприйняття через крах національно-визвольних ідей.

Після погіршення ставлення польської влади до емігрантів багато з них переїжджає до Чехословацької Республіки. За підтримки президента Т. Масарика українська діаспора змогла відкрити в ЧСР заклади вищої освіти з навчанням рідною мовою: Український вільний університет при Карловім університеті, Український педагогічний інститут ім. М. Драгоманова у Празі, а також Українську сільськогосподарську академію в Подебрадах (містечко неподалік Праги). Вони стали осередками формування національної української еліти за кордоном. Тут навчалися або працювали колишні вояки УНР Ю. Дараган, Є. Маланюк, Л. Мосендз, М. Чирський та діти емігрантів О. Теліга, Олег Ольжич, Н. Лівіцька-Холодна, О. Лятуринська та інші. Це була плеяда високоосвічених інтелігентів. Юнаки та юнки здобували освіту з різних фахів: Леонід Мосендз — хіміка, Олег Ольжич — археолога, Олекса Стефанович — філософа, Євген Маланюк — інженера, але в умовах еміграції їх об'єднувала одна ідея — служити втраченій батьківщині.

Плакат УНР «Чужого не хочу, а свого не віддам!»

За зовнішнім, формальним показником до «Працької школи» відносять поетів, які мешкали в Чехословацькій Республіці, переважно в містах Празі та Подебрадах, у період 1920–1930-х рр.

Назва «Працька школа» доволі умовна, оскільки організаційно (програма, статут, маніфест, членство) група не була оформлена, а деякі з її учасників, наприклад, Є. Маланюк та Н. Лівіцька-Холодна, наявність такого угруповання взагалі заперечували. Однак усе ж це була спільнота однодумців-патріотів. Боротьба зі зброєю в руках для них скінчилася в 1920 р., але в нових історичних умовах на перший план вийшла не менш важлива борня — ідеологічна. Українській радянській літературі, яку більшовики використовували як засіб виховання нового типу людини — радянської, «пражани»

протиставили власну творчість. Вони не мали спільної поетичної платформи, у кожного був індивідуальний стиль, їхні твори належали до різних модерністських течій — символізму, неоромантизму, необароко, неокласици. Та їх об'єднувала національна ідея, відчуття месіанства, тобто покладання на себе обов'язку відновлення історичної справедливості — творення національної держави. Звідси випливало усвідомлення ролі поета як воїна, лицаря, аристократа духу. Молодь згуртувалася довкола «Літературно-наукового вісника» (1922–1939), редактором якого був ідеолог націоналізму Дмитро Донцов. Першочергові завдання, що їх ставило видання, — формування національної ідеї, виховання сильної особистості, піднесення визвольної боротьби — знайшли своє поетичне втілення у творчості «пражан». Митці наріжним каменем своєї діяльності ставлять утілення «поетики чину» — громадського обов'язку, що підтверджують і власним життям.

Олег Ольжич очолює Культурну референтуру ОУН, під час Другої світової війни працює на окупованих українських землях, відповідає за пропагандистську діяльність, залучає до співпраці І. Ірлявського, О. Лятуринську, О. Стефановича, Є. Маланюка, Л. Мосендза, О. Телігу, М. Чирського.

Олег Ольжич загине в концтаборі, О. Телігу та І. Ірлявського (І. Рошка) нацисти розстріляють у Києві в Бабиному Яру, Ю. Липа загине в катівнях НКВС на Львівщині.

«Пражани» у своїй творчості розробляють національно-державну ідею й обґрунтовують її історично. У них переважають такі мотиви: тяглість історичної традиції, буття народів, що населяли Україну в дослов'янський період, оспівування державної доби Київської Русі, козацька звитяга, героїзм у боротьбі за свободу, уславлення духовних провідників нації. Звідси — особливості їхньої поетичної мови, зокрема піднесеність, пафосність, велика кількість архаїзмів та історизмів.

Водночас «пражани» засуджують інертність, пасивність українців, прагнуть виховати «надлюдину» — сильну особистість, здатну на героїчні вчинки. У художніх засо-

Юрій Липа. Фото.

Дмитро Донцов. Фото.

Олег Ольжич

Олена Теліга

Леонід Мосендз

**Олекса
Стефанович**

**Наталя
Лівницька-Холодна**

**Оксана
Лятуринська**

бах вони не були схильні до експериментів, як авангардисти чи футуристи в підрадянській Україні, не знайти в них і філософії вітаїзму, як у творчості митців «розстріляного відродження». Їхні вірші за стрункістю й вивершеністю форми схожі до поезії київських «неокласиків».

І хоч «неокласики» були переважно аполітичні, а Муза «пражан» в умовах свободи була відверто національно спрямованою, обидва угруповання приходили до спільного результату — духовно чинили опір агресивній політиці більшовицької влади, витворювали єдиний український культурний простір з орієнтацією на кращі світові мистецькі взірці. У 1930-х рр. частина «пражан» переїхала до Варшави (Н. Лівницька-Холодна, О. Теліга, Ю. Липа, Є. Маланюк), утворивши групу «Танк». Вони підтримували контакти з «пражанами», а також галицькими літераторами. На початку Другої світової війни обидві групи припинили існування.

«Поезія пражан, — зазначають О. Астаф'єв і А. Дністровий у передмові до антології «Празька поетична школа», — напрочуд наснажена рисами неокласицизму, тим невід'ємним артистизмом, постійним захоханим подивом перед красою, історією, міфологією, літературою, що притаманні великим творінням світової літератури».

Осередками культурного еміграційного життя в повоєнний час стало об'єднання МУР (Мистецький Український Рух), до якого входили переважно письменники-прозаїки Іван Багряний, Леонід Полтава, Юрій Косач, Юрій Шерех, Іван Майстренко. Наприкінці 1950-х — початку 1960-х років у США утворилася «Нью-Йоркська група». До неї увійшли літератори Богдан Рубчак, Богдан Бойчук, Юрій Тарнавський, Віра Вовк.

Література діаспори доповнює палітру української «материкової» літератури. Вона була ідейно ширша, тематично різноманітніша, бо її не обмежувала цензура. Скажімо, заборонені теми Голодомору 1933 р., репресії більшовицької влади, збереження національних традицій, формування національної ідентичності, цінність та індивідуальність людського «Я» — ці та інші теми або прозвучали вперше у творах письменників діаспори, або висвітлювалися ними під ракурсом, відмінним від того, що панував у радянській літературі.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Поясніть назву розділу «Поети трагічного оптимізму».
2. Прокоментуйте, як ви розумієте вислів Олени Теліги: *«Дбаймо скоріше про те, щоби бути батьками нашого майбутнього, аніж синами нашого минулого»*.
3. Порівняйте героїчну настроєвість *«вольового неоромантизму»* «пражан» із *«червоним»* неоромантизмом української радянської літератури. Що в них спільне, а чим вони різняться?
4. Кажуть, що історія не допускає подій в умовному способі, але... Спробуймо уявити досягнення української літератури, якби вона не була поділена на три русла — радянську, західноукраїнську й діаспорну — та як би вона розвивалася у вільній демократичній країні.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Опишіть плакат Української Народної Республіки «Чужого не хочу, а свого не віддам!». Як він відображає настрої українців?

ДЕРЖАВНИК І ПОЕТ

ЄВГЕН МАЛАНЮК

1897–1968

*І все ж таки: в началі було — Слово!
І все ж таки: начальний дух — Любов!
Євген Маланюк*

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ

Євген Филімонович Маланюк народився 1 лютого 1897 р. в селі Новоархангельське (нині — Кіровоградська обл.). Навчання юнака в Петербурзькому політехнічному інституті перервала Перша світова війна, тому в 1914 р. після підготовки в Київській військовій школі він вирушає на фронт офіцером царської армії. Події 1917–1920 рр. змінюють усе його подальше життя. Поет переходить на бік УНР, працює в штабі Дієвої армії, що дало йому багатий матеріал для роздумів про Українську революцію та причини її поразки.

Уже тоді Є. Маланюк виокремлює «історико-психологічні комплекси» української нації. Корені їх — у «малоросійстві» бездержавної нації, навіть частини її еліти. Він засуджує нерішучість Михайла Грушевського і Володимира Винниченка в боротьбі з російськими більшовиками (від першого Універсалу, який декларував автономію України в складі Росії, до проголошення незалежності України четвертим Універсалом минуло сім місяців), їхнє зволікання з військовим захистом УНР. Так само Є. Маланюк усвідомлює, що запізніле рішення Симона Петлюри про збройну боротьбу з Росією призвело до поразки визвольних змагань.

Коли національна революція зазнала краху, поет вимушений був разом зі своїм батальйоном перейти українсько-польський кордон та емігрувати. Думав — ненадовго, виявилось — назавжди. Перебування в польському таборі для інтернованих у Каліші стало суворим випробуванням долі. Але особисту драму розлуки з Батьківщиною затьмарила національна трагедія українства. Євген Маланюк розуміє, що час визвольних змагань за Україну зі зброєю в руках закінчився, треба кувати духовну зброю в боротьбі з ворогом. Тому він займається самоосвітою, вивчає українську історію та культуру, береться до культурно-

просвітницької роботи серед інтернованих, більшість яких — неписьменні робітники й селяни. У таборі для полонених Є. Маланюк разом із Ю. Дараганом засновує табірний журнал «Веселка», де активно друкує свої публіцистичні твори та поезії, що увійшли згодом до його другої збірки «Гербарій» (1926).

Поштова марка на честь Євгена Маланюка. 1977

Повернутися на Батьківщину поет не може, бо там його чекала розправа більшовиків за участь у національній революції. В 1923 р. Є. Маланюк переїжджає до Подєбрад і вступає до Української сільськогосподарської академії. Юнак потрапляє у вир активного українського духовного життя. У Празі та навколишніх чеських містечках на той час живуть і працюють культурні діячі старшого покоління (Олександр Олесь, С. Черкасенко, Д. Чижевський) та молоді поети (Ю. Дараган, Н. Ливицька-Холодна, О. Лятуринська, О. Теліга). У їхньому товаристві він знайшов однодумців, побратимів по «чину». У цей період Є. Маланюк знайомиться з ідеологом українського націоналізму Д. Донцовим, який справив неабиякий вплив на формування його національних почуттів, починає співпрацювати з «Літературно-науковим вісником». У 1925 р. поет видає першу збірку «Стилет і стилос», присвячену болючим питанням національного буття українського народу.

У 1929 р. митець влаштовується на роботу інженером у Варшаві, де засновує поетичне літоб'єднання «Танк». Із початком Другої світової війни він знову повертається до Чехословаччини, у Прагу. Згодом Є. Маланюку стає відомо, що радянська контррозвідка внесла його до списку емігрантів, що підлягають депортації, тому наприкінці війни, коли радянські війська окупували Чехословаччину, переїжджає до Німеччини, чотири роки перебуває в таборі для переміщених осіб. В 1949 р. він емігрує до США, де працює спочатку чорноробом, згодом влаштовується на інженерну посаду. У Нью-Йорку й завершує Є. Маланюк свій земний шлях.

Його життя є типовим для українських письменників-емігрантів: постійний пошук роботи, переслідування енкаведистів, ностальгія, побутова необлаштованість, вузьке коло спілкування.

«Чужа земля, чужі похмури люди — / Й саме життя, здається, уже чуже», — такий присуд своєму існуванню робить поет.

Але навіть у таких умовах він піднімається над своїми особистими проблемами і працює для далекої України. За роки вимушеної еміграції Є. Маланюк написав 12 збірок поезій, серед них — «Земля й залізо» (1930), «Земна Мадонна» (1934), «Перстень Полікрата» (1939), «Вибрані поезії» (1943), «Влада» (1951), «Остання весна» (1959), «Серпень» (1964),

два томи літературно-критичних і публіцистичних праць, він також перекладав художні твори із чеської та французької українською мовою.

Творчість поета пронизана ідеєю української державності. Аби зрозуміти причини націєтворчих поразок, Є. Маланюк поетично осмислює Україну в географічному й історичному вимірах, починаючи від дослов'янської епохи й до сучасності. Він переконаний, що національний характер формується впродовж тисячоліть, тому й прагне простежити його корені.

Географічне розташування України між Заходом і Сходом поет вважає її трагедією, прокляттям. Через південні степи проходили азіатські кочові племена (скифи, сармати, печеніги, половці, монголо-татари та ін.), які, стверджує Є. Маланюк, були як «...*постійний топографічний "протяг"...*...що їх тяжко й довго треба було відпирати або перетравляти тубільному населенню». Іншими словами, східні кочові племена впливали на психологію та ментальність традиційних хліборобів-автохтонів, привносячи в психотип предків українців потяг до анархії, безладу, хаосу. Звідси, на думку поета, — ледачість національного духу, байдужість до своєї долі, що й зробило Україну бранкою половецьких ханів, монгольської, а згодом і більшовицької орди. Тому Батьківщина в поетичній концепції Є. Маланюка постає в образі розпутної жінки, яку поет в'їдливо називає то «*повією ханів і царів*», то «*Приською царя Петра*», то «*байстрючою матір'ю яничар*», означає епітетами «*безвладна, п'яна й німа*».

Титульна сторінка книжки Євгена Маланюка. Видавництво «Український пріоритет». 2015.

Україна в зображенні Євгена Маланюка неоднозначна. Як справжній син, він бачить її слабкі й сильні сторони, тому й відтворює Вітчизну то в символічних образах повії, відьми, Антимарії, Чорної Еллади, то в теплих і світлих образах Степової Еллади, Земної Мадонни, Діви-Марії, святої. І якщо першу він ганьбить, ненавидить, проклинає, то другу — боготворить, благословляє. «*У своїх могутніх поетичних та геокультурних візіях... Маланюк створив геніальний образ розп'ятої на перехресті цивілізацій України, розділеної між Морем та Степом, між динамічним творчим еллінським спадком та інертно-насильницьким євразійським кодом*», — зауважує літературознавиця О. Пахльовська.

Водночас Україна уособлює сильне державницьке начало. Воно закладено в

генетичний код нації варягами, що йшли Дніпром до Чорного моря і стали першими князями Київської Русі. Її закони й військова сила забезпечили оборону кордонів, сприяли процвітанню земель. Образ варягів у поезіях Євгена Маланюка символізує державність, відвагу й силу. Українці, на його думку, мають ці якості, тому здатні відродити потужну Українську державу, побудувати *«неминучий Рим»*.

ПОДИСКУТУЙТЕ!

Проаналізуйте стиль поведінки наших співвітчизників у різних суспільно-історичних та побутових обставинах. Громадян яких типів ви можете виокремити? Як вони співвідносяться з концепцією двох Україн Є. Маланюка? Чи позбулися українці комплексу «малороса» в сучасній незалежній Україні? Визначте й запишіть «рецепти» лікування хвороби «малороса», злободенні й нині.

ПРИГАДАЙТЕ!

Назвіть твори українських поетів, присвячені ідеї боротьби за державність українського народу.

На шляху до українського «Риму»

Одним із «рецептів» національного виховання народу й перетворення його в державницьку націю є, на думку Є. Маланюка, відродження історичної пам'яті. Поет вибудовує історичну вертикаль, на якій закарбовує героїчні сторінки народної боротьби за свободу. Вона, ця вертикаль, пролягає від держави Київської Русі, через козацьку державу Б. Хмельницького, визвольну боротьбу гетьмана І. Мазепи, героїв Гайдамаччини до національних змагань українського народу в ХХ ст. Мотиви боротьби за незалежність звучать у поезіях Є. Маланюка *«Сонети про Орлика»*, *«Сьогодні»*, *«Карпатський триптих»*, *«Варязька балада»*, *«Варяги»*, *«Уривок із поеми»*, поемі *«Побачення»*.

«Уривок із поеми» (1924)

У творі оспівується нескореність українського народу й потужний потяг його до свободи. Автор відтворює цю ідею через історичну ретроспективу — чотирьохсотлітні змагання українців за незалежність. У центрі уваги поета — ліричне переживання, викликане гордістю поета за свій народ. Ліричний герой — носій вільнолюбних прагнень предків, продовжувач національних традицій боротьби за українську незалежність.

Композиція твору побудована на протиставленні: минуле — сучасне, віковична боротьба — тимчасовий спокій. Минуле автор представляє іменами Б. Хмельницького, І. Мазепи, М. Залізняка й І. Гонти, які репрезентують різні періоди визвольних змагань народу. Автор представляє тип українця, здатного шаблею, словом, стратегічним мисленням витворювати Українську державу. Її уособлює образ Б. Хмельницького, троє ж інших діячів утілюють напругу націєтворчих змагань. Ідеал українського патріота в баченні Є. Маланюка — це воїн, який кидає «*сміх / В скривавлене обличчя — муці*», а від його проклять перед смертю ворогам «*мороз ішов за шкіру*». Поет стверджує, що українська культура також увібрала в себе нескорений народний дух, адже навіть козацький танок гопак — це «*дикий вихор*».

Новітній період Є. Маланюк представляє як тимчасовий спокій для накопичення сил перед наступною хвилею визвольних змагань. Українці програли національну революцію, але не скорилися, адже навіть прозаїчні речі — херсонські прерії, вітер, повноводий Буг і маленька Синюха — нагадують ліричному героєві боротьбу:

*Херсонські прерії — мов Січ,
А кобзарем — херсонський вітер,
І рідним був одразу клич:
— Вставайте! Кайдани порвіте!
Бо ж там тече козацький Буг
Й — не раз червоная — Синюха,
А я там весен вербний пух
І дух землі — з дитинства нюхав.*

Через образи-символи Запорізької Січі, кобзаря, Бугу й Синюхи (річка, де народився) поет утверджує думку про те, що нація в будь-який час перейде на новий виток національного піднесення, тому що силу кожному надає «*дух землі*». Свій історичний оптимізм автор уособлює в життєствердному образі весни.

Ліричний герой твору втілює єдність національної інтелігенції з народом, з одного боку, та є носієм історичної місії, — з іншого:

*І крізь папери, крізь перо,
Крізь дні буденні — богоданно
Рокоче запорозька кров
Міцних поплічників Богдана...*

Автор переконаний, що в народу є «*політична й мілітарна воля нацією бути*».

Український поет — це більше ніж поет

Неабияку роль у вихованні державної нації Є. Маланюк відводить мистецтву. У його візіях поет є посередником між Богом і народом, а він

сам — «кривавих шляхів апостол». Про свою місію в житті нації Є. Маланюк пише:

*І все боюсь: скінчиться термін,
А я не скінчу завдання.*

Мотиви ролі Слова як духовної енергії нації звучать у його ліричних віршах «Демон мистецтва», «Стилет чи стилос», «Пам'яті Куліша», «Безкровна Муза — нежива...», «L'Art poetique», «На хресті слова розіп'ятий...», роль письменників в історії та культурі він осмислює у творах «Шевченко», «Невичерпальність», «Сучасники» та ін.

У час, коли національна революція зазнала поразки, Є. Маланюк в еміграції витворює словом нову духовність. Його поетичним символом є образ стилоса. Митець не вагається, що він не менш дієвий, ніж зброя (стилет). Ці образи уособлюють боротьбу раціонального («розуму — уважний стилос») й емоційного («серця — вогняний стилет»).

Є. Маланюк усвідомлював магічну силу поета для «ще не народжених держав»:

*Поет — мотор! Поет — турбіна!
Поет — механік людських мас,
Динамо-майстер, будівничий.
Повстань майбутнього сурмач...*

«Напис на книзі віршів» (1925)

Вірш — своєрідне послання нащадкам, у якому автор ставить перед собою завдання пояснити, «Чому стилетом був мій стилос / І стилосом бував стилет».

Розуміючи, що ніхто так глибоко і плідно не впливає на національний світогляд, як великий поет, Є. Маланюк зображує його вождем і воїном: «Напружений, незламно-гордий, / Залізних імператор строф...». Вірші митця — «як когорти», що мають енергію неабиякої сили і здатні впливати на сучасників. Вони творять реальність, а не декларують утопічні мрії, тому поетичні строфи позбавлені ліризму й чуттєвості, вони «мускулясті», ковані, з «металом». У підтексті вірша — пояснення, чому його Муза така сувора: вона покликана слугувати ідеї свободи. Тому не випадково у творі з'являється образ Батурина як алюзія до державотворчих зусиль І. Мазепи. Цей історичний діяч не раз у поезіях Є. Маланюка постає антитезою «малоросійськості», тобто національної пасивності, запопадливості й примиренства.

Поет і себе бачить державником, будівничим нації, який виховує безкомпромісну національну свідомість:

*Ось — блиском — булаву гранчасту
Скервую лише вперед:
Це ще не лет, але вже наступ,
Та він завису роздере.*

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Наведіть два–три приклади з біографії Є. Маланюка, що розкривають його позицію патріота й громадянина.
2. Розгляньте й опишіть портрет Є. Маланюка. Сучасники розповідали, що він іменував себе Євгеном та не любив, коли його називали по батькові Филімоновичем. Чому? Як така деталь допомагає доповнити портрет поета?
3. Поясніть історичну концепцію України у творчості Є. Маланюка.
4. Прокоментуйте поетичні рядки з поеми Є. Маланюка «Побачення». Які ключові світоглядні основи в них відображено? Які алюзії використано? Поясніть їхнє значення:

*Повстане з пеплу Троя українська
Й повернеться Еней — козак моторний —
До Батьківщини будувати Рим.*

5. Проаналізуйте «Уривок із поеми». Поясніть назву твору. У робочий зошит випишіть тропи та поясніть їх роль у розкритті ідейного задуму твору.
6. Поясніть, як Є. Маланюк розумів роль поета й поезії в житті народу.
7. Проаналізуйте «Напис на книзі віршів». Чому твір так називається? У робочий зошит випишіть тропи та поясніть їх роль у розкритті ідейного задуму твору.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Прослухайте аудіокнижку «Земна мадонна. Інтимна лірика Євгена Маланюка» у виконанні народного артиста України С. Максимчука. Напишіть на неї відгук (за бажанням).

ЛІТЕРАТУРА В КОЛІ МИСТЕЦТВ

Розгляньте дружній шарж Ю. Матушевського на Є. Маланюка в журналі «Подєбрідка». Чому поета зображено саме в такому образі? Опишіть малюнок.

ВИ — ТВОРЧА ОСОБИСТІСТЬ

Створіть разом з однокласниками та однокласницями аудіокнижку громадянської лірики Є. Маланюка та оприлюдніть її на відеохостингу YouTube.

МИТЕЦЬ НАД ПРІРВОЮ ЧАСУ

ІВАН БАГРЯНИЙ (ІВАН ПАВЛОВИЧ ЛОЗОВ'ЯГІН)

1906–1963

Багрянний — людина, чие життя і творчість — одне уперте й героїчне, велике ні: ні — русифікації, ні — цензурі, ні — безправ'ю, ні — нелюдності й тисячі менших ні, пронесені і стверджені крізь тортури і фронти, крізь подвиг праці і працю подвигу.

Юрій Шевельов

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ

Іван Багрянний (прізвище за паспортом Іван Павлович Лозов'ягін, а родове — Лозов'яга, спотворене пізніше внаслідок русифікації) народився в селі Куземин на Полтавщині (нині — Сумська область). Після здобуття початкової освіти навчався в Краснопільській художньо-керамічній школі, згодом — у Київському художньому інституті.

Шлях у літературу Іван Багрянний почав торувати ще зі шкільних років. Як сам згадував, у школі писав «войовничі вірші», редагував шкільний журнал «Надія». Своїм учителем, крім Т. Шевченка, вважав В. Винниченка та Миколу Хвильового. Із провідного кольору у творчості останнього запозичив, за однією з версій, літературний псевдонім — Багрянний.

У Києві, де навчається, юнак уступає до літературного об'єднання МАРС. Його друзі — тогочасна літературна еліта: Б. Антоненко-Давидович, Г. Косинка, Т. Осьмачка, В. Підмогильний, Є. Плужник. Іван Багрянний підтримував думку колег-літераторів, що красне письменство мають творити тільки високоосвічені професіонали, і підтримував Миколу Хвильового в літературній дискусії 1925–1928 рр.

У 1925 р. під псевдонімом «І. Полярний» письменник друкує власним коштом збірку автобіографічних новел «**Чорні силуети**». Того самого року в подільській газеті «**Червоний кордон**» надруковано його вірші, а в 1929 р. без дозволу влади Іван Багрянний видає першу поетичну збірку «**До меж заказаних**» та поему «**Аве Марія**». На титульній сторінці останньої стояла присвята:

*Вічним бунтарям і протестантам,
Всім, хто родився рабом і не хоче бути ним,
Всім скривдженим, і зборканим,
І своїй бідній матері крик свого серця присвячую.*

Поему «Аве Марія», як і антиросійський та антирелігійний роман у віршах «Скелька», виданий роком раніше, за їхній крамольний зміст було конфісковано. В останньому зображено бунт полтавського села Скелька проти російського монастиря, що діяв на його території.

Прозріння щодо агресивної антиукраїнської політики Росії, ролі московської церкви в духовному закріпаченні народу прийшло до Івана Багряного рано.

За небажання спілкуватися російською вчителі ще школярем цькували його й називали «мазепинцем». Він був свідком того, як більшовики замордували дядька й діда та інших заможних селян у Куземині, знав про репресії проти української інтелігенції. Ці та інші події сформували його патріотичні переконання, тому вже в другій половині 1920-х рр. юнак зважується на рішучий крок — виходить із комсомолу. Цей учинок, активна культурна діяльність, а також вульгаризаторська критика творів Івана Багряного в пресі дали підстави керівництву інституту, де він навчався, визнати його неблагонадійним і не видати диплом після завершення навчання.

У 1932 р. Івана Багряного заарештували «за політичний (самостійницький український) ухил», як він пізніше згадував. Формальною ж підставою були «контрреволюційні» твори «Скелька», «Аве Марія» та інші. Після одинадцяти місяців перебування в камері одиночного

ув'язнення його засуджують до п'яти років концтаборів на Далекому Сході. Після втечі й переховування серед місцевої української громади — новий арешт і ув'язнення тривалістю майже три роки в харківській тюрмі. У 1940 р. письменника звільняють із висновком «за недостатністю матеріалів для повторного засудження».

Під час Другої світової війни Іван Багряний опинився в окупації, деякий час працював журналістом у газеті «Нова Україна», брав участь в українському підпіллі (ОУН, УПА). «У 1942 році, — згадував митець, — мав бути розстріляний, згідно з німецьким курсом щодо української національної інтелігенції, але випадково врятувався...». З насту-

Іван Багряний із родиною.

пом радянської армії в 1943 р. переїжджає до Галичини, працює пропагандистом серед місцевого населення та в ОУН–УПА, пише антинацистські листівки, сатиричні антирадянські твори, патріотичні пісні, малює плакати. У 1944 р. назавжди емігрує з України.

У роки еміграції народжується Іван Багряний як політик. Він бере участь у створенні Української Головної Визвольної Ради (УГВР), стає засновником Української революційно-демократичної партії (УРДП), яку очолює від 1948 р. до смерті, ініціатором створення Об'єднання демократичної української молоді (ОДУМ). Розбудовує організаційні структури літературного руху за кордоном. У Німеччині Іван Багряний був одним із засновників МУРу. У Німеччині письменник започатковує та редагує до кінця свого життя газету «Українські вісті».

Водночас Іван Багряний не полишає письменницької діяльності. З'являється високо оцінена критикою його поетична збірка «Золотий бумеранг» (1946), епічні твори «Тигролови» (1944), «Людина біжить над прірвою» (1949), «Сад Гетсиманський» (1950), «Огненне коло» (1953), «Маруся Богуславка» (1956). У них Іван Багряний художньо осмислює національну трагедію українського народу.

Помирає письменник 25 серпня 1963 р. у м. Новий Ульм (Німеччина).

* * *

У своїх найвизначніших романах письменник викриває більшовицький терор і втілює ідею національного порятунку, підносить думку про неабиякий потенціал українського народу, його вільнолюбство. Головні герої його творів Максим Колот («Людина біжить над прірвою»), Григорій Многогрішний («Тигролови»), Андрій Чумак («Сад Гетсиманський»), Петро Сміян («Огненне коло») опиняються в межовій скруті, але в нелюдських умовах зберігають гідність та оптимізм, моральну чистоту і шляхетність. Вони є втіленням письменницького ідеалу людини.

Суворим вироком сталінським репресіям став один із найкращих романів Івана Багряного «Сад Гетсиманський», у якому відображено перебування письменника в Харківському НКВС і тюрмі на Холодній Горі під час свого другого арешту. У ньому автор майже за двадцять років до О. Солженіцина зма-

Могила Івана Багряного
в м. Новий Ульм (Німеччина).

льовує репресивно-каральну систему в СРСР, розгорнута владою проти власного народу. На початку твору автор використовує фольклорний прийом, як батько перед смертю просить зібрати синів, аби дати їм настанови для життя. Додому з'їхалося четверо братів славного роду Чумаків: командир стрілецької дивізії Микола, моряк Чорноморського флоту Михайло, пілот, командир військової авіації й орденоносець Сергій та в'язень-втікач, який шість років переховувався по всій країні, Андрій. Єдина провина останнього — щира любов до України.

Композиція роману будується довкола двох ідейно-тематичних центрів — зради і страждання. Андрія Чумака зраджено й заарештовано в батьківському домі — і підозра падає на когось із родинного кола. Іван Багряний проводить паралель зі зрадою Ісуса Христа його учнями. Від конкретного вчинку окремої людини автор виходить на широке філософське узагальнення проблеми відступництва від власних гуманістичних переконань, ідеалів.

Тему людського страждання автор утілює в образі Андрія Чумака, який витримав жорстокість і ницість слідчих та вартувих-тюремників, нелюдські умови в'язниці, безправність. Юрій Шевельов назвав роман *«справжньою енциклопедією радянської політичної в'язниці»*.

Християнським символом людських мук у романі є сад Гетсиманський, у якому Ісус Христос молився перед тим, як його розп'яли. Образ Ісуса стає уособленням страждань усієї країни, кинуті в прірву терору. Роман був звинуваченням тоталітарній системі, захистом прав скривдженого народу.

Іван Багряний виявив себе також як блискучий публіцист. У памфлеті *«Чому я не хочу вертатись до СРСР?»* (1946) він одним із перших відкриває Заходу правду про порушення громадянських свобод в Україні, обстоює право співвітчизників, які перебували під загрозою репатріації, на вільний вибір країни проживання. Саме цей його твір допоміг багатьом тисячам співвітчизників залишитися на Заході й уникнути радянських концентраційних таборів.

Незважаючи на складні життєві обставини, творча палітра Івана Багряного позначена оптимістичним світовідчуттям. Індивідуальному стилю письменника притаманні чітко окреслені неоромантичні ознаки, експресія, іронія та сатира, гротескність, метафоричність, символічність, багаті культурно-історичні паралелі, поетичні описи. У центрі його творів — сильна особистість, що протистоїть несправедливості та прагне змінити світ.

Творчість Івана Багряного позначена жанровою різноманітністю. У його доробку — поезії, поеми, повісті й романи, драматичні твори, казки для дітей, публіцистика.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Прокоментуйте, чому розділ названо «Письменник над прірвою часу».
2. Поясніть думку Ю. Шевельова, винесену епіграфом до теми. Підтвердіть свої думки прикладами з біографії митця.
3. Прочитайте фрагмент «Свідчень про свою контрреволюційну діяльність» (назву таким документам давали самі чекісти), у якому Іван Багряний так викладає свої переконання:

«Я мушу працювати для української культури насамперед і твори мусять бути національними не тільки формою, а і змістом. Я — український письменник».

«Національну політику розв'язано не досить вдало, вірніше, у цій справі багато перекручень, як-то: кепсько поставлено справу з українізацією, а коли про це говорити, закинуть у націоналізмі. Потім: російській культурі надається перевага — і створено для неї кращі умови, за рахунок нашої російська культура домінує. Ми в неї в давній залежності».

«В своєму культурному розвитку нам треба орієнтуватися на Європу, а не на Москву».

Як зізнання Івана Багряного на допитах відображали його переконання? Порівняйте їх зі світоглядом письменників «розстріляного відродження».

4. Прочитайте міркування Івана Багряного про шляхи розбудови національної української держави: *«Ми мусимо протиставити російській політиці, як також і політиці рідних українських недорік, політиці роз'єднання — політику зв'язування, об'єднання, злиття в єдину цілість, бо ця єдність усіх елементів українського суспільства нам потрібна конче, як найважливіша передумова в боротьбі з могутнім ворогом. Щоб об'єднати всі соціальні й національні елементи українського народу в єдину націю, щоби щільно поєднати місто із селом, мусимо написати на своєму щиті великий девіз не расового, а територіального патріотизму».*

У чому актуальність думок письменника нині? Свої тези обґрунтуйте.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Напишіть у робочому зошиті тези виступу на прикладі біографії Івана Багряного «Що означає бути совістю свого народу?» та виголосіть їх на уроці.
2. Кажуть, Іван Багряний дуже засмутився, коли дізнався, що упорядник антології «Розстріляне відродження» Ю. Лавріненко не долучив до неї його доробок. Як ви вважаєте, чи можна віднести постать і творчість письменника до доби «розстріляного відродження»? Свою відповідь обґрунтуйте.

«Тигролови» (1944)

Історія написання

Як і «Сад Гетсиманський», роман «Тигролови» має автобіографічну основу. У ньому відтворено епізоди втечі Івана Багряного із заслання та перебування серед українців Зеленого Клину. Твір був написаний у

рекордно короткі терміни — за два тижні, коли автор переховувався від гестапівців на конспіративній оунівській квартирі в гірському селищі Моршин. Роман уперше надруковано в 1944 р. у Львові в часописі «Вечірня година» під назвою «Звіролови». Однак первісний рукопис роману під час відступу автор утратив, тому відновив його із пам'яті й дещо змінив уже в еміграції. У наступних виданнях він друкувався під назвою «Тигролови».

Ідейно-тематичні домінанти

Іван Багряний писав роман у період чергового історичного краху націєтворчих борінь українського народу. Українські інтелігенти вже втратили ілюзії щодо націонал-комуністичного шляху побудови нової України, радянська «українізація» 1920-х рр. завершилася наступом реакції й терором, надії частини українського суспільства на «цивілізований» німецький режим, що побудує українцям незалежну державу, закінчився усвідомленням, що український народ укотре став заручником у великій політичній грі інших держав. У цих умовах Іван Багряний пише роман «Тигролови», де загострює проблему історичної перспективи України та українців. Шлях до щасливої Батьківщини пролягає через пошуки головним героєм Григорієм Многогрішним *«землі обіцяної»*.

На початку твору в образах двох потягів автор створює масштабну за своїм узагальненням картину радянської більшовицької імперії. Її символізують два поїзди-дракони, що майже одночасно мчать із Москви на Далекий Схід.

У шістдесяті вагонах першого потяга везуть безправних в'язнів на каторжні роботи: *«Тисячі! Тисячі обірваних, брудних, зарослих, як пращури, і худих, як скелети, людей! І все старих, згорблених. І хоч серед них багатьом по 20–25 років лише, але всі вони гейби діди. Тисячі завинених у дрантя й коци й так — напівголих, викинутих із вітчизни, з родини, зі спільноти, погноблених, безправних, приречених... Так, приречених на загин, десь там, куди ще вони не дійшли»*. Серед них — головний герой роману **Григорій Многогрішний**.

Другий потяг — комфортабельний експрес, заповнений радянською елітою, яка вирушила на Далекий Схід за пригодами й швидким успіхом. Ця публіка безтурботно спілкується, їсть, жартує, насолоджується життям, хоч її доля так само, як і арештантів «ешелону смерті», примарна й невизначена. У будь-який момент, навіть без вагомих причин, пасажири щасливого експреса можуть стати «пасажирами» ешелону ОГПУ–НКВС. Ці картини безправного «радянського раю» автор доповнює надалі в романі епізодами життя далекосхідного краю.

У потязі до Хабаровська Григорій чує розповіді українців про життя: розкуркулення та заслання на Далекий Схід трударів-селян, яких *«викинули всіх на сніг — з манюнькими дітками»*; смерть рідних і близьких у важких умовах; когось повісили, бо *«коні подошли в колхозі так,*

кажуть, «шкідник»!» Репресивна машина викошувала й «своїх»: «Все начальство виарештували... і навіть голівки крайвиконкому та крайкому ВКП(б)», — повідомляє Вася Потаюк.

На противагу цьому страшному антисвіту, в основі якого лежать несвобода, страх, підозрілість, недовіра людей один до одного, зображено гармонійний світ родини українських переселенців Сірків, у яку потрапляє втікач «ешелону смерті» Григорій Многогрішний. Його втеча з-під конвою, життя в родині Сірків, розправа над майором Медвином є темою роману. Власне, в художній концепції Івана Багряного світ родини Сірків, до яких потрапляє після втечі Григорій, стає уявною ідеальною моделлю нової України. У цьому українському вимірі кожна людина вільна, а отже, і щаслива. Символічного значення набувають у творі навіть прізвиська героїв — Многогрішний і Сірки є нащадками козацьких родин, які боролися за свободу рідної землі. Навіть більше — і Многогрішний, і дружина Сірка є вихідцями з території колишнього Трипілля. У такий спосіб Іван Багряний обстоює думку про давність українського народу, державотворчу традицію, з одного боку, та історичну тяглість у виборюванні незалежної держави, з іншого. В основу розбудови нової України автор ставить родину, щирість взаємин між людьми, довіру, вільну працю, повагу співгромадян один до одного, любов.

Створити модерну й незалежну Батьківщину, на думку Івана Багряного, може тільки нова людина. Її тип чітко вимальовується в образах Многогрішного та членів родини Сірків. Молоде покоління — Григорій, Наталка, Грицько — неоромантичні герої нового часу. Це сильні індивіди, яких автор протиставляє колективістському знеосібленому типу радянської людини. Двоє з них (Григорій і Наталка) опиняються перед екзистенційним вибором між свободою й рабством, життям і смертю. В умовах радянської несвободи вони кидають виклик долі — і перемагають. Автор утверджує думку, що сильні особистості мають здатність впливати на перебіг історії і власної долі, творити її, а відтак і брази Григорія Многогрішного та Наталки уособлюють національний історичний оптимізм Івана Багряного.

Ідея твору полягає в утвердженні права людини на свободу й щастя, возвеличенні сильної особистості, а також у запереченні тоталітаризму.

Сюжет і композиція

Втілити художню ідею допомагає композиція твору, побудована на антитезі двох світів. Відповідно до естетики неоромантизму, що протиставляє ідеальне життя непривабливому реальному, Іван Багряний зображує гармонійний світ українських переселенців у природному середовищі та жорстоку радянську дійсність із її громадянською та індивідуальною несвободою.

Конфлікт, що рухає сюжет твору, розгортається між сильною духом людиною, яку уособлює втікач з «ешелону смерті» Григорій Много-

грішний, та представником тоталітарної системи майором НКВС Медвином. В основу композиції покладено такий неоромантичний засіб, як символічний образ дороги. Вона випробовує силу й витривалість Григорія, коли герой утікає від свого переслідувача, але водночас відкриває перед ним незвіданий світ природи в мандрівках тайгою з родиною Сірків.

Сюжет і композиція твору

Роман складається з двох частин, по шість розділів у кожній.

Розвиток дії у творі спочатку розгортається уповільнено завдяки введенню у його тканину чималої кількості позасюжетних елементів. Це передусім пейзажні картини, яким присвячено цілі розділи — «В пралісах Сіхоте-Аліня», «Пантування», «Осінь у тайзі», «Зима». Іван Багряний тонко відчуває красу далекосхідного краю. Багатоликий гармонійний образ тайги з його мешканцями є своєрідним тлом, на якому розгортається людське життя. Спокійна велич природи є антитезою жорстокому світу людей новоствореної держави. Дисонують картини тайгової природи також із сірими міськими пейзажами Хабаровська.

У творі важливу роль відіграє інтер'єр. Автор описує помешкання родини Сірків, у якому збережено традиції облаштування селянських осель материкової України: *«Справжні королівські рушники на покутті! Різьблений мисник. Піч помальовано квітами, межі квітами — два голуби цілуються. Чи два соколи... Два соколи!»*.

Доповнюють картину українського ментально-психологічного простору й такі позасюжетні елементи, як описи вбрання членів родини Сірків, обряду колядування на Різдво: *«А увечері приходили колядники: Наталка, у гарному дівочому убранні, якого ще не бачив Григорій у неї, закосичена, ще й, ба, на шиї намисто й дукачі, над чолом волосся перетяте блакитною стрічкою; Грицько у своїй святковій парубоцькій одежі; а назверх у обох накинені оленьчі дохи наопашки»*.

Людяному й чистому українському світу Іван Багряний протиставляє реалії нової, радянської дійсності. Описами експреса, «котрий возит дрова й лес», державних установ, ресторанчиків, «радянської еліти» автор створює картину життя на одній шостій частині світу. У цих реаліях — неповага до громадян, бруд, вульгарність. Дисонансом до музики тайги звучить фантазмагорія «культурного» радянського дозвілля: *«Все навколо ходило ходором. Веремія звуків і дівочих грудей, ніг, розмальованих губів, набілених крейдою носів, сухозадих кавалерів... Верещали банджо, як кози, ні, як козли весною, ухкав трамбон, ніби роздрочений вепр, а хтось вистукував паличками, ніби заєць лапами, змагаючись із клюйдеревом, щось свистіло, щось видзвонювало...»*.

Образи роману

Головний герой роману **Григорій Многогрішний** — двадцятип'ятирічний юнак, правнук гетьмана Дем'яна Многогрішного, першого українського каторжанина, засланоного російською владою до Забайкалля. Про минуле Григорія дізнаємося лише, що він учасник повстання в Холодному Яру¹, в одному з боїв здійснив подвиг, був поранений і потрапив у лабеті більшовиків.

Під час перебування під слідством, яке вів майор НКВС Медвин, Григорій витримав тортури, бачив жахи божевільні, але ніщо не зломило його духу. Як згадує сам Григорій про слідчого, *«цей пес відбивав мені печінки, ламав кості, розчавлював мою молодість і намагався подрятати серце, якби дістав... І все за те, що я любив свою батьківщину»*. Тому природним стає його бажання поквитатися зі своїм катом. Автор вибудовує сюжет, у якому до кінця твору тримається інтрига — хто в протистоянні переможе.

Утікши з «ешелону смерті», Григорій здійснив неможливе: довів, що сильна духом людина перемагає будь-які життєві обставини. У такий спосіб він не лише відвоює своє право на волю, а й вселяє віру ув'язнених у справедливість долі. Автор створює багатогранний психологічний портрет героя з високою шкалою моральних цінностей. Він сильний духом, шанує національні традиції й людей праці, сам працьовитий, винахідливий, завжди готовий прийти на допомогу іншим. Водночас Григорій непримиренний до зла, ненавидить лицемірство, підлість. Його образ ширший, ніж традиційний образ народного месника, що прагне поквитатися зі своїм кривдником. Він вивищується як суддя над усією тоталітарно-репресивною системою, оборонець історичної української справедливості, національної віри, правди, свободи. І навіть коли переслідування женуть його в чужі краї, юнак впевнений, що переможцем повернеться в Україну: *«Він чкурне геть за межі цієї «батьківщини», геть у Маньчжурію, Японію, Аляску, у Китай... Нові краї, дивні, незнані. Він об'їде навколо світу й повернеться додому. Так. Прийде, але вже як завойовник, як месник. Вибудує на схід, а повернеться з заходу»*.

Ще одна грань характеру Григорія Многогрішного — його взаємини з Наталкою. Він чуйний і ніжний з нею, делікатний. Усвідомлюючи, що не може запропонувати їй стабільного сімейного життя, юнак не грається ні зі своїми, ні з її почуттями. І лише коли Наталка сама освідчується у коханні й готова з ним вирушити до Китаю, Григорій наважується з нею на серйозні взаємини.

¹ Холоднороська Республіка (1919–1922) — державне утворення на території Української Народної Республіки (сучасна територія Черкащини), що активно боролася проти більшовицької влади. Охоплювало понад 25 сіл і тримало 15-тисячну армію. Холоднороські називали себе козаками, гайдамаками.

Автор зображує Григорія Многогрішного ідеальним неоромантичним героєм, носієм національних цінностей, патріотом, справжнім аристократом, гідним творити нову Україну. Він живе за критерієм ідеалу: високоморальний, шляхетний, має високу національну свідомість.

Свен Харук. Ілюстрація до роману «Тигролови».

Родина Сірків, як і Григорій Многогрішний, є в романі ідеальними типами українців. Це своєрідна модель суспільного устрою нової України, вільної й соціально рівноправної.

Жанр твору

«Тигролови» за жанром — пригодницький роман. Для нього характерний динамічний сюжет, поділ персонажів на позитивних і негативних, щаслива розв'язка з перемогою добра над злом. У пригодницьких творах зображено ідеалізований образ сильної особистості, пристрасне кохання. Обов'язковою їх ознакою є також швидке розгортання сюжету, бійки і стрілянина, переслідування.

Образом Многогрішного автор стверджує, що вирішальним чинником у досягненні щастя людьми є її духовні якості, воля.

Долю українців на Далекому Сході уособлює родина Сірків, яка, гнана важким життям на Батьківщині, 1883 р. прибула сюди пароплавом з Одеси. Споконвічні хлібороби змушені пристосовуватися до нових умов, вчитися мистецтва виживати в тайзі. Вони зберегли національні традиції, патріархальний устрій сім'ї, віру. Старшому Сірку та його дітям характерні такі риси характеру, як сміливість, щирість, доброзичливість, витривалість, працелюбність, які вказують на продовження козацьких традицій. Хранителькою домашнього затишку є мати. Усі члени родини гостинні, працюватимуть, уміють бути вдячними, делікатними, поважати інших людей. Іван Багрянний прагне викликати в читача непідробну симпатію до цих героїв. Зберегти кращі національні якості їм вдається, на думку автора, завдяки ментальним рисам та ізоляваності свого світу, у який не втручається цивілізація.

Подискутуйте!

Григорій Многогрішний переконаний, що єдиний злочин, скоєний ним, — крадіжка горіхів у бурундука за декілька днів після втечі з потяга. Чи погоджуєтеся ви з ним? Свою відповідь аргументуйте.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Розгляньте мапу місцевості. Позначте на ній місця, згадані в романі «Тигролови».

2. Прочитайте уривок із дослідження В. Черномаза «Українці на Далекому Сході (1883–1922)». Поясніть, як ця інформація допомагає зрозуміти події, зображені в романі «Тигролови»:

«Тому, оскільки "малороси не здатні до проведення російської національної ідеї", уряд вважав, що землі в українських губерніях «варто віддавати переселенцям із внутрішніх, чисто російських губерній, місцеве ж, збідніле населення корисно було б переселяти в інші частини Росії, на землі, призначені для переселенців», де б ці переселенці, одірвані від батьківщини, швидше позбулися національної самобутності й асимілювались, стали вірними охоронцями і слугами престолу і провідниками його політики».

Листівка «Голгофа України». 1917–1921.

3. Опишіть листівку «Голгофа України».
4. Поясніть, чи вплинула зміна первісної назви роману («Звіролови» — «Тигролови») на розуміння його ідейно-художнього змісту. У чому символіка назви твору?
5. У першій редакції роману немає двох початкових розділів «Дракон» та «Світ на колесах». Твір починався з розділу «Навзаводи зі смертю», у якому Григорій пригадує своє минуле життя, коли бредє тайгою. Поясніть, чому автор у другій редакції дописав два вступних розділи.
6. Поясніть символіку назв потягів «Й. С.» (Йосип Сталін) та «Ф. Д.» (Фелікс Дзержинський) у творі.
7. Прокоментуйте ідейно-художнє значення чотирьох епізодів у романі:
 - будівництво магістралі, яке бачать пасажири «Тихоокеанського експресу № 1»;
 - розповідь старого Мороза про Комсомольськ, збудований українцями;
 - бараки на ріці Бікін;
 - два потяги-етапи, між які потрапляє потяг, у якому юнаки їдуть поїздом до Хабаровська.
8. Автор неодноразово звертає увагу на збіги в долі героїв: Григорій має сестру на ім'я Наталка, і дочка Сірка також Наталка; Многогрішний, як і дружина Сірка, з Київщини. Чи випадковими є такі паралелі? Який тут підтекст?
9. Символізм — визначальна риса «Тигроловів». Назвіть образи твору, що набувають символічного значення, та інтерпретуйте їх.
10. Доберіть із роману прислів'я, що підтверджують тезу: сильні особистості є обранцями Бога. Доведіть, що Григорій Многогрішний і Наталка — втілення в романі ідеї про нового українця / нову українку.
11. Чи можна вважати християнським вчинком убивство Многогрішним Медвина? Своє міркування обґрунтуйте.
12. Визначте проблематику роману Івана Багряного «Тигролови», прокоментуйте, як ви розумієте ідею твору.
13. Іван Багряний відчув найбільшу небезпеку для людини ХХ ст. — *біг над прірвою*. Чи позбулося людство / Україна цієї загрози в ХХІ ст.? Свої тези аргументуйте.
14. Поясніть, чому автор іноді вживає в романі російські слова та словосполучення, беручи їх у лапки: «соціалістическое Отечество», «граница на замке» тощо.
15. Наскільки актуальні політичні міркування Івана Багряного нині?

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Усно поясніть, як Іван Багряний зумів створити на такому жахливому матеріалі життєствердний, світлий твір.
2. Напишіть есе «Яку людину я вважаю щасливою?», спираючися на роман «Тигролови».

ЛІТЕРАТУРА В КОЛІ МИСТЕЦТВ

1. У мережі Інтернет знайдіть і перегляньте фільм за мотивами роману Івана Багряного «Тигролови» (режисер Ростислав Синько, 1994). Поділіться враженнями на уроці.

2. Поезії Івана Багряного покладено на музику. Дослідіть, хто з композиторів написав до них музику, у який період та які мотиви в цих творах є провідними. Результати роботи подайте у зручній для вас формі на уроці чи в соцмережах.

3. Відомо, що Іван Багряний мав хист художника. Доберіть матеріали, які розкривають цю грань таланту митця. Який висновок ви можете зробити про його мистецьке обдарування? Підготуйте повідомлення та виголосіть його на уроці.

ВАШІ ЛІТЕРАТУРНІ ПРОЕКТИ

Спираючись на факти біографії та літературний спадок Івана Багряного, напишіть уявне подання, у якому обґрунтуйте клопотання про присудження Івану Багряному Нобелівської премії.

Ви — ТВОРЧА ОСОБИСТІТЬ

Напишіть пригодницьке оповідання або новелу.

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

Олександр Шугай — дослідник біографії та творчості Івана Багряного. Для тих, хто зацікавився постаттю письменника, радимо прочитати дослідження О. Шугая «Іван Багряний, або Через терни Гетсиманського саду».

Я — ЧИТАЧ, АБО ПЕРЕВІРЯЄМО СЕБЕ

1. Запишіть тези, що узагальнюють особливості творчості поетів «Празької школи».

2. Назвіть представників «Празької школи». Що ви знаєте про їхню долю?

3. Поясніть історичну концепцію України Євгена Маланюка як матері-мачухи.

4. Чому Є. Маланюк надає великого значення поетичному слову у житті нації?

5. Доведіть, що романом «Тигролови» Іван Багряний викрив тоталітарну радянську систему.

6. Поясніть, у чому виявляється гуманізм письменника Івана Багряного.

РОЗДІЛ 8 ВОЄННЕ ЛИХОЛІТТЯ

УКРАЇНЬСЬКА МУЗА У ВОЄННОМУ ЛИХОЛІТТІ

Навчальний маршрут розділу

У цьому розділі ви:

- **дізнаєтеся** більше про участь українських письменників у Другій світовій війні, тематику їхньої творчості;
- **прочитаєте** твори: Олександра Довженка «Зачарована Десна», «Щоденник»; Олеся Гончара «Модри Камень»;
- **засвоїте** поняття «кіноповість», повторите відомості про новелу як жанр епічного твору;
- **зрозумієте** особливості світобачення О. Довженка й О. Гончара та їхню роль у духовно-му відродженні українського народу;
- **удосконалите** вміння аналізувати епічні твори різних жанрів, характеризувати героїв, розвиватимете критичне мислення;
- **міркуватимете** про утиски й несвободу творчості митця в тоталітарному суспільстві;
- **дискутуватимете** про Винниченків принцип «бути чесним із собою» стосовно митців радянської доби.

У країна під час Другої світової війни була ареною ідеологічної боротьби двох ворожих сил — комуністичного та німецько-фашистського режимів. З обох боків велася активна боротьба за вплив на свідомість українців. Однією з провідних у ці роки стала публіцистика як найдієвіший засіб впливу на читачів.

Літератори, що опинилися на підконтрольній гітлерівцям території України, на початку війни хотіли використати німецьку окупацію в національно-визвольній боротьбі проти комуністичного режиму. Вони почали організовувати незалежні українські газети й журнали культурно-просвітницької тематики.

У Харкові в газеті «Нова Україна» працювали Іван Багряний та Юрій Шевельов, на Волині в часописі «Волинь» — Улас Самчук, у Києві видавали «Українське слово» та «Литаври» О. Теліга, Олег Ольжич, легально діяли часописи «Сурма» та «Українські вісті» у Львові. Однак гітлерівська окупаційна адміністрація швидко зрозуміла їхню небезпеку для себе й ліквідувала всі друковані засоби інформації, що ставили питання про шляхи розвитку України, обстоювали інтереси рідного народу. Літераторів, які становили загрозу, або заарештовували (У. Самчук), або знищували (О. Теліга). В умовах підпілля ОУН–УПА друкувала видання «Ідея

Активними учасниками ідеологічного фронту були українські радянські письменники. Митці старшого покоління змушені були евакуюватися на схід Росії, в Уфу, і працювати в тилу (П. Тичина, М. Рильський, М. Бажан, В. Сосюра та інші). Майже третина літераторів Спілки письменників України воювали в армії, у підпіллі та партизанських загонах, працювали кореспондентами фронтових газет (О. Довженко, І. Нехода, Л. Дмитерко, П. Воронько та інші).

й чин», «Повстанець», «До зброї», «Самостійність», «За Волю України», інформаційні бюлетені. У них висвітлювалися питання визвольної боротьби УПА, розкривалася сутність антиукраїнської політики комуністів на теренах Західної України, публікувалися статті про справжні причини Голодомору 1932–1933 рр., про звірства органів НКВС.

Водночас на окуповану територію України закидали агітаційні друковані видання, підготовлені

політуправліннями радянських фронтів. Їхнє завдання — мобілізація українського народу на боротьбу проти німецької влади, виховання патріотизму, антигітлерівська агітація. Публіцистика воєнного періоду позначалася активністю, закличністю, актуальністю, була пройнята вірою в перемогу і водночас виконувала роль інформаційно-літописну. Популярними жанрами публіцистики стали нарис, стаття, репортаж, фейлетон, памфлет. На перший план у засобах масової інформації — а це не тільки друковані органи, а й радіомовлення — виходив безпосередній вплив на людину, пробудження в неї чуттєво-емоційного відгуку на події, які переживала вся країна.

Першими відреагували на трагічні воєнні події поети. Уже 23–24 червня 1941 р. на газетних шпальтах з'являються передові статті та ліричні твори видатних українських поетів, які закликають об'єднати сили в боротьбі з ворогом. Такі жанри поезії, як вірш, пісня, марш, послання, дозволяють швидко й оперативно реагувати на події, викликати емоційний відгук у читачів. Лірика передусім стає закличною, бойовою, вона виховує патріотизм, підносить силу духу. Головна тема — радянська батьківщина. З надзвичайною силою література воєнних років піднесла образ матері, поєднавши в ньому й пафос жінки-матері з її вболіваннями за долю дітей, і пафос матері-України, яка змагає в жорстокій війні.

Водночас література воєнних років дала зразки неперевершеної інтимної лірики. Вона возвеличувала вірність, материнську й синівську любов, уміння чекати й берегти кохання, віру в перемогу й повернення рідних додому.

Згодом з'являтимуться й ліро-епічні та епічні твори — поеми, балади, новели, оповідання, повісті, у повоєнний період — романи, які осмислюватимуть події війни ширше. Однак варто зазначити, що завданням української радянської літератури цього періоду було обслуговувати ідеологію, а не писати правду, тому вона була тенденційною та односторонньою.

ПОЕТ І РОМАНТИК КІНОМАТОГРАФА

ОЛЕКСАНДР ДОВЖЕНКО

1894–1956

Я син свого часу і весь належу сучасникам своїм.

Олександр Довженко

Довженко став спадкоємцем великої шевченківської любови до України. Це був його вроджений злочин за большевицького режиму, який боявся любови як синоніму Бога. Бо то сила незагнenna, що всіх пересилує...

Євген Сверстюк

ПРИГАДАЙТЕ!

Які факти біографії О. Довженка та твори письменника відомі вам із попередніх класів? Якою особистістю постає митець у вашому уявленні?

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ

Олександр Петрович Довженко народився 10 вересня 1894 р. на хуторі В'юнище (нині в межах смт. Сосниця Чернігівської області) у селянській родині. Навчався в Сосницькій школі, закінчив Глухівський учительський інститут, працював кілька років учителем у Житомирі, згодом вступив до Комерційного інституту в Києві. У столиці О. Довженко з усією пристрасстю віддається громадській роботі, долучається до політичної діяльності.

Революцію 1917–1920-х рр. він зустрів з ентузіазмом, вітав історичний шанс народу побудувати свою державність. Радів, що буде *«земля в селян, фабрики в робітників, школи в учителів, лікарні в лікарів, Україна в українців, Росія в росіян»*. Під час збройного конфлікту між більшовицькою Росією та УНР в 1918 р. він воює проти більшовиків на боці військ Петлюри. В 1919 р. Олександр Довженко потрапив у полон до більшовиків та був засуджений до страти, і лише випадок врятував його від розстрілу.

У 1921 р. він виїжджає на дипломатичну службу до Варшави, а згодом працює в Берліні. За кордоном вивчає європейське мистецтво, а коли повертається в 1923 р. на Батьківщину, застає вже іншу

Україну — більшовицьку. Він мешкає в Харкові, працює художником-ілюстратором і карикатуристом у газеті «Вісті». Митець, чий світогляд був сформований у роки українських визвольних змагань, входить у коло близької йому за духом творчої інтелігенції національного спрямування. Це був натхненний час, коли дебютують Микола Хвильовий, Ю. Яновський, М. Куліш, Л. Курбас, М. Йогансен, ще не був розтоптаний талант В. Сосюри й П. Тичини. У середовищі митців українського відродження 1920–1930-х рр. зароджується й талант О. Довженка. Сашко, як він підписував свої малюнки, повний творчих планів. Хоч і не був письменником, стає членом літературного угруповання ВАПЛІТЕ, позаяк йому були близькі філософські й мистецькі погляди ваплітян, їхня філософія романтики вітаїзму. Водночас він захоплюється «великим німим» — кінематографом, тому 1926 р. переїжджає до Одеси та влаштовується працювати на місцеву кінофабрику. Тут він знімає свої перші учнівські фільми «Вася-реформатор», «Ягідка кохання» та «Сумка дипкур'єра».

Афіша політичного детективу
«Сумка дипкур'єра». 1927.

Олександр Довженко.
Автопортрет

Наприкінці 1920-х рр. у СРСР дедалі чіткіше увиразнюються обриси тоталітарного режиму. Олександр Довженко, у біографії якого були жовто-блакитні сторінки, розуміє, що реабілітуватися необхідно творчістю. Молодий режисер знімає фільми «Звенигора» (1928), «Арсенал» (1929), «Земля» (1930). Як справжній митець, він зумів за кон'юнктурними революційними темами заховати глибинні смисли про безсмертя українського народу, його потужну духовну силу. Цими фільмами Олександр Довженко на багато десятиліть випередив російський і навіть світовий кінематограф. Аби зрозуміти його феномен як режисера,

варто лише зазначити, що багато художніх прийомів, які О. Довженко застосував, згодом неодноразово використовував світовий кінематограф 1930–1960-х рр., а мистецтвознавці вважають його предтечею італійського неореалізму.

Євген Сверстюк писав: «В Європі, де філософсько-естетична культура, сама по собі культура форми була висока, фільми Довженка стали подією в мистецькому житті. Він увійшов до числа десяти найбільших режисерів усіх часів і народів».

На думку літературознавця Юрія Лавріненка, Олександр Довженко та представники доби «розстріляного відродження» *«відвернули своїми мистецькими подвигами культурну смерть України, що її заготовила була комуністична реставрація російського імперіялізму».*

У СРСР фільми «Звенигора», «Арсенал», «Земля» потрапили під шквал критики, що поставило під загрозу подальшу творчість митця. Аби «відкупитися», він знімає картину про індустріалізацію «Іван» (1932), але дамоклів меч уже висів над його головою. У 1933 р., дізнавшись про можливий арешт, режисер переїжджає з Києва до Москви, і йому влаштовують зустріч зі Сталіним. «Вождь народів» вирішив «помилувати» режисера, адже розумів, що СРСР необхідні талановиті митці, які її представлятимуть у світі. Але, як Мефістофель у Фауста, забирає його душу — творчу свободу. Наступні 22 роки свого життя О. Довженко поставив усього три фільми — «Аероград» (1935), «Щорс» (1936–1937) і «Мічурін» (1948). Жодна з цих робіт не перевершила попередніх здобутків режисера, стала ідеологічною кон'юнктурою.

Своєрідний ренесанс митця пов'язаний із Другою світовою війною. Уже 23 червня 1941 р. Олександр Довженко пише полум'яну статтю «До зброї!», яку тиражує більшість видань, згодом — низку статей. Він працює фронтовим кореспондентом і режисером. У 1943 р. митець створює документальний фільм «За нашу Радянську Україну», в 1945 р. — «Перемога на Правобережній Україні». Навіть у них він виявив себе новатором: О. Довженко перший у кінодокументалістиці того часу використав прийом «врізки» у фільм кадрів із ворожих стрічок.

Олександр Довженко на зніманні фільму. 1932.

У воєнний період розвинувся художній таланти О. Довженка: він створює кілька оповідань та кіноповість «Україна в огні», за яку зазнав нищівної критики від Сталіна. Після цього митцю забороняють жити в Україні, під цензурним наглядом перебувають усі його твори.

У 1944 р. митець починає роботу над «Повістю полум'яних літ», а в повоєнний час пише кіноповісті «Поєма про море», «Зачарована Десна», створює сценарій та знімає фільм «Прощавай, Америку» (заборонили завершити).

Із 1951 р. Олександр Довженко викладає режисуру в московському ВДІКу. Найвідоміші його учні — Микола Вінграновський, Лариса Шепітько, Отар Іоселіані.

Усе життя митець перебував під пильним наглядом спецслужб, до його секретної особової справи під шифром «Запорожець» долучали доноси про кожен крок митця і кожне слово. Щодо цього О. Гончар зазначив: «Він був вічний в'язень, заручник тоталітарного режиму. Не раз йому писалося в атмосфері терору, з метою самозахисту!». І це була найбільша трагедія талановитого митця.

В одному з останніх листів О. Довженко просив: «Допоможіть мені повернутися в Україну... Мені потрібно, щоби бодай з одного мого вікна було видно Дніпро, і десь там попід обрієм — Десну й чернігівські землі». На жаль, і досі прохання митця, навіть посмертно, не виконано.

* * *

Перший самостійний сценарій О. Довженко написав до фільму «Арсенал», і відтоді ця робота стала частиною його творчого процесу. Але вже кіносценарій до стрічки «Звенигора» авторів М. Йогансена та Ю. Тютюнника митець майже повністю переписує.

Сценарій фільму «Земля» присвячений колективізації на селі. Уже перші кадри — смерть 75-річного діда Семена — стають художнім узагальненням відходу у вічність патріархального світу українського селянина. Далі зображено, як комунари відбирають у куркулів землю та переробляють межі. За це головний герой комнезамівець Василь розплачується власним життям — гине від рук сина куркуля. Але фінальні кадри фільму звучать оптимістично — народжується дитина як символ майбутнього, проходить злива, яка очищує землю, виходить сонце й зігріває все суще, згортаються люди заради нового життя.

Кадр із кінофільму «Земля».
Режисер Олександр Довженко.

У 1942 р. письменник розпочинає написання кіноповісті «Україна в огні».

Цей твір — розповідь про окупацію Батьківщини та сумні роздуми про долю народу. Наскрізний образ твору — Україна, розтоптана більшовицькою владою та сплюндрована фашистськими загарбниками. Але, розтерзана, вона навіть у ворогів викликає захоплення.

В атмосфері суспільної відлиги О. Довженко пише кіноповіді «**Зачарована Десна**» про своє дитинство та «**Поему про море**», присвячену темі будівництва Каховської ГЕС.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Прокоментуйте думку Є. Сверстюка про О. Довженка, винесену в епіграф, спираючися на факти біографії митця.
2. Поясніть, чому тема озаглавлена «Поет і романтик кінематографа».
3. Перекажіть два-три епізоди з біографії митця, які вам найбільше запам'яталися.
4. Поясніть творчий шлях О. Довженка від художника й кінорежисера до письменника.
5. Прочитайте донос на О. Довженка, віднайдений у його справі, що зберігається в Галузевому державному архіві СБУ. Спираючися на текст, поясніть причини творчої нереалізованості митця. Чому найщирішими й найправдивішими є його твори на воєнну тематику та автобіографічна кіноповідь «Зачарована Десна»?

«Він доводить, що тому і відстає сучасна радянська література, бо вона покликана показати світу нову людину, народжену соціалізмом. А ця людина поки що тип негативний: неук, ледар, хуліган.

І чесний письменник, який любить свій народ і вірить у соціалізм, не може показати світу таке дітище соціалізму. Тому він мовчить, уникає цієї теми. Треба було б накинутися на сучасну людину, показати її огидність, але цього не дозволить Головліт — адже не можна ж компрометувати ідею соціалізму, який, виявляється, за чверть століття встиг створити масовий негативний тип людини й тільки одиниці великих людей. А одиниці — це не тип.

І ДОВЖЕНКО вважає, що створений негативний масовий тип — це результат вад соціалістичної системи». [Мова оригіналу — російська. Переклад наш. — Автори.]

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Коли О. Довженка ховали, друзі поклали йому в труну яблука. Чому? Аби відповісти на це запитання, перегляньте в мережі Інтернет кінострічку «Земля» та прочитайте історію Національної кіностудії художніх фільмів імені Олександра Довженка.
2. Опишіть у робочому зошиті автопортрет письменника (ст.166). У чому його символічність?

«Щоденник»

Починаючи з 1939 р. і до кінця життя О. Довженко веде щоденник, у якому занотує свої думки з приводу побаченого та пережитого. Частина тексту була назавжди втрачена.

Чому О. Довженко вів щоденник? Очевидно, в умовах, коли відверто висловити у творах свої думки й почуття він не міг, митець прагнув зафіксувати їх на папері щонайменше для себе. Та, безперечно, навіть за таких умов митець не виключав можливості, що колись за інших, сприятливих, обставин нотатки будуть оприлюднені, і тоді читачі дізнаються все про справжнього О. Довженка, чим він жив і що було мотивами його вчинків.

Письменник веде записи не щодня. Бувають проміжки в кілька днів і навіть місяців, однак часто події утворюють здебільшого самостійні блоки, об'єднані однією ідеєю, а всі розрізнені, на перший погляд, записи вибудовуються у цілісну картину сприйняття письменником свого часу. Його роздуми переважно монологічні, однак на сторінках часто можна знайти короткі виразні діалоги. З них постають яскраві типи радянських кар'єристів, чиновників, бюрократів, байдужих до страждань народу навіть у найтрагічніші воєнні роки.

Для О. Довженка щоденникові нотатки ніколи не були фіксацією побутових і буденних подій. Він продумано обирає певні історичні чи особисті епізоди, які переказує стисло, але супроводжує їх коментарями. У них митець зосереджується на тому, як сприймає, осмислює та оцінює їх. Ось, наприклад, роздуми Олександра Петровича про вродливого й талановитого батька, який так і не зміг розвинути своїх талантів: *«Життя батькове було нещасливе... Він був неграмотний, красивий, подібний зовнішньо на професора чи академіка, розумний і благородний чоловік. Родись і вирости він не в наших умовах, з нього вийшов би великий чоловік. Прожив він усе своє життя невдоволений, нездійснений ні в чому, хоч і готовий народженням своїм до всього найвищого й тонкого, що є в житті людства»*. А в іншому місці — пройняті болем рядки про поневіряння батька в останні місяці життя в окупованому Києві, смерть Сашкового брата Андрія, матір, яка співала колядки.

Найбільше уваги О. Довженко приділяє роздумам про долю українського народу. В умовах, коли лунали звинувачення, що під час окупації цей народ став зрадником, письменник піднімає голос на його захист. Він бачить патріотів-захисників Батьківщини.

Водночас митець шукає причини негідних учинків деяких своїх співвітчизників. Це передусім брак національного виховання: у школах не навчали історії, українці не знають національних героїв,

за 25 років радянської влади не надруковано жодного українського словника, а також знищено найвизначніші пам'ятки культури. Звідси — антипатріотизм. *«Яка ганьба! Яка мерзота! — вигукує О. Довженко. — Чия огидна рука тут діяла і во ім'я чого? Країна виховання безбатченків! Безбатченків без роду, без племені. Де ж і росте дезертиру, як не в нас».*

О. Довженко зображує розправу радянського режиму над своїм народом. Зокрема, зазначає: *«За 20 з чимось довоєнних років у ній [Україні. — Автори.] не прибавилось населення, хоч і стояла вона на першому місці в Європі по народженню, так вельми жадали боги. Зараз вона важко, коли не смертельно, поранена. Таких утрат, замовчених через жахливу свою правду, не знав і не знає ні один народ у світі».* І з гіркою він запитує: *«...невже любов до свого народу є націоналізм?».*

Митець викриває підлабузників, байдужих чиновників на війні, зневажливе й жорстоке ставлення радянської армії до українського народу на визволених територіях, абсурд радянського існування й діагностує: *«Зло — від людської дурості».*

Чимало сторінок він присвячує переживанням, пов'язаним із крикою його **«України в огні»**: *«Мені важко од свідомості, що "Україна в огні" — це правда. Прикрита й замкнена моя правда про народ і його лихо», «Заборона "України в огні" сильно пригнобила мене. Ходжу засмучений і місця собі не знаходжу»; «Почуваю себе душевно пораненим. Не хочеться жити... Так не можна. Так гріх керувати митцями».* Ці й подібні їм рядки — це не слабкість митця, а прагнення вилити біль на папір і таким чином погамувати себе.

Значну частину щоденникових записів можна назвати творчою майстернею письменника. Тут фрагменти кіноповісті *«Україна в огні»*, *«Зачарованої Десни»*, *«Повісті полум'яних літ»*, нереалізованого твору *«Золоті ворота»*. У начерках майбутніх творів О. Довженко розробляє теми, сюжетні лінії, особливості характерів героїв, їхні репліки. Іноді здається, що письменник прагне

«Щоденник» — аналіз історії власної душі, своєрідний спосіб психологічної самотерапії. Олександр Довженко часто передає неспокій, тривогу від подій, які переживає він і його країна. Страждання митця завжди спричинене його безсиллям щось змінити.

Щоденник, а також мемуарна проза, листи, автобіографія в літературознавстві розглядаються як твори, які виражають найпотаємніші переживання автора. На відміну від інших жанрів, щоденник фіксує певні моменти життя в їхньому первісному емоційному сприйнятті. Це свіжі враження діариста¹, правдиве свідчення про історію країни та / або власну біографію, а відтак вони сповнені суб'єктивності, але позбавлені домислу.

¹ Від англ. *diary* — щоденник.

Алла Горська. Довженко.

швидко зафіксувати ідеї, які з'являються, аби їх не втратити. Ось, наприклад, такий фрагмент:

«Написати новелу чи епізод... у формі діалогу — може, про долю й характеристику народу, що протягом століть втрачав свою верхівку інтелектуальну, що кидала його з різних причин і діяла на користь культури польської, руської, лишаючи народ свій темним і немичним у розумінні передової культури. Про

відсутність вірності, про легку асиміляцію й безбатьківщину. Про байдужість до своєї старовини й історії».

На сторінках щоденника О. Довженко формулює естетичний код усієї своєї творчості — краса. Він занотував 30 квітня 1944 р.: *«Якщо вибрати між красою і правдою, я вибираю красу. У ній більше глибокої істини, ніж у одній лише голій правді. Істинне тільки те, що прекрасне. У всьому людському я хочу шукати красу, себто істину».*

«Щоденнику» притаманна, з одного боку, публіцистичність оповіді, з іншого — виразне ліричне начало, своєрідний романтичний стиль викладу думок, багата тропіка. Можемо сказати, що О. Довженко і в «Щоденнику» постає перед читачем неабияким митцем і великою людиною, яка своє життя підпорядковує служінню Україні: *«Коли б я вірив у Бога, я попросив, помолвився б йому, аби послав він мені ясного розуму на десять літ, аби зробити щось добре для свого народу, і більш нічого б не просив...».*

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Поясніть жанрові відмінності між щоденником та автобіографією.
2. Прокоментуйте думку О. Довженка зі «Щоденника»: *«І почуття гордості за свій народ — законне почуття».* Чому вона була значуща для письменника й чи актуальна вона нині для вас?
3. Поясніть такі тези О. Довженка:
 - *«...не Україні одній я належу. Я належу людству, як художник, і йому я служу»;*
 - *«Мистецтво моє — мистецтво всесвітнє».*
4. Розкажіть, які нові грані особистості митця відкрив вам Довженків «Щоденник».

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Довженковий «Щоденник» періоду 1941–1945 рр. об'єднайте в тематичні групи. Запишіть їх у робочий зошит.
2. Опишіть репродукцію картини Алли Горської «Довженко» (ст. 172) та використайте щоденникові записи письменника для пояснення символіки образів на полотні.

«Зачарована Десна» (1942–1955)

Історія написання

Задум написати твір про своє дитинство й витoki творчості зародився в Олександра Довженка ще в 1942 р. У воєнні роки в «Щоденнику» він занотовує деякі спогади про своїх рідних та епізоди з далекого минулого. Вони були своєрідними терапевтичними сеансами для митця, якого в той час цькували за «Україну в огні». Як зазначав автор у «Щоденнику», у миттєвості занурення у спогади дитинства він і плакав, і сміявся, і відпочивав душею.

У повоєнний час розрізнені фрагменти складаються в уяві автора в задум цілісного твору. Письменник 30 січня 1948 р. занотовує:

«...написати книгу про своє життя в мистецтві.

Написати докладно й абсолютно одверто, як труд цілого фактичного життя, з великими екскурсами в біографію, у дитинство, у родину, природу, пригадати всі чинники, які створювали й визначали смак, тонкість сприймання.

Що створило мене як кіномитця?

Яка література? Класика? Малярство?

Чи, може, пісні й думи? Чи вражливість бездонна й бездонна фантазія? Чи зачарована Десна?

Як я йшов на зйомку не готовившись, не маючи в цьому потреби. У мене все ставало ясним із початку створення сценарію».

У 1948 р. перша редакція «Зачарованої Десни» була завершена, але робота над твором тривала до 1955 р. Надруковано кіноповість у наступному році, однак зняти за нею фільм О. Довженко так і не встиг.

Ідейно-тематичні домінанти

Олександр Довженко розпочинає роботу над твором як митець зі світовою кінематографічною славою. Виникає запитання: у чому феномен і магія кіноповісті? Аби знайти відповідь на нього, нагадаємо, що автор повертається у своє дитинство, у той час, коли відбувається становлення особистості кожної людини. Він обирає форму спогаду-сповіді, у якій відтворює деякі події з життя, щоб *«усвідомити свою природу на ранній досвітній зорі коло самих її первісних джерел».*

Тема твору — спогади автора про дитячі роки та визначення чинників, що формували світоглядні основи митця.

Свою «природу» вже зрілий митець О. Довженко окреслив у «Зачарованій Десні так: «...й по цей день я ще не маю темряви в душі» та «Одні тільки бажання творити добрі діла й zostались

при мені на все життя». Оце, напевне, і є ті джерела, з яких живляться всі, хто ознайомлюється з творчістю О. Довженка.

У кіноповісті зображено, як у селянському середовищі формувався світогляд митця. Насамперед — у його найближчому оточенні.

Прабаба Марусина — «поетеса» незлобивих прокльонів, які переходили в неї у своєрідні колядки: «*Це була творчість її палкої, темної, престарілої душі*». Прадід Тарас — уособлення добра, у нього «руки були такі ніжні, що, напевно, нікому й ніколи не заподіяли зла на землі, не вкрали, не вбили, не одняли, не пролили крові. Знали труд і мир, щедроти й добро». Дід Семен — оповідач старовини, що мав щедрю уяву, «розмовляв із кіньми, з телятами, з травами, зі старою грушею й дубом — з усім живим, що росло й рухалось навколо». Дядько Самійло — неперевершений косар на все село. І, нарешті, Сашкові батько й мати — прекрасні зовні й душею, чесні люди, трудівники, на долю яких випало чимало горя. Обоє наділений внутрішньою красою, а разом вони — це той корінь, що формував і живив крону таланту майбутнього митця.

Водночас рідні Олександра Довженка в кіноповісті є уособленням усього українського народу. Тому саме національні та родинні традиції, підкреслює автор, і є витокami таланту митця. А відтак — він має пам'ятати про своє покликання служити рідному народу: «*Ніколи не треба забувати про своє призначення й завжди пам'ятати, що митці покликані народом для того, аби показувати світові насамперед, що життя прекрасне, що само по собі воно є найбільшим і найвеличнішим з усіх мислимих благ. Дивно й жалісно часом думати, що... так багато краси марно проходить мимо наших очей*».

Зі сторінок кіноповісті постає Довженко-митець у щирій любові до народу та до рідної землі. Він поетизує людину-трудівника і світ природи, зображує їх у нерозривній єдності, що є необхідною умовою духовності. Вони (людина й природа) «*зливаються в невмирущу гармонію, людяну, дорогоцінну*» — і в цьому ота магія О. Довженка, яка підкорила світ.

Природа, як і світ трудівників-селян, є, на думку Олександра Довженка, ще одним потужним джерелом формування світогляду митця. В «Автобіографії» він писав: «*Я завжди думав і думаю, що без гарячої любові до природи людина не може бути митцем. Та й не тільки митцем*». У кіноповісті природа постає і як земля-годувальниця в образі

городу, де мати з любов'ю насадила рослини, щоб усе «*проізросло*», і як нестримна стихія під час повені, і в образах свійських і диких тварин, птахів або незвичного й вигаданого лева. Але, безперечно, центральним образом є річка Десна. Вона для О. Довженка передусім — джерело прекрасного, уяви та фантазії, щастя та душевної рівноваги. Вона вічна, як вічний і народ, який живе на її берегах.

І світ природи, і люди постають у творі в особливому, романтичному зображенні. Малий Сашко зачудований світом, він вбирає всі його вияви, і навіть трагічні події (смерть прабаби Марусини, п'ятьох братів і двох сестер) сприймає по-філософськи врівноважено як частину земного буття.

Композиція

У «Зачарованій Десні» немає чіткого сюжету. Твір складається з окремих епізодів, об'єднаних між собою героєм — Сашком, які умовно можна назвати так: «Город», «Хата», «Відпрацювання гріхів», «Смерть братів», «Смерть баби й народження сестрички», «Повінь», «На сінокосі», «Коні», «Колядування», «У школі». Вони утворюють своєрідну романтичну сповідальну частину, розказану малим Сашком. Це спогади, які справили найбільше враження на хлопчика й емоційно врізалися в його пам'ять. Водночас у його розповідь час від часу втручається інший голос — зрілого митця, який із досвіду прожитого висловлює свої лірико-філософські роздуми про долю народу, завдання митця, про прекрасне й потворне, трагічне й комічне.

Особливістю композиції кіноповісті є часова двоплановість, у якій майже ідилічним картинам дитинства автор протиставляє непрості, а часом трагічні епізоди свого дорослого життя.

Образи

Щасливу пору дитинства Олександр Довженко зображує очима малого Сашка. Щасливу вже тільки тому, що то був час свободи, гармонії, природної людини, не затисненої в ідеологічні чи політичні лежачки. У тому світі малий Сашко сам визначав, на що йому дивитися, що думати, чому радіти й чим засмучуватися. Тоді в хлопчика було відчуття, що він — центр Всесвіту і вся Земля обертається довкола нього: «*Дивлюсь я на моє небо й повертаю з возом і косарями праворуч і ліворуч, і зоряний всесвіт повертає разом із нами...*». Він був щасливий у всьому, і лев з'являвся «*для щастя*», і щасливим був навіть собака Пірат!

Художній хист малого Сашка формувався під впливом багатьох чинників. Один із них — народна творчість. Пісня була невід'ємною частиною життя селян. Вона звучала з вуст чотирьох братиків —

Ідея твору — заклик любити рідну землю, служити своєму народові, продовжувати національні та родинні традиції.

Лавріна, Сергія, Василька й Івана, співала коліскових мати, заводили сумної старці, що прийшли на бабині похорони, до бурлацької брався іноді навіть безголосий батько. А коли на Різдво до хати приходили діти співати колядки, буйній уяві хлопця не було меж. Слухаючи пісню про турецькі напади, Сашко уявляв себе витязем: *«Тоді, розкривши широко очі, я почуваю, ніби якась сила піднімає мене з лави і виносить із хати прямо на коня, і тут кінь мій скочив, "Дунай перескочив, да Дунай перескочив, копита не вмочив, і ні шаблі кінця, ні мене, молодця, — Святий вечір..."»*. Але найбільше малий Сашко *«любив слухати kleпання коси»*, що символізувало й музику, і красу, і гармонію, і працю. Вже дорослий митець зауважує: *«...зараз поклепай хто-небудь косу під моїм вікном, я зразу помолодшав би, подобришав і кинувся до роботи»*.

Народна творчість пробуджувала в Сашка естетичні смаки, він сприймав світ за канонами краси. Хлопець захоплювався природою, але водночас бачив, що в людському суспільстві вона існує поряд із потворністю. Ось батько, з якого *«можна було писати лицарів, богів, апостолів, великих учених чи сіятелів»*, одягнений убого; прекрасні в праці його родичі принижують гідність, б'ючись після косовиці до крові за стіжки; та навіть коні, на думку Сашка, правнуки кінського царя чи бога, які колись мали крила і возили на собі пророків, були в їхній родині худі і страшні. І заувага щодо цього дорослого митця: *«...ні в житті ще, ні в письменстві не існувало хлопчика, що так би мріяв про кінську красу, як я, і так би соромивсь потворності»*.

Світ дитинства Сашка гармонійний. Як зазначає автор, *«жили ми в певній гармонії із силами природи. Зимою мерзли, літом смажились на сонці, восени місили грязь, а весною нас заливало водою, і хто цього не*

Олександр Івахненко. Ілюстрація до кіноповісті. 1975—1976.

знає, не знає тієї радості й повноти життя». Нуду й злидні селянам компенсувала щедра природа, побутові негаразди чи стихійні лиха урівноважувалися вірою в заступництво вищих сил і гумором, гріх виправлявся карою і спокутою, навіть у Тихона Бобира *«крива нога й та часом служила гармонії природи, її рівновазі»*.

Дисгармонію в життя селян могли принести лише люди, що не належали до їхнього світу. Скажімо, представники держави, яким був учитель Леонтій Созонович Опанасенко, «*нервовий і сердитий*», що носив «*золоті гудзики й кокарду*» (символ державної служби). Він уособлює бездушний світ чиновництва, байдужого до людини праці.

У Сашка змалку були добре розвинуті уява і фантазія — а це одна з обов'язкових умов творчості. Її розвивав дід Семен, переповідаючи історії про чумакування на півдні України — і тоді перед внутрішнім зором хлопця поставали яскраві картини мандрів. Він бачив, як у хмарах велетні й пророки «*вчиняють битви і змагання*», знав, що «*домовик... жив у нас у комині і в трубі*», нетипова ворона попереджувала про дощ, а при бажанні на березі Десни з'являвся лев. Сашко давав волю уяві, гіперболізуючи бійки на сінокоші: «*...вони рубали один одного сокирами, як дрова. Кров лилася з них казанами*». Уже зрілий митець коментує свою багату фантазію так: «*На чому б не спинилось моє око, скрізь і завжди я бачу щось подібне до людей, коней, вовків, гадюк, святих; щось схоже на війну, пожар, бійку чи потоп. Усе жило в моїх очах подвійним життям. Усе кликало на порівняння, усе було до чогось подібне, давно десь бачене, уявлене й пережите*».

Одним із вагомих чинників формування особистості митця було також виховання поваги до землі, праці й трудящої людини. Благородні в праці батько й мати, величні постаті родичів, що їдуть на сінокіс, вони як богатирі, а їхні коси — як зброя. Сповненим глибинної народної етики є епізод, коли малий Сашко, спокутуючи гріх за вирвану моркву, пішов шанувати добру людину. Він не пішов до крамаря, який обманює людей, а вирішив зняти шапку перед ковалем дідом Захарком. Водночас із болем митець говорить про злиденне життя, «*тяжкі кайдани неписьменності й несвободи*», страждання, які випали на долю його народу.

Також із болем автор розповідає, як односельці допомагали партизанам у роки війни та як нацисти спалили все село. Трагедія одного населеного пункту переростає в О. Довженка у трагедію цілого народу: «*При спогляданні лиха здалось мені на одну якусь мить, що загиває не село моє, а весь народ. Чи може бути щось жахливішого у світі?!*».

У кіноповісті утверджується любов до рідної землі, народу, праці, які сформували духовний світ автора, його моральні цінності, розвинули унікальний талант, яким представлено український народ перед усім світом.

Олександр Івахненко. Ілюстрація до кіноповісті. 1975—1976.

Жанр

«Зачарована Десна» за жанром — кіноповість.

Кіноповість — різновид повісті, що призначена для екранізації, або сценарій, призначений для читання. З такої специфіки випливає використання в епічному творі засобів кінематографа.

До засобів кінематографа належать:

- панорамність зображення;
- фрагментарність, слабкий зв'язок епізодів-«кадрів», який, однак, не руйнує цілісного сприйняття змісту твору;
- докладне опрацювання діалогів, їхня стислість;
- швидка зміна епізодів-«кадрів».

Такі ознаки письма є особливістю індивідуального стилю О. Довженка.

Приклад «кінематографічності», фрагментарності в повісті «Зачарована Десна»: *«Гукає в калюжі дід коваль Захарко. Мина хоче діда прохромить рогами. Голуби в небі. Зі стріх вода капле. Про пекельні муки співають старці. Пірат скаженіє. Поверх купи гною півень курку топче. Горобці на клуні. А я на лозі. Я гойдаюсь на мокрій лозі, і кашляю гучно, і регочу, щасливий: я чую весну. І так мені гарно. Усе таке веселе. І пахне все гноєм, пахне мокрим снігом, мокрою лозою».*

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Визначте основну тему, ідею, проблематику кіноповісті.
2. Поясніть, з якою метою О. Довженко вдається до двопланового зображення часу у творі.
3. Поясніть, які чинники сформували талант Довженка-митця.
4. Доведіть на прикладі деяких епізодів кіноповісті, що українському народу притаманні сентиментальність і гумор. Відповідь підтверджуйте цитатами.
5. Прокоментуйте цитати з кіноповісті:
 - Автор про себе: *«не втратив щастя бачити оті зорі навіть у буденних калюжах на життєвих шляхах».*
 - Оповідач про батька: *«І хоч життя послало йому калюжу замість океану, душа в нього була океанська».*
6. Знайдіть уривок із твору від слів *«Як неприємно, коли баба клене або коли довго йде дощ і не вщухає»* до слів *«І грім, хоч мати й лякалась його, любив я з дощем і вітром за його подарунки в саду»*. Як характеризують Сашка його уподобання?
7. Схарактеризуйте образи батька, матері й діда Семена. Відповідь підтверджуйте цитатами.
8. Поясніть назву твору.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Напишіть роздум про О. Довженка, обравши епіграфом до нього слова Є. Сверстюка «Хто багато любив, тому багато прощається» або есе «Святість босоногого дитинства О. Довженка» (на вибір).

ВАШІ ЛІТЕРАТУРНІ ПРОЕКТИ

Прочитайте відгуки видатних діячів про О. Довженка:

➤ **Максим Рильський:** «Олександр Довженко був напрочуд широко обдарованою людиною, він нагадував цим художників доби Ренесансу... він був цілним художником, новатором із голови до ніг... він бачив світ по-своєму й хотів віддавати його по-своєму».

➤ **Олесь Гончар:** «Мабуть, зустріч із живим Мікеланджело не справила б враження більшого, ніж те, що зосталося після зустрічі з ним... Великість. Крилатість. Могуття духу...».

➤ **Чарлі Чаплін:** «Слов'янство поки що дало світові в кінематографі одного великого митця, мислителя й поета — Олександра Довженка».

Дослідіть, у чому виявлялася різнобічна обдарованість О. Довженка. Підготуйте презентацію на цю тему й ознайомте з результатами дослідження однокласників та однокласниць.

Ви — ТВОРЧА ОСОБИСТІСТЬ

Професор Сергій Пролєєв про творчість О. Довженка зауважив: «Як не парадоксально, для мене Довженко найцікавіший тим, що в ньому не виповнилося. Усе, що йому вдалося зробити, — це просто інтонація. Загалом, він не зняв своїх фільмів. Але навіть тих крихт, що він втілював, вистачило, аби так високо була оцінена його особистість».

Висловіть гіпотези, які твори і якої тематики О. Довженко міг би створити за умови творчої свободи. Свою відповідь обґрунтуйте.

ЛІТЕРАТУРА В КОЛІ МИСТЕЦТВ

Перегляньте фільм «Зачарована Десна» (режисер Ю. Солнцева). Напишіть відгук про нього.

ЛИЦАР УКРАЇНСЬКОГО ДУХУ І СЛОВА

ОЛЕСЬ ГОНЧАР

1918–1995

Думаймо про велике!

Олесь Гончар

Гончар сміливо розламав замкнені рамки прозової мови, ...показав нам не тільки безмежність людини і світу, а й безмежність мови, безмежність літератури.

Павло Загребельний

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ

Олесь Терентійович Гончар побачив світ 3 квітня 1918 р. у селі Ломівка (нині — територія м. Дніпра). Від народження батьки назвали його Олександром і записали за прізвищем батька — Біличенко. Але коли хлопчикові виповнилося два роки, мати померла, а тато одружився вдруге. Тож в трирічному віці його на виховання забрали дід із бабою по матері, на прізвище Гончар, що мешкали в селі Суха Слобода на Полтавщині. У школі хлопчика звали Олесем. Згодом його так і записали у паспорті — Олесь Гончар.

У 1938 р. юнак вступає на філологічний факультет Харківського державного університету. У студентські роки його перші друковані твори схвально оцінює письменник П. Панч, чим заохочує до подальшої праці.

Олесь Гончар — романтик за світосприйняттям, що відобразилося протягом життя в його вчинках і у творчості. Коли в Іспанії спалахнула громадянська війна, юнак хотів приєднатися до республіканців для боротьби проти нацистів. Після вторгнення гітлерівських військ на територію України третьокурсник Гончар добровільно записується до студентського батальйону і йде на фронт. Полон, концтабір, утеча, участь у численних боях за визволення України та країн Європи, кілька поранень — такою була буремна юність письменника. Доля (чи бабусині молитви, як думав Олесь) зберегла йому життя, хоч не раз був за мить від смерті. На фронті письменник не полишав творчості — писав і друкував поезії у фронтовій пресі.

Оскільки Харківський університет під час окупації було зруйновано, О. Гончар продовжує навчання в Дніпропетровському державному уні-

верситеті. Водночас спогади про війну не дають йому спокою та просять-ся на папір. Так з'являються «Модри Камень», «Весна за Моравою», «Завжди солдати» та ін. Нова «Модри Камень» (1946) зазнала критики за антирадянщину, а от роман «Альпи» (1946) приніс О. Гончару у двадцять вісім років славу. «Ідеологічно правильні» романи «Голубий Дунай» (1947), «Злата Прага» (1948) та «Альпи» утворили трилогію «Прапороносці», присвячену завершальному етапу боротьби народів проти нацизму. За неї автор був двічі нагороджений Сталінською премією, її вивчали в школі, перекладали іншими мовами.

Упродовж 1950-х рр. виходять збірки новел О. Гончара «Новели» (1949), «Південь» (1951), «Дорога за хмари» (1953), «Чари-Комиші» (1958), «Маша з верховини» (1959). Працює він і у великих епічних жанрах: публікуються повісті «Микита Братусь» (1951), «Щоби світився вогник» (1955), романи «Таврія» (1952) та «Перекоп» (1957).

Діяльність О. Гончара не можна оцінити однозначно. З одного боку, він був обласканий владою: депутат Верховної Ради СРСР, Герой Соціалістичної праці, академік, лауреат найвищої в державі Ленінської премії, голова Спілки письменників України, член Всесвітньої Ради Миру. З іншого — один із тих талановитих і водночас сумлінних письменників, хто сприяв національному відродженню України.

На хвилі «шістдесятництва» О. Гончар пише свій найменш «радянський» роман «Людина і зброя» (1960), підтримує І. Дзюбу в питанні оборони прав українського народу користуватися рідною мовою, відмовляється брати участь у роботі так званої ідеологічної комісії, яка мала розправитися над критиком. У 1966 р. на черговому з'їзді письменників України він гостро ставить запитання: доки українців відлучатимуть від світових культурних процесів, як довго їм заборонятимуть знати свій попередній культурний досвід?

«Виступами проти репресій накликав репресії на себе, — пише О. Гончар у щоденникових записах. — Хай уже так, аніж жити з розтопаним сумлінням. Хочу дивитись чистими очима у вічі дітям своїм і друзям. А може, таки і справді нема лиха без добра? Може, це якраз і наблизить мене до того, що є найдорожчим, до становища вільного художника? Бо тільки ж у такому становищі й можеш — почувати себе людиною».

У 1968 р. Олесь Гончар пише роман «Собор», який на двадцять років був заборонений за антирадянський зміст. Волонтаристська критика, навіть анонімні листи з порадами повторити шлях Миколи Хвильового (натяки на самогубство), мали на меті зламати письменника.

Коли наприкінці 1980-х рр. активізуються визвольні змагання українців за незалежність, О. Гончар бере в них активну участь.

Його рішення вийти з комуністичної партії, викликане Революцією на граніті, було виявом громадянської позиції. Він був серед засновників Товариства української мови ім. Тараса Шевченка, «Меморіалу», Народного Руху. Підсумовуючи життєвий шлях, О. Гончар незадовго до смерті написав: *«Ось якийсь знавець пише про мене: "весь час перебував на вершині системи". Так це декому уявляється. А хто ж був для тієї "системи" протягом багатьох десятиріч "білою вороною"? За чийм життям постійно стежив, мабуть, цілий взвод донощиків-сексотів?.. Вічне підслуховування телефонних розмов, вічний піднадзорний — нічого собі "на вершині системи"... Ворогові не побажаєш такого ком-форту...».*

О. Гончар, який сформувався як письменник в умовах соцреалістичної підцензурної літератури, є одним із прикладів несвободи митця в тоталітарному суспільстві. З одного боку, ця несвобода виявлялася в тому, що влада нав'язувала письменникові теми під певним ракурсом їх інтерпретації, з іншого — сам письменник часто творив, поглядаючи на власного «внутрішнього цензора».

Лише відносна творча свобода в короткому проміжку «відлиги» кінця 1950–1960-х рр. дозволяє О. Гончару відійти від ідеологічної заангажованості. Найменше позначився тиск на митця у романі «Людина і зброя».

О. Гончар у цьому творі не оминає гострих суспільно-політичних та етичних тем: невідповідність країни до нападу німецьких військ у 1941 р., бездарність і самодурство командування, помилки керівництва в обороні, що призводять до марних жертв, людська підлість. Крім того, митець порушує проблеми, які протягом десятиліть були під суворою забороною: масові репресії (батька Колосовського заарештовано за патріотичні погляди, він був знайомий із «ворогами народу»), Голодомор 1933 р. (артилерист Решетняк розповів, як він єдиний з усієї сім'ї вижив того року, як крав колоски в полі).

О. Гончар усвідомлював, як ідеологічний диктат і цензура понівечили його твори. Тому в роки незалежності він редагував деякі з них. Зокрема 5 січня 1994 р. в щоденнику письменник зробив запис: *«Дякую Богові, Божій Матері, дякую долі, що дали змогу мені дожити до днів свободи, коли я зміг — силою вільного, розкріпаченого духу! — наново відредагувати й "Собор", і "Тронку", і "Зорю", і "Людину і зброю"... сьогодні йдуть до читача в нових редакціях, очищені від тоталітарного накипу, без цензурних понівечень та грішних втручань отих потерчат, так званих внутрішніх редакторів. Велику, справді очищувальну роботу я проробив, я зараз чистий і перед совістю, і перед Богом, і перед рідною літературою».*

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Поясніть, чому тема має назву «Лицар українського духу і слова».
2. Прокоментуйте вислови О. Гончара та П. Загребельного, винесені в епіграф. Як вони характеризують письменника?
3. Перекажіть два-три епізоди з біографії О. Гончара, які ви вважаєте ключовими для розуміння його як митця й людини.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Підготуйте повідомлення про два–три романи О. Гончара та їхню тематику.
2. Прочитайте новелу «Модри Камень».

«Модри Камень» (1946)

*Адже життя — це найперше любов!
Олесь Гончар. «Щоденник». Запис від 01. 09. 1989.*

Історія написання

Новела «Модри Камень» була своєрідним романтичним спогадом про коротку мить фронтового життя О. Гончара, яке він згодом назве «*весняною чарівною казкою*». У 1945 р. його військова частина на два дні зупинилася в словацькому селі Гринаві, де він познайомився зі словачкою Юлією. Між молодими людьми спалахнуло кохання, яке залишилося в серці Олеся на довгі роки. Про це свідчать і щоденникові записи письменника, і зображення глибоких інтимних почуттів лейтенанта Сагайди до словачки Юлічки в «Прапорonoсцях» та артилериста Сашка Діденка до мадярки Лорі в новелі «За мить щастя». Скороминує кохання радянського воїна та словацької дівчини Терези зображено й у новелі «Модри Камень».

Ідейно-тематичні домінанти

У творі розповідається про кількагодинне знайомство розвідника радянської армії та словацької дівчини Терези. Внаслідок політичних причин герої опинилися по різні боки барикад. Вона з матір'ю — громадянки Першої Словацької Республіки, що воювала на боці Третього Рейху проти Радянського Союзу. Він із товаришем — воїни армії СРСР, який проти цього ж Рейху боровся. Тому закономірною на початку оповіді була недовіра героїв один до одного. У підтексті фрази оповідача — «*Було зм-но й чужо*» — відчуття словацької землі як ворожої. Дві художні деталі — небажання відчинити двері незнайомцям та сірник, що дрижав у материній руці, — виказують велике психологічне напруження і страх матері з дочкою перед радянськими розвідниками. Це почуття закономірне, адже недавно заарештували та розстріляли Терезиноного брата Францішека, а батька поліцаї погнали копати окопи.

Після друку твору в журналі «Україна» на О. Гончара посипалася злива звинувачень у зраді Батьківщині¹, політичній незрілості та космополітизмі². Крім того, незвична композиція твору, зображення уявної розмови героя з мертвою Терезою дали підстави для критики письменника за містицизм і захоплення буржуазним мистецтвом. Автора «проробляли» на університетських зборах, навіть ставилися питання про його відрахування.

О. Гончар зображує словацький народ неоднорідним за політичними переконаннями. З одного боку, тисовці³, які служать окупаційному режиму, з іншого — прості словаки, які чинять владі та нацистам тихий спротив. Проявляється він і в пам'яті Терези про Чесько-Словацьку республіку, і в тому, що Францішек слухає новини з Москви та Праги, і в згадках про те, що окупанти в кожному словакові бачать партизана. У такий спосіб О. Гончар спрямовує читача до

розуміння, що радянські воїни-розвідники й словацькі жінки не вороги.

Це стає зрозуміло героям із перших хвилин зустрічі. Після відповіді оповідача «свої» *«в хаті задзвеніло, мовби сонячний промінь зламався об шибку»*. Автор майстерно зображує, як швидко тоне крига страху й недовіри між героями. Простягнута біла рука Терези, яку потискує поранена рука розвідника, — жест довіри, що встановлюється між людьми різних національностей. І стає зрозумілим, чому Тереза не боїться в присутності незнайомців виявити свої політичні симпатії до Чесько-Словацької республіки, а мати відверто розповідає про сімейну трагедію. Останнім переконливим акордом спорідненості постає діалог між розвідником Іллею та жінками:

— *Так ми ж дома!* — вигукує він вражений. — *Я все розумію!*

— *Ми також вас розуміємо. Ми словаки.*

— *... Ми наче знову на батьківщині* [відповідає Ілля. — Автори.]

А коли оповідач прощався з Терезою, гори й камінь *«уже був мені не такий чужий, як досі»*. Люди самі роз'єднали себе умовностями, вибудували політичні, національні, мовні бар'єри, — читається в підтексті новели. Ці бар'єри призводять до відчуженості й непорозуміння, роблять людину нещасливою. Подолати всі перешкоди, на думку автора, може тільки любов. Нею просякнута природа, її відчувають усі, хто готовий сприйняти любов як закон буття. Не випадково в останньому реченні першого та

¹ Боротьба проти інтернаціональних шлюбів почалася в СРСР ще в роки Другої світової війни, коли спроби воїнів залишитися зі своїми коханими за кордоном розцінювалися як класова незрілість. 1947 року вийшов Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про заборону шлюбів між громадянами СРСР та іноземцями».

² Космополітизм — надання пріоритетного значення загальнолюдським цінностям і другорядне — національним.

³ Йозеф Тисо — президент Першої Словацької Республіки (1939–1945). Співпрацював із нацистською Німеччиною, ініціював окупацію країни німецькими військами.

п'ятого розділів зображено образи весни (символ життя) та високого неба, схожого на блакитний дзвін (символ божественної суті любові).

Закономірним на тлі братерських почуттів словаків і «*руських*»¹ стає зародження кохання між Терезою й оповідачем. Воно розвивається стрімко. Герої не вимовили жодного слова про почуття, але кожен із них зберігає його в серці: розвідник — у земному житті, Тереза — у вічності.

У творі помітне потужне романтичне та ліричне начала. Тереза та розвідник силою свого кохання заперечують жорстокість війни, штучне розмежування людей. Як бачимо, О. Гончар тему війни подає в несподіваному для радянської літератури ракурсі. Він оспівує не героїзм і тріумфальну перемогу над нацизмом, а почуття людини, яка навіть у пекельних подіях не втрачає здатності кохати й бути вірною. Тож за своєю глибинною суттю твір набуває антивоєнного звучання.

У новелі наявні:

- *підкреслено особистісне начало* (оповідь ведеться від першої особи);
- *прагнення знайти ідеал життя в іншому світі* (зустріч героїв після смерті Терези);
- *ідеалізація* (творення бажаного типу взаємин людей);
- *наявність умовно-фантастичного елемента* (герой уявляє очікування Терезою зустрічі з ним, фінальний діалог оповідача з Терезою).

Назва новели

У новелі автор уживає кілька географічних назв: Рудні гори, словацьке містечко Модри Камень; чеське місто Мікулов. Вони відображають національні реалії, у яких відбувається дія.

Модри Камень (слов. *Modry Kamen*) у перекладі означає синій камінь. У творі автор не змальовує самого міста, але про нього згадує неодноразово. Уперше — коли Тереза навесні дивиться вниз із висоти Рудних гір, удруге — в розповіді оповідача про виснажливі бої з багатьма жертвами і, нарешті, — з висоти Терезиною потойбіччя.

Замок у місті Модри Камень. Фото.

Ідея новели — поетизація сили кохання, яке не має меж, ламає етнічні та культурні бар'єри.

¹ «Руський» у творі використано на позначення воїнів будь-якої національності в радянській армії. Автор вживає його під впливом словацької мови, у якій *ruski vojaci* — радянські воїни.

Образ Модри Каменя у творі набуває подвійного символічного значення. З одного боку, він є уособленням вірності почуттів Терези, її безсмертного кохання, з іншого — сили життя, яке нікому не вдасться знищити. Оптимістичне й життєствердне враження справляє фінальний пейзаж твору. Там, де у війну пролягала лінія оборони біля Модри Каменя, *«їдуть по асфальту словаки спокійними волами. Їдуть і дивляться, як підводиться з землі, пнеться до сонця, росте виноград, потоптаний, розстріляний тоді»*.

Сюжет і композиція

Новела має оригінальну композицію. Складається вона з п'яти невеликих розділів у формі монологу героя-оповідача. Власне, саму сюжетну канву відтворено в II, III і IV частинах. Між подіями експозиції, зав'язки, розвитку дії та кульмінації невеликий проміжок часу.

Розділи I та V є позасюжетними елементами новели. Це пролог та епілог у формі внутрішнього монологу, які ускладнені уявними діалогами. Перший — це розмова Терези з матір'ю, останній — двох закоханих між собою.

У I розділі події відбуваються навесні, майже за рік до зустрічі героїв. Автор зображує експресивну картину, пройняту настроєм нетерпіння й очікування. Головна героїня Тереза дивиться вниз, в ущелину, ніби когось виглядає. Дівчина, як камертон, що відтворює звук еталонної висоти, неусвідомлено налаштована на хвилю зустрічі зі своїм коханням.

У завершальному, теж уявному V розділі так само буває весна й так само Тереза пильно вдивляється в гірську ущелину. Але тепер читач знає: там, унизу, *«Модри Камень, де колись пролягала... оборона»* і звідки прийшов її коханий. В уявному діалозі розвідника з Терезою звучить думка про вічне кохання, якому не стане на заваді ніщо земне й тимчасове.

Образи

Ідею твору О. Гончар утілює в образах словачки Терези та розвідника. Саме через його сприйняття зображується характер дівчини, таїна їхніх взаємин. Тереза *«застигла в подиві»*, коли розвідник увійшов до хати.

Кількома скупими штрихами герой передає свої враження від її зовнішності: біла сукня й чорна пов'язка на рукаві, легка хода, білі руки й ноги, розпущені коси. Юнак сприймає дівчину тактильно: вправні пальці, *«повні ніжного тепла»*, тонка *«рука, уся зіткана з чутливих живчиків»*, що дрібно тремтить і гріє героя. Через дотики в юнака входить жіноча чуттєвість, яка пробуджує його пригнічене війною чоловіче почуття. Герой був вражений: *«Я виразно чув, як ти входиш до мого серця»*.

Тереза — сам рух, безпосередність, душевне тепло. Їй не потрібно було до чоловіка звикати, адже її душа чекала його несвідомо ще з весни. Тому вона не боїться висловити незнайомцеві свої політичні симпатії *Чесько-Словацькій республіці*: при ній не загинув би Францішек і не

забрали б на примусові роботи батька. З турботою, притаманною люблячій жінці, вона піклується про воїна: обережно перебинтовує рани, пригощає кавою, пропонує постерегти сон вояків. Юнак і дівчина майже не розмовляли протягом зустрічі, але відчували одне одного без слів.

Зворушливо й емоційно сприймається коротке прощання героїв:

Ти стояла задумавшись.

— *Маю гадку, що це сама доля звела нас тутко.*

— *Ти будеш чекати?*

— *Хай пан Бог видить, що буду.*

— *Ми ще зустрінемося, Терезо. Ми не можемо не зустрітись!*

І дівчина, і розвідник підсвідомо розуміють, що їхня зустріч не випадкова, тож вони вірять, що для них розлуки не існує. Власне, поки вони живуть у пам'яті один одного, так воно й є. І коли Терезу заарештували, вона не зводила очей із Модри Каменя, дивилась «на Руське», тобто туди, де був її обранець.

Так само чистим і цнотливим постає образ розвідника. Він сумлінно виконує свій бойовий обов'язок, збирає дані, що допоможуть визволити Модри Камень. Водночас війна не вбила в юнакові чуттєвості. Він насолоджується жіночою присутністю, вона бентежить його. Коли Тереза затуляла вікно, вояк зізнався: «*Я стидався дивитись на твої струнки білі ноги, але, одвівши погляд, усе одно бачив їх весь час*». Так само його хвилює доторк її пальців, погляд, голос. Прощаючись, він переконаний, що вони неодмінно зустрінуться. Усі його короткі репліки в новелі відтворюють стривожений і ніжний настрій героя, переконують у щирості почуттів.

Фінальна уявна розмова Терези з юнаком позбавлена трагізму, вона тепла, світла й переконує, що для закоханих, чиє почуття зароджене на небесах, воно не є кінечним, воно вічне.

ПРИГАДАЙТЕ!

Що вам відомо про новелу як літературний жанр?

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ КООРДИНАТИ

Новела — (від італ. *novella* — новина) — невеликий за обсягом епічний твір про життєву подію з несподіваним фіналом.

Особливості новели:

- лаконічність;
- сюжет однолінійний, динамічний, із несподіваною ситуаційною або психологічною розв'язкою;

- невелика кількість персонажів; герої — сформовані особистості, що потрапили, як правило, в незвичайні життєві обставини;
- змалювання внутрішнього світу, переживань і настроїв героїв;
- наявність героя-оповідача зі специфічною манерою викладу;
- яскравість і влучність художніх засобів, особлива функція деталей, символів, підтекст.

Види новели:

- психологічна та її різновиди: соціально-психологічна, лірико-психологічна (М. Коцюбинський, О. Кобилянська, В. Стефаник);
- сатирична (Лесь Мартович);
- філософська (В. Петров-Демонтович);
- політична (Ю. Липа).

Новели можуть мати ознаки кількох перелічених вище.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Виділіть чотири часові шари тексту твору та визначте роль кожного з них для розуміння композиції новели.
2. Поясніть символіку образів зими й весни в новелі.
3. Прокоментуйте роль художньої деталі та підтекст такого епізоду: *«Скочивши зі стільця, ти стала навпроти мене. Тільки тепер я помітив, який подертий на мені був халат. Ти теж була в білій сукні...»*.
4. Поясніть символіку та підтекст фрагмента твору: *«Я. Нікуди тепер ми не будемо спішити, як тоді взимку. Тоді ми майже ні про що не встигли поговорити. Лютий вітер, шугаючи в скелях, заважав нам»*.
5. Проаналізуйте символічність кольорів у новелі.
6. Визначте основну тему, ідею, проблематику твору.
7. Доберіть цитати та схарактеризуйте образи Терези й розвідника.

ПОДИСКУТУЙТЕ!

Прочитайте два судження про літературу радянського періоду. Яка думка видається вам переконливішою? Чому?

- **Григорій Грабович**, професор Гарвардського університету: *«...українська література в Україні не могла мати справжню волю, бо не було політичної свободи. ...партія не веде на подвиги народ і тим паче вона не веде творців. У найкращому разі вона толерувала, але частіше стежила, грозила й душила. А те, що розвивалося під її покровом, ... було посередністю або попросту поганою літературою. То один із найстрашніших аспектів цієї такої тривалої кризи — примусове співіснування якісного з поганим, правдивого із фальшивим»*.

➤ **Петро Осадчук**, поет, перекладач, літературний критик:

«Дехто зараз каже: то була література, яка обслуговувала систему, була наскрізь партійна, комуністична. Ні, це була література, яка робила реверанси в бік так би мовити «партійної церкви», але відстоювала нашу душу, українську мову».

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

На прикладі новели «Модри Камень» поясніть, чому в Польщі про твори О. Гончара написали: *«Це кришталевий дзвін української мови»*.

ЛІТЕРАТУРА В КОЛІ МИСТЕЦТВ

Перегляньте в мережі Інтернет екранізацію одного з творів О. Гончара. Підготуйте есе, у якому ви рекомендуватимете / не рекомендуватимете його перегляд однокласникам та однокласницям.

Ви — ТВОРЧА ОСОБИСТІСТЬ

На відеохостингу YouTube розміщено чимало буктрейлерів за мотивами новели «Модри Камень». Підготуйте сценарій власного буктрейлера.

ВАШІ ЛІТЕРАТУРНІ ПРОЕКТИ

Підготуйте проект на тему «Олесь Гончар — майстер новели».

Я — читач, або перевіряємо себе

1. Поясніть особливості розвитку української літератури в період Другої світової війни та повоєнний час.
2. Назвіть морально-етичні проблеми, порушені О. Довженком у творі «Зачарована Десна».
3. У чому полягає особливість композиції кіноповісті «Зачарована Десна»?
4. Поясніть, як у «Щоденнику» О. Довженка поєднано загальнолюдські, національні та особисті проблеми.
5. Назвіть неоромантичні ознаки новели О. Гончара «Модри Камень».
6. Як у новелі О. Гончара «Модри Камень» втілено романтичну ідею кохання, що перемагає смерть?
7. У чому виявлялося «донкіхотство» О. Гончара та О. Довженка в житті та літературі?

РОЗДІЛ 9
ЛІТЕРАТУРНЕ
ШІСТДЕСЯТНИЦТВО

НЕЗНИЩЕННЕ ПЛЕМ'Я УКРАЇНСЬКИХ ДОН КІХОТІВ

Навчальний маршрут розділу

У цьому розділі ви:

- **дізнаєтеся** про особливості «шістдесятництва» — інтелектуального руху в Україні;
- **прочитаєте** поезії Василя Симоненка «Задивляюсь у твої зіниці...», «Я...»; Дмитра Павличка «Два кольори» «Я стужився, мила, за тобою...»; Івана Драча «Балада про соняшник», Миколи Вінграновського «У синьому небі я висіяв ліс...»;
- **повторите** відомості про віршові розміри та баладу як ліро-епічний жанр;
- **вивчите** напам'ять одну з поезій В. Симоненка, Д. Павличка, І. Драча, М. Вінграновського;
- **пригадаєте** з уроків історії про історичні передумови виникнення руху «шістдесятників»;
- **ознайомитеся** зі світоглядними позиціями поетів-«шістдесятників»;
- **удосконалите** вміння аналізувати поезії, розуміти їхній підтекст, символіку образів.

ПРИГАДАЙТЕ!

З уроків історії України пригадайте, що ви знаєте про «шістдесятництво» як національно-культурне явище.

Готуючи відповідь, користуйтеся планом:

1. Якими були історичні передумови виникнення «шістдесятництва» в Україні?
2. Дайте визначення поняття «шістдесятники». Назвіть представників «шістдесятників» у різних сферах українського культурного життя.
3. Стисло охарактеризуйте світоглядні засади «шістдесятників»:
 - лібералізм;
 - гуманізм;
 - демократизм;
 - патріотизм;
 - моральність як мірило людських вчинків.

Шістдесятники: І. Дзюба, І. Світличний, М. Вінграновський, І. Драч, Є. Сверстюк, Л. Костенко в Спілці письменників України. 1963.

Кінець 1950-х — початок 1960-х рр. ХХ ст. у всьому світі — це час бунту молодого покоління проти покоління «батьків». У США спочатку це *бітники*, їм на зміну приходять *хіпі* та *панки*, у Великобританії — так звані *теди*. Мода на ці субкультури поширилася й в інших країнах. Сексуальна революція, алкоголь, рок-н-рольні традиції, епатажність в одязі — зовнішні атрибути цих молодіжних рухів. У такий спосіб молодь «м'яко» бунтувала проти усталених норм.

У цьому ж часовому проміжку в іншій частині світу — у СРСР та підконтрольних йому європейських країнах так званого соціалістичного табору — теж був протест, але він мав *ідеологічний* характер. У 1956 р. відбулися виступи в Угорщині, згодом — у Польщі, Німецькій Демократичній Республіці. У Чехословаччині невелику групу дисидентів, переважно діячів культури, очолює чеський драматург Вацлав Гавел. Долучається до новочасних рухів протесту й Україна. Наприкінці 1950-х рр. на її теренах, переважно у великих містах і столиці, зароджується «*шістдесятництво*» — інтелектуальний рух молодого покоління інтелігенції, що виступає проти тоталітарної системи у всіх сферах життя — національного, соціального, культурного.

Поява «шістдесятників» в українській культурі — одна з унікальних подій у літературно-мистецькому та суспільному житті України у другій половині ХХ ст. Їх було небагато в республіках Радянського Союзу, а в Україні, за деякими підрахунками, — близько однієї тисячі.

«Шістдесятники» своєю творчістю нікого не залишили байдужими. Одних драгувала їхня інакшість, за що їх нищівно критикували на різних засіданнях за «формалістичні викрутаси» та саркастично називали «штукарями», «верлібрис-тами». Інших ці сміливці захоплювали своїм ідеалізмом, волелюбністю, творчою енергією оновлення. Особливо «шістдесятники» вирізнялися на загальному тлі графоманів радянської літератури, озброєних художнім методом соціалістичного реалізму.

Письменники-«шістдесятники» мають схожі біографії. Усі вони народилися переважно в проміжку від 1930 до 1940 рр., їхнє дитинство припало на час воєнного лихоліття 1941–1945 рр. та повоєнної відбудови країни, а формування світогляду — на період десталінізації й тимчасової лібералізації політичного та культурного життя. Вони були представниками української інтелігенції: студенти, аспіранти, науковці, автори-почат-

ківці, журналісти, літературні критики. Ці молоді люди виховувалися в умовах, де все ще панувала двоїста мораль. Оспівувалося щасливе життя радянської людини — і замовчувалася несвобода особистості, репресії та Голодомор.

Виховані в такому суспільстві, майбутні «шістдесятники» спочатку були лояльними до влади, а суспільні вади розглядали як відступ від «лінії партії». Згодом у них формується національна свідомість та громадянська відповідальність перед народом, і вони прагнуть усунути суспільні деформації.

«Шістдесятництво» в літературі не було оформлено організаційно. Члени руху не створили угруповання, вони не мали статуту, програми, єдиного центру керівництва. «Це був рух опору інтелігенції, рух бунтарства, що об'єднував абсолютно різних — і за манерою віршування, і за жанром, і навіть за родом діяльності людей. Але, безперечно, основою шістдесятництва був пошук нового: нових виражальних засобів і нового світогляду. Шістдесятники — кожен по-своєму — несли нове!» — так охарактеризувала цей культурницький рух письменниця І. Жиленко у своїй книзі спогадів «Номо feriens»¹.

Своєрідною предтечею «шістдесятників» у літературі називають Дмитра Павличка та Ліну Костенко. Їхні поетичні збірки — Д. Павличко «Правда кличе» (1958); Л. Костенко «Проміння землі» (1957) та «Вітрила» (1958) — засвідчили зародження в поетів нового художнього мислення.

Уже початок 1960-х рр. відкрив українському читачеві самотні імена. Протягом короткого проміжку часу з'являються ліричні, ліро-епічні та епічні твори:

1961 р. — поема І. Драча «**Ніж у сонці**», публікація в «Літературній газеті» 12 поезій М. Вінграновського «**З книги першої, ще не виданої**», збірки Л. Костенко «**Мандрівки серця**», Є. Гуцала «**Зелена радість конвалій**», публікації В. Симоненка, В. Стуса, Григора Тютюнника, Б. Олійника та інших.

1962 р. — збірки М. Вінграновського «**Атомні прелюди**», І. Драча «**Соняшник**», В. Симоненка «**Тиша і грім**», В. Дрозда «**Люблю сині зорі**», Є. Гуцала «**Люди серед людей**».

Покоління «шістдесятників» у літературі репрезентували:

поети	<i>Микола Вінграновський, Іван Драч, Ліна Костенко, Борис Олійник, Дмитро Павличко, Василь Симоненко та інші</i>
прозаїки	<i>Ніна Бічужа, Євген Гуцало, Володимир Дрозд, Григор Тютюнник, Валерій Шевчук та інші</i>
перекладачі	<i>Григорій Кочур, Микола Лукаш, Анатолій Перепадя, Андрій Содомора</i>
літературні критики	<i>Іван Дзюба, Михайлина Коцюбинська, Іван Світличний, Євген Сверстюк</i>

¹ «Номо feriens» у перекладі з латинської мови — «Людина святкуюча».

«Шістдесятники», намагаючись створити літературу нової якості, обирають для себе естетичними взірцями фольклор, кращі твори класичної літератури. Часткова реабілітація наприкінці 1950-х — початку 1960-х рр. М. Зерова, Г. Косинки, М. Куліша, В. Підмогильного, Є. Плужника та інших відкрила «шістдесятникам» шар втраченої на чверть століття української мистецької «Атлантиди». Вони підхоплюють та розвивають традиції попередників, передусім розуміння ними кожної людини як унікальної особистості. Як зазначав І. Дзюба, *«болючим нервом такої особистості була історична доля українського народу в контексті боротьби за соціалістичну перебудову світу. Згодом цей нерв було перерізано»*.

«Шістдесятники» інтегрують у власну творчість найвагоміші досягнення літератури 1920–1930-х рр. — елітарність, інтелектуалізм, європеїзм, етичні імперативи — і починають пошуки нового змісту та експерименти з художньою формою. У такий спосіб, за влучним спостереженням О. Пахльовської, *«шістдесятники» «зв'язали воєдино розірваний час української культури, відновили комунікативну функцію культури завдяки новій ролі Слова»*.

У письменників 1920–1930-х та 1960-х рр. була спільна етична основа. Наріжним каменем для обох поколінь митців стала ідея цінності особистості і свободи творчості. Звідси випливало почуття незалежності, обстоюване ними як на рівні окремої людини, так і на рівні художнього процесу, що мав бути позбавлений будь-якого зовнішнього диктату. «Шістдесятники» своєю творчістю заперечували ідеологічну функцію літератури, покликану слугувати інтересам панівної партійної верхівки. Критеріями для них були внутрішній

«Шістдесятники» не тільки принесли в літературу новий світогляд, оновили зміст, а й модернізували виражальні форми. Їм притаманна багата стильова й жанрова різноманітність, емоційність, метафоричність, оригінальність образної системи. Творчість «шістдесятників» не вкладається в одну стильову течію. Тут і модерніст І. Драч, і неореаліст В. Шевчук, і неоромантик М. Вінграновський, і неонародники В. Симоненко та Б. Олійник. Письменники працюють у різноманітних жанрах: лірична поезія, сонет, рубаї, поема, балада, прича, етюд, лірична новела, роман у віршах, історичний роман.

етичний вимір та естетична досконалість твору. Саме тому ці митці стали лідерами думок цілого покоління 1960-х і наступних років, а також взірцем етичної відповідальності — честі, громадянської сміливості, інтелектуальної незалежності.

Водночас «шістдесятники» усвідомлюють, що українська література має розвиватися в контексті світової. Ознайомлення із найкращими її зразками дозволяє інтегрувати у свою творчість європейські мистецькі здобутки. У 1960-х рр. у зв'язку із зацікавленістю суспільства

зарубіжною літературою набули великої ваги переклади. Вони не тільки ознайомлювали читачів зі світовою літературою, а й сприяли розвитку української мови, адже в умовах пригнічення національної літератури українська мова не могла збагачуватися природним шляхом. Крім того, непоправних збитків завдала також тотальна русифікація в Україні. За цих умов праця перекладачів стала чинником національного опору й відродження культури.

Травмоване Другою світовою війною й репресіями покоління «шістдесятників» починає усвідомлювати цінність людини та людського життя. Звідси — увага до її внутрішнього світу, почуттів і переживань, проблем. У їхній творчості зростає увага до психологізму, сповідується індивідуалізм (цінність конкретного «я» на противагу колективному й безликому «ми»). «Шістдесятники» відмовляються від псевдопафосного відтворення життя, наповнюють свої твори потужним чуттєвим струменем, розуміючи, що лише ліризм врятує літературу від казенщини.

Після арештів 1965 р. і 1972 р. рух «шістдесятників» як явище передусім культурницьке втратив свою силу. Подальші репресії знову відкинули українське суспільство на периферію суспільного й культурного прогресу. Та йому на зміну прийшов дисидентський рух, який ставив за мету передусім правозахисну діяльність. Як зазначив І. Дзюба, *«втрачена була неповторна історична можливість порівняно "легкого", "невимушеного", спонтанного відродження й оновлення суспільства...»*. Водночас **«шістдесятництво» в умовах блокування культури відіграло неабияку роль у збереженні української ідентичності.**

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Поясніть, чому тема має назву «Незнищенне плем'я українських Дон Кіхотів».

3. Поясніть, чому І. Дзюба, характеризуючи діяльність «шістдесятників», вважав вдалою для їхньої оцінки формулу Ромена Роллана¹: *«Покоління пригнічених ідеалістів... тих, хто не мириться з духовною нікчемністю»*.

4. Визначте джерела творчості «шістдесятників».

5. Поясніть, у чому виявлявся світоглядно-психологічний переворот, що настав у 1950–1960-х рр. в Україні.

6. Прокоментуйте думку І. Дзюби: *«Поняття "шістдесятник", "шістдесятництво" асоціювалися з певним еталоном громадянської сміливості, інтелектуальної незалежності й етичної відповідальності»*. Наведіть аргументи на доказ цієї тези.

¹ Ромен Роллан (1866—1944) — французький письменник, мистецтвознавець, лауреат Нобелівської премії в галузі літератури.

ПОЕТ ГНІВУ ТА ЛЮБОВІ

ВАСИЛЬ СИМОНЕНКО

1935–1963

Василь Симоненко відважувався говорити те, що інші боялись.

Левко Лук'яненко

Я не прислужував ніколи й нікому.

Василь Симоненко

ПРИГАДАЙТЕ!

Які факти з біографії В. Симоненка вам уже відомі? Які твори поета ви вивчали у школі або читали самостійно? Які їхні основні мотиви?

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ

Біографія Василя Андрійовича Симоненка може поміститися в кількох рядках:

- 8 січня 1935 р. народився в селі Біївці на Полтавщині.
- Після закінчення школи із золотою медаллю у 1952–1957 рр. навчався на факультеті журналістики Київського державного університету імені Тараса Шевченка.
- У 1957–1963 р. працював у газеті «Черкаська правда», згодом — у «Молоді Черкащини» та «Робітничій газеті».
- 8 вересня 1963 року помер.

Що міг встигнути створити за свої двадцять вісім років юнак із полтавської провінції? Історія має чимало випадків, коли людина за цей відтинок часу не може навіть визначити свою життєву мету. А Василь Симоненко зміг зробити стільки, що Василь Стус, якого не можна назвати прихильником компліментарності, назвав побратима по перу найбільшим «шістдесятником» із «шістдесятників».

У чому ж феномен всенародної популярності поета? У нефальшивості поетичного голосу, правді, яка струменіла з кожного його рядка.

Після розвінчання культу особи Сталіна суспільству, що десятиліттями жило в страху, підозрах, терорі, почала відкриватися вся фальш «щасливого» радянського життя. Василь Симоненко — на той час сту-

дент провідного вишу України — перебував у середовищі творчої та наукової інтелігенції, яка першою заговорила про трагічні розломи в долі українського народу, спричинені сталінізмом. Василь, як людина чесна, хотів бути правдивим зі своїми земляками. Писав відповідально, мало друкувався, працюючи над кожним словом, відточуючи кожну думку. Уже в ранніх творах молодого поета критика відзначила щирість почуттів, громадянську позицію й гуманізм.

Те, що для сучасних українців здається звичною річчю — вільно висловлювати власні думки, — в 1950–1960-х рр. залишалось небезпечним. Василь Симоненко бачив усю фальш радянської журналістики, яка правду про життя приховувала за «ура-репортажами». Таке дворушництво він називав брехнею. Безперечно, принципова позиція поета не подобалася представникам влади.

Із 1960 р. Василь Симоненко стає членом Клубу творчої молоді, що був осередком «шістдесятників» у Києві. Разом з Аллою Горською та Леонідом Танюком він розслідує масові розстріли людей військами НКВС у Биківні. Після звернення до Київської міської ради з вимогою розслідувати злочини й створити меморіал задля увічнення пам'яті про репресованих В. Симоненко починає зазнавати переслідувань. Влада шукала привід розквитатися з поетом. Нагода трапилася в 1963 р., — міліціонери його заарештували через дрібний побутовий конфлікт й кілька днів катували. Це прискорило розвиток його хвороби (хоча дехто з дослідників стверджує, що саме тортури стали причиною захворювання) і передчасну смерть.

За життя В. Симоненка була надрукована лише одна поетична збірка «Тиша і грім» (1962) і казка «Цар Плаксій та Лоскотон» (1963). Уже після смерті вийшли книжки «Земне тяжіння» (1964), «Вино з троянд» (1965), «Поезії» (1966), «Лебеді материнства» (1981), том вибраних поезій (1985).

У першій збірці В. Симоненко ще не відходить від традиційних мотивів: любов до Батьківщини, уславлення простих трудівників, оспівування краси рідного краю, кохання.

Водночас автор ставить завдання, які має вирішувати молодь («Ровесникам», «Юність в інших завше загадкова...»), а в «Гнівних сонетах» виразно звучить сатиричний струмінь. Ліричний герой першої збірки В. Симоненка збентежений, дещо пафосний, але він сприймає парадокси світу: любов — ненависть, сміх — журбу, тишу — грім. Критика ставила поета «Тиші і грому» за зразок іншим поетам, але сам В. Симоненко був не надто задоволений успіхом: цензура чимало «попрацювала» над рукописом.

Упродовж 1962–1963 рр. зростає невдоволення влади сміливими виступами молодого поета, а особливо після розслідувань злочинів у Биківні. У щоденнику поет нарікає, що редакції відмовляються друкувати його твори. Зате його поезію переписують, передруковують і таємно поширюють прихильники. Ці твори поклали початок «самвидаву» й дисидентському руху 1960–1970-х рр. в Україні. Вони викривали панівний лад, зображували важке життя простих людей, особливо селянства.

Для молодого поета Батьківщина — це не СРСР, а самостійна Україна, і вона викликає глибокі патріотичні почуття. У вірші «Гей, нові Колумби й Магеллани» автор закликає молоде покоління відкривати материк рідного народу, тобто вивчати національну історію та культуру. В умовах, коли чинна влада намагалася стерти з пам'яті людей усе українське, Симоненкова любов до Батьківщини прочитувалася як неприхована опозиція до влади. Він ставив перед собою надзавдання — пробудити в народі віру у свої сили й відродитися.

«Задивляюся у твої зіниці...»

У вірші ліричний герой веде неспішний монолог із рідною ненею-Україною. Він — не колективне «ми», як у попередників В. Симоненка, а наповнене плоттю і кров'ю конкретне «я». Через використання літоти автор відтворює свій нерозривний зв'язок із Вітчизною. Він знає героїчну історію «революцій, бунтів і повстань» свого народу, шанує його вільнолюбний дух. Батьківщина для ліричного героя (і для автора також) наповнена сакральним змістом («Україно, ти моя молитва... Ти моя розпука вікова», «Ти для мене диво!»), заради якої він готовий принести в жертву навіть власне життя. Незгода з радянськими реаліями викликає у В. Симоненка протест. «Недругам лукавим» поет кидає гнівні погрози, бо усвідомлює: за Україну точиться «люта битва», адже вирішується її майбутнє. Автор, як народний поет і громадянин, носій українського менталітету, проголошує свою Батьківщину найвищою цінністю. Сміливою й на той час небезпечною для нього є ключова фраза вірша, що відображає її провідний мотив:

*Хай мовчать Америки й Росії,
Коли я з тобою говорю.*

Використання лексики церковнослов'янського походження надає віршеві урочистості й піднесеності, а епітетів і метафор водночас — ліричності й інтимності.

* * *

Усвідомлення належності до великої спільноти під назвою «українці» приходило до В. Симоненка через відчуття себе людиною. За спогадами сучасників, він був незалежною, шляхетною особистістю, зі загостреним почуттям справедливості. І тому йому боліло, коли у співвітчизників спостерігав прояви рабської психології. Згодом поет зрозумів: втрата людиною самоповаги стала наслідком трьохсотлітнього приниження національної гідності народу. Звідси випливала гуманістична місія поета: відродити в кожному почуття самоцінності й неповторності.

«Я...»

У поезії Василь Симоненко порушує актуальну проблему цінності людини та унікальності її духовного світу. Від одиничного випадку про грубе поводження з ним чиновника автор переходить до широких узагальнень щодо нівелювання особистості в тоталітарному суспільстві.

Ліричний герой твору не сприймає ситуацію пасивно й покiрно, а проявляє активний спротив, своєрiдний бунт проти брутальностi.

Захищаючи самоповагу, бюрократичнiй нiкчемностi вiн протиставляє глибоку шану до людини, стає на оборону честi всього народу. Гнiв вiд приниження звучить у кожному рядку твору. Ліричний герой стверджує свої життєвi прiоритети: патріотизм, гiднiсть, вiдсiч казенщини.

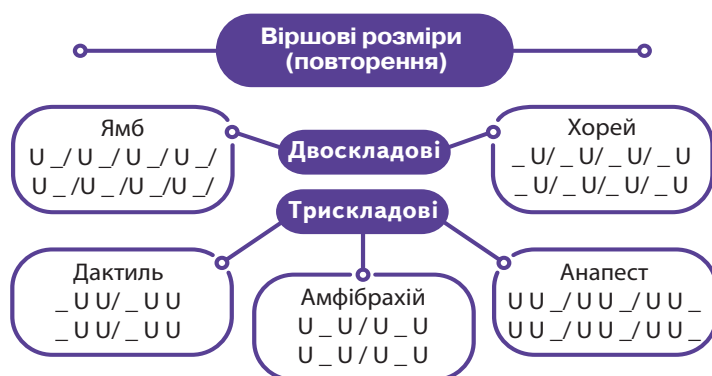
Василь Симоненко — поет народний. У добу попиту на експериментальне мистецтво вiн виявився затребуваний i при всiй своїй зовнiшнiй традицiйностi був i залишається сучасним. Як зазначав I. Дзюба, коли поет *«починає говорити голосом народу..., висловлює його наболiлу правду; а це можливе, коли... живе життям народу, його клопатами, тривогами й муками»*, вiн стає *«репрезентантом народу перед своїм часом, а може, i перед усіма часами»*.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Поясніть, чому розділ має назву «Поет гніву й любові».
2. Поясніть епіграфи до теми. Які особливості характеру В. Симоненка вони підкреслюють?
3. Розкажіть коротко про життєвий шлях поета.
4. Назвіть поетичні збірки В. Симоненка та визначте їхню тематику.
5. Проаналізуйте вірші «Задивляюсь у твої зіниці...» та «Я...».

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Вивчіть напам'ять одну з поезій В. Симоненка (за бажанням).
2. Самостійно прочитайте та схарактеризуйте зразки інтимної лірики поета. Напишіть есе, обравши до нього епіграфом слова В. Симоненка:
*Прийшла любов непрохана й неждана —
ну як мені за нею не піти?*
3. Доберіть із творів В. Симоненка приклади двоскладових і трискладових віршових розмірів.

НАРОДЖЕНИЙ ДЛЯ РУХУ

ДМИТРО ПАВЛИЧКО НАРОДИВСЯ 1929 РОКУ

*Дмитро Павличко — це мислитель, достойний
продовжувач Івана Франка, каменяр нової доби.*

Олесь Гончар

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ

Дмитро Васильович Павличко народився 28 вересня 1929 р. в селі Стопчатові (нині — Івано-Франківщина) у селянській родині. Перед Другою світовою війною ці землі належали Польщі, тому навчався спочатку в польській початковій школі в селі Яблунів, згодом — у Коломийській гімназії. Після приєднання Прикарпаття до СРСР завершував середню освіту вже в радянській десятирічці, а вищу здобув у Львівському державному університеті на філологічному факультеті.

Перша збірка лірики Д. Павличка «**Любов і ненависть**» з'явилася в 1953 році. Вона була ще по-юнацьки наївна й відтворювала різноманітні переживання ліричного героя. У ній бриніло перше кохання, розповідалося про гуцульський край, батьків, висловлювалися надії на щасливе життя. Образи ватри, чабанів, гірських верховин, смerek насичували збірку неповторним ароматом карпатського краю.

Пізніше побачили світ поетичні книжки «**Моя земля**» (1955), «**Чорна нитка**» (1958), «**Правда кличе!**» (1958). Вісімнадцятитисячний наклад останньої було знищено. У ній автор висловлював щире любов до України, свого народу, з її сторінок постала правда про сталінізм і його злочини. У вірші «**Коли помер кривавий Торквемада**» в образі «*великого інквізитора*» XV ст. автор зобразив Сталіна та в алегоричній формі застеріг від повернення сталінського режиму, адже «*...здох тиран, але стоїть тюрма*». На час, коли відновлення тоталітаризму залишалося ще дуже реальним, Д. Павличко мав велику громадянську мужність, аби заявити про це на весь голос.

Однак згодом, навчений критикою збірки «Правда кличе!» на IV з'їзді письменників України, Д. Павличко починає уникати гострих

тем, його лірика набуває рис публіцистичності й здебільшого присвячена загальним, доволі часто абстрактним філософсько-етичним проблемам. Майже щороку з'являються нові поетичні книжки: «**Бистрина**» (1959), «**Днина**» (1960), «**Пальмова віть**» (1962), «**Пелюстки й лева**» (1964).

Як зазначав дослідник творчості Д. Павличка В. Моренець, слово поета «*втрачає питомість, «дерев'яніє»*». І лише збірка «**Гранослов**» (1968) стала книгою «*великої художньої сили, з багатьох поглядів етапною*». У ній автор поєднує глибокий ліризм та інтелектуалізм, його поетичне слово порушує суспільно важливі проблеми патріотизму, місії поета, джерел його творчості.

Д. Павличко — поет-пісняр, автор творів «Впали роси на покоси», «Віконце», «Дзвенить у зорях небо чисте», «Долиною туман тече», «За літами», «Лелеченьки», «Пісня про Україну», «Явір і яворина», а пісня «**Два кольори**» (1964) стала улюбленою й давно вже вважається народною.

Із Дмитром Павличком співпрацювали композитори *О. Білаш, В. Губа, В. Івасюк, О. Ільїв, Г. Ільєва, М. Литвин, Г. Менкуш, Ю. Мейтус, Б. Янівський, Б. Фільц*.

«**Два кольори**» (1964)

Вірш «Два кольори» — це лірико-філософське осмислення людської долі, зітканої з контрастів. Ці контрасти автор передав через два кольори — червоний, що символізує любов, і чорний — знак туги та журби. Монолог ліричного героя сповнений неспішності й задушевності: у житті вже все відбулося — і він повернувся до своїх джерел, до отчого дому. Ліричний герой спізнав усі грані людського буття, але отчий дім вабить його, адже саме тут від батьків він перейняв любов до рідної землі й людей. Ці уроки, як би не «*водило в безвісті життя*», допомогли ліричному героєві пройти життєвий шлях гідно. Оберегом для нього була материнська сорочка. У вірші вона символізує любов і турботу, духовний зв'язок матері з сином, а ширше — людини з Батьківщиною.

Тропи («*незнані шляхи*», «*сумні і радісні дороги*», «*війнула в очі сивина*», «*водило в безвісті життя*») надають віршу інтимності й задушевності.

«**Я стужився, мила, за тобою...**»

Вірш «увійшов до збірки «**Тасмниця твого обличчя**». Це перлина інтимної лірики Д. Павличка. Її мотив — оспівування сили кохання, що дає поштовх до творчості. Провідний настрій вірша — смуток ліричного героя за коханою, з якою його розвела доля.

Поезія складається із чотирьох строф, у кожній із них послідовно розгортається ліричний сюжет твору. Вже перший рядок першої строфи («*Я стужився...*») відтворює переживання ліричного героя. Почуття туги в нього настільки сильне, що пробуджує до дії надзвичайні, таємні, чарівні сили, які призводять до метаморфози — перетворення ліричного героя на явір. У такий спосіб автор розширює рамки страждання від окремого «я» до безмежного світу природи, частиною якого є явір.

Аби додати драматизму, у другій строфі автор вдається до прийому контрасту: радощі весни тільки підсилюють глибину страждання явора. Допомагають відтворити це переживання тропи: порівняння «*печаль, як небеса*» й метонімія «*згорає на росі сльоза*». А вже мертвий зимовий пейзаж у наступній строфі підкреслює безнадію ліричного героя, який може бачити кохану лише уві сні.

Розгорнута метафора в останній строфі — перетворення явора на скрипку, яка розповідатиме про печаль ліричного героя. Автор натякає, що тільки переживання вдихає силу в художній твір і може породжувати справжнє мистецтво.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Поясніть, чому тема має назву «Народжений для руху».
2. Коротко розкажіть біографію поета.
3. Назвіть кілька збірок Д. Павличка різних періодів творчості. Поясніть «зигзаги» творчості митця. Які їхні причини?
4. Традиційно явір у народній творчості — символ козацької сили та парубоцького здоров'я і вроди. Чи можна стверджувати, що саме таке значення образу явора в поезії «Я стужився, мила, за тобою...»? Свою думку обґрунтуйте.
5. Проаналізуйте поезії «Два кольори» та «Я стужився, мила, за тобою...».
6. Випишіть художні засоби з поезій у робочий зошит та поясніть їх роль у розкритті ідейно-художнього задуму.
7. Цікаво знати, що вірш «Два кольори» перекладено японською мовою. Доберіть матеріали про переклади творів Д. Павличка іншими мовами світу.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Вивчіть напам'ять одну з поезій Д. Павличка (за бажанням).
2. Самостійно прочитайте та схарактеризуйте зразки інтимної лірики поета. Своїми враженнями поділіться в есе під назвою «Моя любове, ти як Бог...».

НОВАТОР ПОЕТИЧНОГО СЛОВА

ІВАН ДРАЧ

1936–2018

*Художнику немає скutih норм.
Він — норма сам, він сам у своєму стилі...
Іван Драч*

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ

Іван Федорович Драч народився 1936 р. в селі Теліженці на Київщині. Після закінчення середньої школи вступив на філологічний факультет Київського державного університету імені Тараса Шевченка. Тут він відвідує поетичну студію імені В. Чумака («СіЧ»), на засіданнях якої читає свої вірші. Після першого курсу юного бунтаря відраховують з університету за «неблагонадійність», тож він влаштовується працювати в «Літературну газету» і продовжує писати. Пізніше поновлюється в університеті та здобуває другу освіту на Вищих сценарних курсах у Москві.

1961 р. став межовим у творчій біографії І. Драча. У «Літературній газеті» надруковано його поему «**Ніж у сонці**». Її сприйняли неоднозначно: те, за що одні нещадно критикували, інші — хвалили. У ній відобразилася світоглядна роздвоєність митця між вільнодумством та ідеалами тоталітарної системи (наявні образи Леніна, партії, комуністів як носіїв найвищої справедливості).

Перша збірка поезій «**Соняшник**» вийшла в 1962 р., наступними були «**Протуберанці серця**» (1965) та «**Балади буднів**» (1967). У них у контрастних образах відображено всі сторони буття людини — від вселенських масштабів (підкорення космосу, проникнення в таємниці світоустрою) до земних щоденних буднів. Антитрадиційністю, парадоксальністю, асоціативністю, сміливістю творення образів, нешаблонністю тропіки поет відкидає усталену одноманітність, заперечує сірість у літературі. У цьому передусім полягає його новаторство в поезії.

Інтелектуальна лірика І. Драча поривається в космічні далі й рясніє прізвищами видатних діячів науки й культури. Незвичайними видаються й самі назви творів: чого тільки варті його «**Балада ДНК — дезоксирибонуклеїнової кислоти**», «**Божевільна, Врубель і мед**»,

«В мікрофон криниці» та ін. Експериментування І. Драча відбувалося також на рівні форми. *«Літературний український ставок, порослий ряскою одноманітних тропів і фігур, прорвало... Струмені свіжої думки, нової образності, чиста вода правди сполохали сонних гусей...»*, — писав про ранні твори поета літературознавець І. Денисюк, сучасник «шістдесятників».

Один із улюблених прийомів Івана Драча є оксиморон, він сміливо вводить у тканину твору наукові терміни (ін'єкція майбутнього, вена віку, рентген атомної доби).

Якби не сувора радянська цензура, яка стояла на сторожі проникнення в СРСР «буржуазного мистецтва», модерної європейської літератури, можна було б припустити, що творчість молодого поета є наслідувальною. Але І. Драч в українській літературі — цілком оригінальне явище, а його модерну лірику можна вважати інтуїтивним осяянням, проривом поета в підсвідоме.

На початку 1960-х рр. Івана Драча запрошують читати власні твори на поетичних вечорах, він бере участь у роботі Клубу творчої молоді, займається культурно-просвітницькою діяльністю. У 1965 р. на прем'єрі фільму Сергія Параджанова «Тіні забутих предків» митець був серед тих, хто підтримав І. Дзюбу у виступі проти переслідування радянською владою діячів культури і науки.

Репресії 1965 р. змушують поета стати обережнішим і у вчинках, й у творчості. У 1966 р. він пише відкритого листа, у якому заявляє, що шкодує про зв'язки з дисидентами. Нові збірки «До джерел» (1972), «Корінь і крона» (1974), «Київське небо» (1976) засвідчили його капітуляцію перед системою й самознищення як поета, за що влада захочувала його найвищими державними нагородами.

Із 1980-х рр. І. Драч відновлює зв'язки з дисидентськими колами, бере активну участь у створенні Української держави. Він очолює Народний рух України, його неодноразово обирають членом українського парламенту.

Крім поезій, перу І. Драча належать твори інших жанрів: збірник статей і нотаток «Духовний меч» (1983), біографічна повість «Григорій Сковорода» (1984). Іван Драч — автор сценаріїв до кінофільмів.

Як у поезії, так і в політиці І. Драч не був однозначний. Багато хто дорікає йому за ренегатство, співпрацю з антинародною владою як у радянські часи, так і в умовах незалежності. Але митець і сам, мабуть, не раз шкодував про деякі свої вчинки. Свідчення тому — інтерв'ю, у якому він зауважив: *«Я би вибачився [перед Богом, якби зустрівся. — Автори.] за те, що я такий»*.

ПРИГАДАЙТЕ!

Дайте визначення жанру балади та назвіть її особливості.

«Балада про соняшник» (1962)

*Та не в дивацтві суть — а в здивуванні,
У вмінні всюди диво світу світлом
Осяяти: потужним світлом серця.
Іван Драч*

Жанр балади був одним із улюблених у творчості І. Драча. Як відомо, до неї зверталися українські поети-романтики, увага яких зосереджувалася передусім на психоемоційних станах особистості, поставленої в умови драматичної реальності. Усвідомлення «шістдесятниками» трагізму людини в тоталітарному суспільстві, неприйняття дійсності та бунт проти системи в цьому сенсі були суголосні естетиці поетів-романтиків. Балади І. Драча, у яких він звертався до внутрішнього світу пересічної людини, її буденних проблем, стали поетичним проявом опозиції до офіційної соцреалістичної літератури, просякнутої псевдопафосом та псевдогероїзмом.

«Балада про соняшник» є своєрідною мистецькою візитівкою І. Драча і його поетичним кредо. У ній він постав перед читачем як новатор, що прагне модернізувати традиційний фольклорний жанр. Оригінальність твору відзначив свого часу П. Тичина: *«Цей твір цікавий... По-перше, тема обдарованості й таланту подана цілком по-новому... По-друге: розв'язання теми цілком своє, а не традиційне...»*.

Модерність «Балади про соняшник» на рівні форми виявилася в тому, що твір не має розлогого сюжету, трагічної розв'язки, як це притаманно баладі. Композиційно вона складається з оповіді про хлопчика та узагальнення-висновку. Сюжет умовно можна поділити на дві частини. У першій автор зображує буденні розваги героя: він *«бігав наввипередки з вітром... вилазив на грушу, рвав гнилиці, ... купався..., лежав у піску, стріляв горобців із рогатки, стрибає на одній нозі»*. У такий спосіб хлопчик пізнає світ. Анафора в третьому-четвертому («він») та п'ятому-сьомому рядках («і») підкреслює повторюваність, звичність подій, але вони не є для героя монотонними. З піднесеного настрою розповіді відчувається, що кожна хвилина життя приносить хлопчикові радість, а його світ гармонійний і ясний. Друга частина твору починається зі слова *раптом* («раптом побачив сонце»), що відтворює миттєве потрясіння ліричного героя, який відкриває для себе неймовірний світ у звичних речах.

Образ сонця зображено у традиційному міфологічному образі Дажбога: *«Красиве засмагле сонце, — / В золотих переливах кучерів»*. Обов'язковий атрибут Дажбога — колісниця, на якій він об'їжджає небо, — в Івана Драча трансформується у звичайний велосипед. Таким поєднанням ре-

лістичних деталей із їхнім незвичним метафоричним наповненням автор створює ефект віддаленої асоціативності, яка має справити особливий вплив на читача. Епізод зустрічі хлопчика із сонцем, яке символізує життя та високе духовне начало, у баладі кульмінаційний. У ньому відтворено своєрідний катарсис героя — саме ця мить змінює все його подальше існування.

В образах хлопчика-соняха й сонця поет осмислює проблему таїнства пробудження творчої енергії в людини, а також впливу мистецтва на її духовне життя.

Ефект здивування викликає в читача парадоксальність зображення хлопчика як соняха. Цей образ набуває в баладі символічного значення. Як соняшник повертається до сонця, так поет має налаштувати струни своєї душі на високе, вті-

ленням якого є мистецтво, адже воно — основа духовного життя людини. Водночас образ хлопчика-соняшника уособлює два начала справжнього митця: він закорінений у національні джерела, рідну землю й народ, з одного боку, й підноситься у височінь духовного — з іншого.

Іван Драч у баладі досягнув високої поетичної майстерності й оригінальності у формі. Поет використовує символіку, метафоричні узагальнення, асоціативність і творить розгорнуту баладу-метафору. Він відходить від лінійного причиново-наслідкового сюжету, поєднує на перший погляд непок'єднані речі — і створює нову образність, здатну сколихнути емоції читача своєю неординарністю. Автор експериментує також у версифікації. Твір написано непопулярним на той час верлібром — нерівноскладовим і нерівнонаголошеним віршем, що нагадує розмовну мову.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Поясніть, чому тема має назву «Новатор поетичного слова».
2. Прокоментуйте, як цитовані рядки в епіграфі допомагають зрозуміти філософію творчості І. Драча.
3. Назвіть кілька епізодів із біографії митця, які вам запам'яталися найбільше.
4. Доберіть аргументи до тези: «Творчість І. Драча має експериментаторський характер».

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Проаналізуйте твір «Балада про соняшник». Дослідіть символіку кольорів у ньому.
2. Прочитайте інші балади І. Драча й напишіть про одну з них відгук у робочому зошиті.

ПРИЧЕТНИЙ ДО ВІЧНОГО ТВОРЕННЯ ДУХОВНОСТІ СВОГО НАРОДУ

МИКОЛА ВІНГРАНОВСЬКИЙ

1936–2004

*З часом ми зрозуміємо, що Вінграновський — це одне
із найбільших явищ усієї національної культури.
Василь Скуратівський*

ПРИГАДАЙТЕ!

Що ви знаєте про М. Вінграновського з попередніх класів?
Якій проблематиці присвячено його повість «Сіроманець»?

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ

Микола Степанович Вінграновський народився 7 листопада 1936 року у селі Богополі на Миколаївщині. Воєнне лихоліття та повоєнна розруха швидко зробили його дорослим і відповідальним, як й інших хлопців і дівчат цього покоління. Після закінчення середньої школи Микола вступив до Київського інституту театрального мистецтва імені І. Карпенка-Карого. Уже в перші тижні на неординарного юнака звернув увагу О. Довженко, який приїхав до Києва відібрати студентів собі на курс до Всесоюзного державного інституту кінематографії в Москві, у якому він на той час працював. Великий романтик українського кіно став для М. Вінграновського не лише учителем із фаху, а й щирим другом. Олександр Довженко навчив юнака передусім патріотизму, гуманізму, щирості та поваги до свого народу. Великий режисер так високо цінував творчу обдарованість свого учня, що на першому курсі запропонував М. Вінграновському зіграти головну роль у кінофільмі «Повість полум'яних літ». Після завершення навчання митець працював кінорежисером на Київській кіностудії.

Наприкінці 50-х рр. М. Вінграновський починає друкувати поезії, а в 1961 р. в «Літературній газеті» побачили світ його твори під назвою «З книги першої, ще не виданої». Уже наступного року ці поезії увійшли до збірки «Атомні прелюди». Її прикметною ознакою є, як зазна-

чив В. Герасим'юк, «безкінечний ліризм без берегів». Зміст усіх його творів уписаний у часопростір рідного народу, але водночас розширений до масштабів Всесвіту. Яких би тем не торкався автор: філософських, патріотичних, особистих, — кожен рядок випромінював щирість почуттів.

Найтепліші почуття М. Вінграновський, як і його вчитель О. Довженко, віддає Україні й рідному народові. З ним митець нерозривно пов'язаний духовними основами, передусім мовою, культурою, історичним минулим, тому відчуває за все власну відповідальність.

На критику деяких ранніх творів М. Вінграновського, передусім патріотичного спрямування, за формалізм поет сміливо відповів парткерівництву такими рядками: «Якщо існує мій народ формально, / Тоді я справді справжній формаліст». Ними він виступив проти нівелювання України у складі СРСР та формальне ставленням влади до неї.

Після переслідування в країні та арештів дисидентів поезія М. Вінграновського поступово аполітизується, його твори втрачають публіцистичну пристрасність. Він створює й живе в окромишньому від реального світі — світі поезії й краси. Протягом 1970–1980-х рр. з'являються його нові поетичні збірки «Сто поезій» (1967), «Поезії» (1971), «На срібнім березі» (1978), «Київ» (1982), «Губами теплими і оком золотим» (1984), «Цю жінку я люблю» (1990), «Любово, ні! Не прощай!» (1996). У збірках автор зосереджується переважно на філософській, пейзажній та інтимній ліриці. Водночас він відмовляється славословити партію й «тюрму народів» СРСР — і це теж на той час була принципова позиція, за яку можна було поплатитися власною свободою.

Для зрілого М. Вінграновського притаманна підвищена відповідальність перед словом як носієм духовності народу. Поет працює у напрямі естетизації лірики, він все майстерніше відтворює тони й напівтони глибокого внутрішнього життя ліричного героя. З роками поетичне мислення митця стає більш метафоричним. Поєднанням семантично віддалених або непоєднуваних слів, складним синтаксисом автор досягає унікальності образів, естетичної досконалості творів.

Аби зрозуміти зрілого М. Вінграновського, його вірш недостатньо один раз прочитати. Маємо справу з надтекстами й підтекстами, щоб «декодувати» їх, необхідно бути ерудованим і «вписаним» у національний і світовий культурний простір.

Зберегти «творчу автономність» і свободу творчості в радянські часи М. Вінграновському допомогла дитяча література, де митця не так ламали ідеологічні жорна системи. Він автор восьми поетичних збірок для дітей, прозових книжок «Первінка» (1971), «Сіроманець» (1977), «Кінь на вечір-

ній зорі» (1986), «Літо на Десні» (1983). За прозові твори для дітей у 1984 р. письменникові присуджено Державну премію імені Т. Г. Шевченка (нині — Національна премія України імені Тараса Шевченка).

У доробку автора — твори на історичну тему: роман «Наливайко» (1991) та нарис «Чотирнадцять столиць України» (1997). У його фільмографії понад двадцять робіт як актора, режисера, кіносценариста художніх і документальних фільмів.

Яким би не був різноплановим митець, основою його світосприйняття завжди була любов. У інтерв'ю з поетесою Любов'ю Голотою він визначив філософію свого життя і творчості, своєрідну їх «матрицю» так: *«Спосіб життя, думання, мислення, — це спосіб любові, а не ненависті. На любов треба більше зусиль. Ворожнеча й ненависть лежать на поверхні, любов — в глибині»*.

«У синьому небі я висіяв ліс...» (1965)

Поезія розпочинає збірку «Сто поезій». Як зазначав Василь Герасим'юк, саме з цього вірша *«почався справжній Вінграновський... навіть ті, які не розуміли його масштабу, відчували, що тут є якась музика, яка своєю суттю виривається з цього лінійного світу і своїм багатоманіттям набирає той масштаб, який справді підносить поезію»*.

Твір є поетичним освідченням ліричного героя на схилі літ («вечірня хода») коханій жінці в глибоких інтимних, а Батьківщині — в патріотичних почуттях. Кожна строфа — це розгорнута багатошарова метафора. Перші дві строфи пройняті складною фольклорно-міфологічною символікою. У перших рядках ліричний герой зізнається коханій, що він *«У синьому небі... висіяв ліс»*. Ліс у міфології багатьох народів світу, та й у сучасній психології, є символом жіночого начала, надприродного, несвідомого й таємничого, яке юнакові потрібно осягнути. Не випадково у фольклорних казках саме в ліс приводили хлопчиків для проведення ритуалу ініціації (перетворення юнака в чоловіка). Ліс М. Вінграновського *«з берези і дуба»* — двох дерев, які символізують відповідно жіноче й чоловіче начало. У поєднанні вони стають джерелом магічної сили та оновлення, не дають ліричному героєві впасти. Культ лісу в світовій поезії — це водночас і культ сили землі, втіленої в деревах, образ Батьківщини, а небо символізує високе духовне начало.

Друга строфа розвиває й поглиблює переживання ліричного героя. Образ моря є багатозначним символом вічності, створення світу й повернення до Вітчизни. Водночас він уособлює глибини людського буття, що завжди в постійній зміні. Ліричний герой протягом життя прагнув зробити і кохану, і Батьківщину щасливими, щоб мрії стали реальністю (*«Я висіяв сні із твоєї весни»*). Сміслову цілісність перших двох строф автор підкреслює однаковим перехресним римуванням — *абаб*.

Наступна строфа — своєрідний висновок з двох попередніх. У ній виражено захоплення світом (небесною, земною і водною стихіями), а також унікальністю коханої й Батьківщини: *«У синьому небі, у синьому морі... / Тебе вони являть і так і замруть»*. Цю строфу виокремлює й інше, ніж у попередніх строфах, кільцеве, римування: *абба*.

Від оспівування сили почуття на макрорівні ліричний герой переходить до оспівування перетворювальної сили любові-кохання безпосередньо для ліричного героя. Його кохана, як і рідна земля, — це і сенс існування (*«і птиці, і стебла»*), і опертя: *«В дорозі і небо над нами із тебе, / І море із тебе... дорога тверда»*. Отже, інтимне й громадянське начала, кохання до жінки й любов до України в цій поезії, як, до речі, і в багатьох інших, у М. Вінграновського нероздільні. *«Образ України в інтимній ліриці М. Вінграновського, хоча й «захований» за образом Коханої, зітканий зі звуків, кольорів, запахів... На думку митця, у любові до України, як і в любові до жінки, висвічується людська сутність, здатність віддати себе всього, тому і співіснують ці любові в бутті ліричного героя в одному вимірі»*, — зазначає дослідниця О. Гальчук.

Поетичні образи глибинні й багатозначні, тому що М. Вінграновському притаманна особлива культура почуттів і оригінальний спосіб їхнього відтворення. На перший погляд, текст алогічний, у ньому поєднуються начебто непоеднані речі, повторюються кількаразово одні й ті ж сполуки слів. Але саме такі поетичні прийоми дають поетові можливість витворити оригінальні образи.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Поясніть, чому тема має назву «Причетний до вічного творення духовності свого народу».
2. Прокоментуйте цитату В. Скуратівського, винесену в епіграф теми.
3. Назвіть події в біографії М. Вінграновського, які вам найбільше запам'яталися.
4. Схарактеризуйте вірш «У синьому небі я висіяв ліс...». Поясніть, як колір допоміг авторові відтворити складні почуття ліричного героя.
5. У робочий зошит випишіть із поезії художні засоби. Поясніть їх значення у розкритті авторського задуму.
6. Визначте роль алітерації й асонансу в поезії та її віршовий розмір.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Вивчіть напам'ять вірш «У синьому небі я висіяв ліс...» (за бажанням).
2. Підготуйте повідомлення про пісенну лірику М. Вінграновського.

ЖИВОПИСЕЦЬ ПРАВДИ ЛЮДСЬКОЇ

ГРИГІР ТЮТЮННИК

1931–1980

Ідеалом для мене завжди були й залишаються доброта, самовідданість і милосердя людської душі в найрізноманітніших виявах.

Григор Тютюнник

У його творах поєднано повсякденне і вічне.

Михайлина Коцюбинська

ПРИГАДАЙТЕ!

Які факти з біографії Гр. Тютюнника вам відомі? Назвіть проблематику повісті «Климко» та оповідання «Дивак», які ви вивчали. На прикладі цих творів поясніть, як автор поєднує в них «повсякденне і вічне».

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ

Григор Тютюнник народився 5 грудня 1931 р. у селі Шилівка на Полтавщині. Коли хлопчику ще не виповнилося і двох років, пережив Голодомор 1933 р. Фізичне виснаження було таким сильним, що на деякий час він перестав розмовляти, сміятися й навіть ходити. У 1937 р. сталася подія, що змінила подальше життя Гр. Тютюнника, — заарештували й заслали до Сибіру батька Михайла. У своїх спогадах (кн. «**Коріння**»), розмірковуючи про цю сімейну драму, Григор писав: «*Можливо, трагедія, особиста, батькова, тому тільки і сталася, що, рядовий колгоспник і пильщик, він не схожий був на мужика або не зовсім схожий. У кожному селі є така людина чи такі люди: напівмужик-напівінтелігент. Їх одразу видно, вони впадають в око. Тоді в тих, що пильнують «нрави», виникає питання: "Чому? А чи немає тут чогось такого?.."*».

Глибокий жаль до батька, який загинув у Сибіру, і нерозривний духовний зв'язок із ним письменник відчував протягом усього життя. А от із матір'ю взаємини склалися непросто. Григор довго не міг їй пробачити, що за кілька місяців після арешту чоловіка вона вдруге вийшла заміж, а його віддала на виховання родичам із Луганщини. Батьків брат із дружиною на довгі роки замінили хлопцеві родину. Після переїзду Гр. Тютюнник

майже на чверть століття став «відлучений» від рідної мови. Російськомовним було оточення в школі, на заводі в Харкові, де працював слюсарем, на Далекому Сході, коли чотири роки служив на флоті, і на російському відділенні філологічного факультету Харківського університету.

Тому закономірними були перші проби пера студента Тютюнника російською мовою. Коли ж рідний (по батькові) брат Григора, на той час відомий письменник Григорій Тютюнник, прочитав його перший надрукований російською мовою твір «**В сумерки**», він йому порадив: «Знай, братику, мова — душа народу. Як же ти писатимеш про українців не їхньою мовою, як виразиш їхню душу не через їхню мову? Ти обов'язково прийдеш у тупик...». Ця заувага запала в душу Григору, а братова передчасна смерть спонукала його остаточно визначитися з мовою своїх творів. Григір Тютюнник перекладає оповідання «В сумерки» українською й береться за ґрунтовне вивчення рідної мови. Настільною книжкою для нього стає словник Б. Грінченка, у кишені він постійно носить блокнот, у який занотовує влучні народні вислови та фразеологізми. Письменник працює над мовою своїх творів, як ювелір над виготовленням коштовної прикраси, — скрупульозно й сумлінно.

У 1963 р. Гр. Тютюнник із родиною переїжджає до Києва, працює в газеті «Літературна Україна», на Київській кіностудії ім. О. Довженка. Водночас він займається літературною творчістю. Його збірки прози «Зав'язь» (1966) та «Деревій» (1969) вразили читачів життєвою правдою і відсутністю пафосу та псевдогероїзму. Особливістю художнього стилю Гр. Тютюнника були психологізм, ліризм, драматизм, лаконізм і багатий підтекст. У центрі уваги автора — прості люди в їхньому повсякденному житті.

У «застійні» 1970-ті рр. цензура дедалі частіше «ріже» Тютюнникові тексти, а з 1974 р. його занесли до списку неблагонадійних і заборонили друкувати. У відчай він кинув: «*Так я ж написав тільки напівправду життя — і мене викидають із літератури. А якби я написав усю правду, то що — мене вбити треба?*».

Окремою сторінкою творчості Гр. Тютюнника були твори про дітей. Трагізм їхнього існування, силу духу й духовну красу автор змалював із неабиякою ніжністю й любов'ю. За повісті «Климко» (1976) та «Вогник далеко в степу» (1979) Гр. Тютюнника в 1980 р., за кілька днів до смерті, нагороджено літературною премією імені Лесі Українки. У 1989 р. його творчість посмертно відзначено Державною премією імені Тараса Шевченка.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Поясніть, чому розділ названо «Живописець правди людської».
2. Перекажіть два-три епізоди із життя Гр. Тютюнника, які вам найбільше запам'яталися. Опрацюйте додаткову біографічну літературу та доповніть розповідь фактами з життя письменника, яких немає в підручнику.
3. Поясніть, чому у творчості письменника переважає сільська тема.

«Три зозулі з поклоном» (1977)

Історія написання

Задум написати твір про велику силу кохання Гр. Тютюнник виношував тривалий час. Життєвим матеріалом для нього послужив переказ про закохану в батька, але старшу від нього односельчанку Марію. Після ув'язнення Михайла Григоровича вона підтримувала його дружину і навіть їздила з нею до міста на пошуки чоловіка.

Сюжет новели, очевидно, в уяві письменника вже був сформований, коли, перебуваючи на відпочинку, він почув у виконанні кобзаря народну пісню «**Легіла зозуля через мою хату...**». Вважають, що саме ця пісня стала безпосереднім поштовхом до написання твору.

Новела містить чимало автобіографічних збігів. Михайло, як і Тютюнників батько, був репресований і не повернувся із заслання, він так само залишив по собі пам'ять, посадивши в селі сосни, його кохала інша жінка без взаємності. А в самому оповідачеві виразно відчутна подібність героя з автором твору.

Ідейно-художні домінанти

Зміст твору розгортається довкола історії кохання Марфи до одруженого чоловіка Михайла. Але ця історія не романтична, сповнена таємних побачень і щасливого фіналу. Вона глибоко драматична й навіть трагічна, а «кути» цього любовного трикутника всім його учасникам добре відомі. Глибоке кохання до Михайла зародилося в Марфи у молодості, і вона пронесла його крізь усе своє життя. Жінка не вимагала від чоловіка взаємності, адже справжня любов — це та, яка дає, а не бере. Тому й називають її в народі всевишньою, тобто Боже-ственною, бо вона безкорислива. Софія, дружина Михайла, знає про Марфине кохання до свого чоловіка, але не ревнує, навпаки — поважає щирість її почуттів. Вона навіть визнає духовну перевагу жінки над собою — Марфа відчуває Михайла так, як ніхто інший. Тому не лише розуміє свою суперницю, а й готова допомагати їй. Михайло в цьому трикутнику хоч і кохає свою дружину, та незбагненним чином відчуває зв'язок із Марфою, схиляється перед силою її безкорисливого почуття.

У центрі уваги письменника — зображення драматичних взаємин трьох закоханих.

Гр. Тютюнник на чільне місце ставить низку важливих морально-етичних проблем: жертвність справжнього кохання, повага до почуттів іншої людини, відповідальність за долю ближніх. Через них автор підводить до розуміння головної ідеї твору — **возвеличення любові як найвищої цінності, любові, яка не потребує нічого взамін, але своєю жертвністю наповнює людське існування великим сенсом буття.** Цю гуманістичну думку віддзеркалює й епіграф: *«Любові Всевишній присвячу-*

еться», у якому автор натякає на розумінні кохання як почуття вищого, божественного, духовного.

Водночас у новелі можна виокремити ще одну тему — трагічна доля людини в тоталітарному суспільстві. Герої твору не можуть бути щасливими, стверджує автор: сім'я Михайла із Софією зруйнована примусовою розлукою, син росте без батька.

Григор Тютюнник не побоюється в «застійні» сімдесяті порушити такі суспільно значущі проблеми, як несвобода особистості, трагізм існування людини в тоталітарному суспільстві. На прикладі героїв автор зображує безправність та злиденні умови життя пересічної людини. «Худючий, як сама худорба», листоноша, така ж худенька босонога Марфа, атмосфера страху й доносів (художня деталь — «тоді не дуже-то люди писали один одному»), «Сибір неісходима» — такими були атрибути «щасливого радянського життя».

Сюжет і композиція

Втілити ідейний зміст Гр. Тютюннику допомагає оригінальна композиція твору. Аби зрозуміти її особливості, порівняємо спочатку фавулу й сюжет новели.

Її сюжет — історія кохання Марфи до Михайла — переказує оповідач. Починається твір з епізоду, коли він, на той час студент, зустрічається по приїзді з міста додому із сусідкою Марфою. Дивна поведінка жінки викликає в героя чимало запитань: чому вона його так пильно «веде... очима»? Чому перед її вікнами ростуть такі самі сосонки, як і посаджені татом, тільки трохи молодші? Чому жінка проводить хлопця поглядом аж до дерев, що є пам'яттю про його батька?

Про все це оповідач довідується зі спогадів матері. У них зосереджено основні події новели. Своєрідна сповідь Софії сягає часів, коли вони з чоловіком ще були молодими, а син зовсім маленьким. Після цього нитка розповіді перекидається в роки, коли Михайло відбував заслання в Сибіру. Таким чином у невеликому за обсягом творі автор майстерно розсуває хронологію подій на кілька десятиліть, що дає йому змогу відтворити взаємини героїв та їхні почуття упродовж тривалого часу. Під час цієї оповіді драматизм сюжету посилюється.

Летіла зозуля через мою хату

Летіла зозуля через мою хату,
Сіла на калині, та й стала кувати.
Ой, чого, зозуле, ой, чого ж ти куєш?
Хіба ти, зозуле, добро мене чуєш?
Якби не чувала, то би не кувала,
Про тебе, дівчино, всю правду сказала.
Ой, Боже мій, Боже, що я наробила?
Козак має жінку, а я полюбила.
Козак має жінку, ще й діточок двоє.
Ще й діточок двоє, чорняві обоє.
А я ж тих діточок та й не понаймаю,
З тобою, Марусино, в саду й погуляю.
Гуляв козаченько неділю й дві ночі,
Прийшов козаченько до дівчини в гості.
Ой, Боже мій, Боже, який я удався,
На чужій сторонці за жінку признався.
Не так же за жінку, як за дві дитини,
Розкололось серце на дві половини.

ФАБУЛА (хронологічне розташування подій у творі)

Дружба сімей Михайла та Софії, Карпа й Марфи. Марфа закохана в Михайла.

Марфа чекає на листи Михайла до дружини.

Софія отримує листа від чоловіка.

Зустріч Михайлового сина-студента з Марфою.

Софія розповідає синові про кохання Марфи до Михайла.

СЮЖЕТ (система подій, через які автор розкриває характери персонажів і зміст твору)

*Зустріч Михайлового сина-студента з Марфою — **позасюжетний елемент**; син-студент просить матір розповісти, з чим пов'язана дивна поведінка Марфи — **експозиція**;
Софія розповідає синові про кохання Марфи до Михайла:*

- *дружба сімей Михайла та Софії, Карпа й Марфи. Марфа закохана в Михайла — **зав'язка**.*

- *коли Михайла заарештували, Марфа чекала на його листи до дружини — **розвиток дії**;*

*Софія отримує листа від чоловіка — **кульмінація**.*

*Спогади про почуте від матері вже дорослого Михайлового сина — **позасюжетний елемент**.*

Всередину Софіїної розповіді автор уплітає також лист Михайла, у якому той просить дружину переказати Марфі його послання. І спогад, і лист є формами сповідальними, глибоко інтимними, що надає новелі великої сили ліризму й драматизму, а характерам героїв — психологічної глибини й переконливості.

Як бачимо, автор порушує хронологію подій, створюючи інтригу, що тримає увагу до останнього рядка й підсилює емоційний вплив на читача. Водночас такий прийом сприяє поглибленню психологізму та повніше розкриває характери героїв. Григорій Тютюнник не подає чітко окресленого зовнішнього конфлікту, що зазвичай рухає дію. Натомість у сюжеті твору через зображення найтонших тонів і напівтонів переживань героїв, особливо почуття Марфи до Михайла, прозаїк відтворює внутрішній конфлікт між великою силою кохання та недосяжністю щастя.

Назва твору

Автор утверджує думку про глибинний духовний зв'язок Марфи й Михайла. Це підкреслюється назвою новели. Аби зрозуміти її підтекст, необхідно знати, що в українській міфології зозуля передусім символізує зв'язок із потойбіччям. За повір'ям, саме ця пташка тримає ключі від вирію — місця, куди відлітають на зиму птахи та де в спокої й радості перебувають душі померлих. Михайло, очевидно, передчував свою смерть. Він описує в листі свої фізичні зміни (навіть не впізнав себе в дзеркалі). А ще —

він бачить дуже символічний сон: сосна (символ вічності), а за нею «*річки сине крило*» — натяк на той шлях, яким душа піднімається в небо, у вирій. Лякати Софію своїми передчуттями Михайло не хотів — беріг і жалів свою земну любов. Але як прощання звучать його останні слова до дружини: «*Обіймаю тебе й несу на руках колицку із сином, доки й житиму...*».

Зовсім інша Марфа. Її душа постійно з ним, від неї нічого не приховаєш. І тому через дружину Михайло прощається з цією жінкою й передає Марфі щиру вдячність за її почуття — поклони. Число три є сакральним у міфології й має кілька символічних значень:

- єдність трьох світів: верхнього (божественного), середнього (земного) та нижнього (підземного);
- динамічний цикл змін (дитинство — юність — зрілість — старість).

Михайло підтримує Марфу в її горі, натякаючи: у Всесвіті немає початку й кінця, а для споріднених душ не існує не тільки відстані, а навіть і смерті. Може, це і є відповіддю на питання оповідача: «*Як вони чули одне одного — Марфа й тато?*».

Образи новели

Якби про своє нещасливе кохання в новелі розповідала Марфа, її сповідь, напевно, сприймалася б банально. Щоб уникнути цього, автор будує твір так, що героїня жодним словом не проходила про свої почуття. Її життєва драма постає переважно через розповіді Софії, Михайла та оповідача.

Найбільше про молоду жінку розповідає Софія. Уже з того, як вона описує портрет Марфи — «*тонесенька, тендітна, у блаженській вишиваній сорочині й рясній спідничині над босими ногами*», з жовтими кучерями під чорною хусткою — відчувається ніжність до суперниці. Та, власне, і не вважає її суперницею. Впевнена у вірності чоловіка, Софія співчуває «*маленькій Марфі*», яка ніколи не спізнає взаємного кохання з Михайлом.

Образ Марфи ніби зіткнуто з уміло підібраних автором художніх деталей. Ось вона сидить на поріжку пошти і, як дівчинка, ворожить — «*обриває пелюстки на ромашці, шепочучи: «Є — нема, є — нема, є...»*». Далі її повні сліз сині очі виказують біль і страждання від самого дотику до Михайлового листа. А згодом потайки вона вкладає в долоню Левкові зім'ятий карбованець — у наступному місяці знову доведеться до нього звернутися.

Автор лише одним штрихом окреслює Марфине сімейне життя з Карпом Ярковим: «*Два годочки прожила з Карпом своїм і нажилася на сто*», натякаючи, що воно було коротким і нещасливим. Та й не могло бути інакше, бо серцем жінка — завжди з Михайлом, навіть коли він відійшов у вічність. Художня деталь на початку твору — «*стоїть без хустки*», де хустка — символ заміжньої жінки, вказує на те, що нової сім'ї Марфа так більше й не створила. Символічним є також образ молоденьких сононок на подвір'ї Яркових. Вони уособлюють вічність її кохання до Михайла та жіночу самотність.

Михайло є втіленням подружньої вірності, він щиро кохає дружину й піклується про сина. Софія для нього — «єдина у світі», тому чоловік оберігає родинні взаємини, аби їх не роз'їла корозія ревнощів. Водночас Михайло чесний і у стосунках із Марфою. Він не дає їй навіть натяку на взаємність, не хоче сіяти в серці жінки марні надії. Прикметно, що Михайло завжди прикриває долонею свої очі. Чому? Може, аби не зустрітися поглядом із небесною синню Марфиних очей? Але, незважаючи на відсутність будь-яких близьких взаємин із Марфою, він дивовижним чином відчуває постійну духовну її присутність у своєму житті. Він завжди знає, що «*десь тут... ходить Марфина душа нещасна*». І це робить його також нещасним, бо вона навіть на хвилю не дає йому забуття.

ПРИГАДАЙТЕ!

Із попередніх класів пригадайте, що вам відомо про художню деталь. Наведіть приклади з вивчених літературних творів.

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ КООРДИНАТИ

Художня деталь (від фр. *detail* — подробиця, дрібниця) — один із засобів творення образу, що допомагає уявити характер, предмет, явище в його своєрідності й неповторності, а також поглибити змалювання психології персонажа.

Через художню деталь автор вияскравлює зображене. Тобто сенс і сила деталі полягає в тому, аби через нескінченно мале розкрити ціле.

Розрізняють такі види художньої деталі:

➤ **словесна** деталь індивідуалізує мовну характеристику персонажа. Наприклад, за висловом «*теє-то як його*» читач одразу впізнає возного Тетерваковського («Наталка Полтавка» І. Котляревського), а фраза «*уродзонний шляхтич*» безпомилково підкаже, що говорить Мартин Боруля з однойменної п'єси І. Карпенка-Карого;

➤ **портретна** деталь, а саме: деталі одягу, риси обличчя чи особливості фігури, певні жести та міміка дають змогу скласти уявлення про зовнішність і характер героя. Приклади портретної деталі: згорблена постать Івана Дідуха («Камінний хрест» В. Стефаника), «*палкий погляд, бистрий, як блискавка*» Чіпки («Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Панаса Мирного та Івана Білика). Часто портретна деталь виконує експресивну функцію, як, наприклад, повні сліз Марфині очі («Три зозулі з поклоном» Гр. Тютюнника), кашель діда Семена («Зачарована Десна» О. Довженка);

➤ **побутова** деталь відтворює зовнішній колорит: характерні особливості інтер'єру, побуту, соціального та історичного середовища, у якому живуть герої й на тлі якого діють. Наприклад, сир-сонце, який варили вівчарі на

полонині («Тіні забутих предків» М. Коцюбинського), прикрашені вишитими рушниками ікони в родині Сірків («Тигролови» Івана Багряного);

➤ **пейзажна** деталь створює уявлення про природне середовище, у якому перебуває герой: сосни перед Марфиною хатою («Три зозулі з поклоном» Гр. Тютюнника), темна смуга лісу («Момент» В. Винниченка);

➤ **деталь як форма художнього узагальнення** сприяє фокусуванню ідеї твору через певний характерний образ, як, наприклад, поїзд-дракон, що символізує всю радянську тоталітарну систему («Тигролови» Івана Багряного), камінний хрест як символ втрати рідної землі в однойменній новелі В. Стефаника.

Художня деталь може художньо перерости в символ або стати психологічною, якщо виражає внутрішню істотну рису характеру, поведінки, вчинків героя, як, наприклад, уподобання товстопикого й товстого Карпа їсти галушки, через яку автор втілює думку про нерівність душ подружжя Ярквих (Гр. Тютюнник «Три зозулі з поклоном»).

Також деталь може бути одноразовою або наскрізною, повторюваною.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Визначте роль портретної деталі — Марфине волосся — у створенні образу героїні. У яких епізодах і чому воно зображено то як золоте, то як мертве?

2. У новелі не наведено портретної характеристики Софії, але автор звертає увагу лише на одну художню деталь — її сині губи. Прочитайте пояснення з медичних джерел, унаслідок яких причин у людини можуть бути такі симптоми: переохолодження; токсичне отруєння; захворювання серця; киснева недостатність. Проаналізуйте, яка з названих причин могла вплинути на зовнішній вигляд героїні. Як ця художня деталь поглиблює розуміння образу Софії і який підтекст вона створює?

3. Проаналізуйте портрет Михайла й поясніть його роль у новелі.

4. Прокоментуйте підтекст епізоду, коли Михайло, Софія й Марфа співають: «*Тато баритоном, а я другим йому допомагаю, а Марфа першу веде*». Чи випадковими були саме такі голосові партії героїв?

5. Особливістю композиції новели традиційно вважають наявність обрамлення (рамки-оповіді). Але можливі й інші інтерпретації. Перечитайте повторно останні слова оповідача. Чи можна їх розцінювати як спогад уже зрілого героя-оповідача про один день зі свого юнацького життя, коли він ще студентом приїхав до матері і вона відкрила йому сімейну таємницю? До якого варіанту аналізу схиляєтеся ви? Свою відповідь обґрунтуйте.

6. Схарактеризуйте образи Михайла та Марфи.

7. Визначте тематику та ідею новели.

8. Проаналізуйте, чому епіграф до новели оформлений графічно саме у такий спосіб. Свої міркування обґрунтуйте.

9. На прикладі новели «Три зозулі з поклоном» поясніть зміст епіграфів до розділу.

10. Поясніть, чому в мові персонажів автор використовує просторічну лексику. Чи доцільний такий прийом?

11. Доведіть, що «Три зозулі з поклоном» за жанром — психологічна новела.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Висловіть міркування, чи може нерозділене кохання зробити людину щасливою (на прикладі новели Гр. Тютюнника «Три зозулі з поклоном»). Запишіть його у зошит.

ЛІТЕРАТУРА В КОЛІ МИСТЕЦТВ

Перегляньте одну з екранізацій творів Гр. Тютюнника та напишіть рецензію, у якій висловіть свої враження про фільм.

ВАШІ ЛІТЕРАТУРНІ ПРОЕКТИ

1. Підготуйте та проведіть для старшокласників вашої школи літературно-музичний вечір, присвячений «шістдесятникам».

2. «...Високовольтна лінія духу, яка проходить крізь віки», — так назвала Ліна Костенко літературу. Дослідіть, як рух опору українських митців виявлявся в різні історичні часи. Проект презентуйте у класі в зручній для вас формі.

3. Перегляньте один із фільмів за участю М. Вінграновського або І. Драча. Оформіть на його основі колаж і представте його однокласникам та однокласницям.

Ви — ТВОРЧА ОСОБИСТІСТЬ

1. Підготуйте сценарій документального фільму про «шістдесятників» «Покоління нескорених».

2. Напишіть вірш або есе, присвячені одному із поетів-«шістдесятників».

Я — ЧИТАЧ, АБО ПЕРЕВІРЯЄМО СЕБЕ

1. У чому полягав зв'язок «шістдесятників» з добою «розстріляного відродження»?

2. Чи погоджуєтеся ви з думкою Є. Маланюка про В. Симоненка: «Симоненко — це крик прозрілого раба». Доведіть цю тезу прикладами з біографії поета та його творчості.

3. Поясніть, як в поезії Д. Павличка виражено особисті та громадянські почуття.

4. Доведіть новаторство поетичного мислення І. Драча на прикладі «Балади про соняшник».

5. Доведіть, що індивідуальному стилю М. Вінграновського притаманні ліризм, несподівана асоціативність, буйна фантазія.

РОЗДІЛ 10 МИТЕЦЬ І СУСПІЛЬСТВО

З ВІРОЮ В УКРАЇНУ

Навчальний маршрут розділу

У цьому розділі ви:

- **повторите** відомості з історії України доби Хмельниччини та встановите паралелі із сучасністю;
- **визначатимете** ознаки індивідуального стилю Л. Костенко (філософічність, історизм мислення, традиційність, інтелектуалізм, публіцистичність);
- **вивчите** напам'ять одну поезію Ліни Костенко (на вибір); засвоїте поняття «роман у віршах»;
- **дослідите**, як у романі «Маруся Чурай» Л. Костенко художньо осмислює духовне життя нації;
- **прочитаєте** твори Ліни Костенко: поезії «Страшні слова, коли вони мовчать...», «Хай буде легко. Дотиком пера...», «Недумано, негадано...», «По сей день Посейдон посідає свій трон...», роман у віршах «Маруся Чурай»;
- **здійснюватимете** ідейно-художній аналіз роману у віршах «Маруся Чурай»;
- **дискутуватимете** про те, що таке вірність у коханні й відданість народу, у чому полягають сучасні проблеми державотворення.

ЛІНА КОСТЕНКО
НАРОДИЛАСЯ 1930 р.

Без таких людей усі розмови про високе призначення поета — тільки красиві слова...

Володимир Базилевський

Саме вона прищепила сотням тисяч українців непохитну впевненість у тому, що цензура — це зло і злочин, а самоцензура дорівнює самогубству. Саме вона привчила не дуже сміливих людей до того, що слова «незалежність», «гідність» і «свобода» існують у мові не просто так.

Юрій Андрухович

ПРИГАДАЙТЕ!

Що вам відомо про Ліну Костенко? Які її твори ви читали?

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ

Ліна Василівна Костенко народилася 19 березня 1930 р. в місті Ржищеві, що на Київщині. Після арешту батька — директора школи, освіченого й доброго чоловіка — мати із семимісячною Ліною залишилася сама в м. Кам'яний Брід на Луганщині, де на той час мешкала родина. І тоді бабуся, яку поетеса все життя називатиме «старшою мамою», забирає дівчинку до себе на виховання. За рік після арешту батько повертається з в'язниці й родина переїжджає до Києва. Коли почалася війна, Ліна навчалася в четвертому класі. У перші дні оборони Києва, в окопі, де вона ховалася від бомбардування, дівчинка галузкою вишкрябує на стіні віршовані рядки. Пізніше ці враження стануть основою вірша «Мій перший вірш написаний в окопі»:

*Мій перший вірш написаний в окопі,
на тій сипкій од вибухів стіні,
коли згубило зорі в гороскопі
моє дитинство, убите на війні.*

Після закінчення школи Л. Костенко складає іспити до Київського державного університету імені Тараса Шевченка, але її не приймають, бо батько репресований. Ліна вступає до Київського педагогічного інституту імені Максима Горького. Атмосфера у виші — задушлива, «*навіть старослов'янський «ять» був настояний на ідеології*», — згадувала згодом поетеса. Вчитися було нудно й нецікаво. За порадою харківського поета В. Федорова вона вступає до Літературного інституту в Москві. Середовище, у яке потрапляє майбутня поетеса, було творчим й відносно вільнолюбним. Зустрічі з відомими радянськими й зарубіжними письменниками, спілкування з О. Довженком, театри й музеї, професіонали-викладачі — все це сприяло розвитку таланту майбутньої поетеси. Перед захистом диплому викладач інституту, російський письменник Вс. Іванов запропонував Л. Костенко залишитися в Москві, обіцяв підтримати її як поетесу, натякаючи на несприятливі умови для творчості в Києві. Річ у тім, що в радянських республіках творча несвобода, звинувачення всіх патріотів у «буржуазному націоналізмі» гнітили значно сильніше, ніж у центрі, у Росії. Ліна Костенко відмовляється від пропозиції, ще не знаючи, наскільки Вс. Іванов мав рацію.

У 1956 р. Ліна Костенко повертається до Києва, а вже в наступні роки з'являються її поетичні збірки «**Проміння Землі**» (1957), «**Вітрила**» (1958), «**Мандрівки серця**» (1961), у яких виявлено ту рису характеру і творчості поетеси, яку називають «*духовною суверенністю*». Ця суверенність виявлялася в демократичності, глибокій повазі до людини, переживанні моральних проблем народу, принциповій громадянській позиції, філософічності. Ранні збірки поетеси стали своєрідною предтечею літературного «шістдесятництва». Неприйняття фальші, спротив догматизму, прагнення оновлення — це те підґрунтя, на якому вибудовуються творчі й особисті зв'язки Л. Костенко із «шістдесятниками».

Л. Костенко бере участь у зібраннях «шістдесятників», їздить на суди дисидентів Б. Гориня, М. Осадчого, В. Чорновола, збирає підписи під листами на захист І. Дзюби, В. Чорновола, долучається до акції протесту інтелігенції під час показу фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків». Лише одного з цих учинків на той час було достатньо, аби потрапити до в'язниці. За активну діяльність влада звинувачує її в «буржуазному націоналізмі». Поетеса та її родина чекали на арешт, та влада не наважилася на цей крок, оскільки популярність Л. Костенко була дуже великою.

Ліну Василівну ізолюють по-іншому — тотальним замовчуванням творчості. Її заносять до списку літераторів, чиї твори було заборонено друкувати. Уже 1963 р. підготовлену до друку збірку «**Зоряний інтеграл**» було розсипано, така сама доля чекала в 1972 р. й на поетичну книжку «**Княжа гора**», цензура не пропускає до друку історичний роман у віршах «**Маруся Чурай**». Довгих шістнадцять років Л. Костенко писа-

ла «в шухляду». Лише наприкінці 1970-х рр. вона змогла надрукувати свої твори: збірку віршів «Над берегами вічної ріки» (1977), історичний роман у віршах «Маруся Чурай» (1979), збірку «Неповторність» (1980). За роман у віршах «Маруся Чурай» та збірку «Неповторність» поетеса у 1987 р. відзначили Державною премією імені Т. Г. Шевченка.

Однією з визначальних ознак індивідуального стилю Л. Костенко є історіософізм. Поетеса мала задум створити низку історичних романів.

«Я хотіла дати, — пише поетеса, — всю українську історію в строфі... Я хочу це подати так, щоби це всі читали й не знали, власне, чому це все так западає в пам'ять?!».

Після першого кроку в реалізації такого задуму — твору «Маруся Чурай» — поетеса друкує історичний роман «Берестечко» (1999). Його темою авторка обрала одну з драматичних подій в українській історії — поразку військ Богдана

на Хмельницького під Берестечком із її трагічними для України наслідками. Це була поразка не лише військова, вважає Л. Костенко, а передусім політична й ментальна, підсумки якої проявлятимуться в діях народу протягом століть: *«поразка — це поразка. Вона нас істребля»*. Національна історія розкривається також у книжці «Над берегами вічної ріки», у драматичній поемі «Дума про братів неазовських».

Творчості Л. Костенко притаманне жанрове різноманіття: ліричні вірші, драматичні поеми, поема-балада, історичні романи у віршах, публіцистичні твори, роман «Записки українського самашедшого» (2010). Поетеса також прокладає своєрідний культурний місток між народами, перекладаючи українською з польської, чеської, вірменської, грузинської. Твоя повага до інших народів, стверджує поетка, гарантує їхню повагу до твого народу.

Л. Костенко часто називають совістю нації. Вона не йде на компроміси з владою, не дозволяє підкупити себе державними нагородами та відзнаками. Вона безкомпромісна в оцінках людей незалежно від чинів і звань — і себе не дозволяє улестити й заколисати. Так, вона не прийняла премії «Золотий письменник України», відмовилася від звання Героя України, яке хотів присвоїти їй В. Ющенко. *«Політичної біжутерії не ношу»*, — пояснює вона свою громадянську позицію.

«Страшні слова, коли вони мовчать...» (1977)

Дочка Ліни Костенко, літературознавиця й письменниця Оксана Пахльовська якось нагадала матері про один випадок із життя: *«Я пам'ятаю, як Ти колись шукала рядок, коли писала "Сніг у Флоренції": настрій у Тебе поганий, до Тебе не підступись. Я така сумна йшла потім на роботу в Інститут літератури. Думаю, через що ж у Тебе зупинилась робота? Стою на зупинці автобуса. А Ти, сяюча, з балкона мені показуєш на мигах: знайшла!»*.

Цей епізод є одним зі штрихів до розуміння складного процесу творення поезії. Ліна Костенко зізнається, що часто поетичне самовираження набуває в неї якогось метафізичного змісту: «...*раптом рядок приходить сам собою. І не можу пояснити чому: просто знаю, що він є*», — зізнається мисткиня. І тоді в неї з'являється відчуття, що «...*ще слів нема. Поезія вже є*».

Але поетична творчість — це ще й наполеглива праця, мета якої — відшукати той образ, який якнайточніше передасть енергію думки. Це дійство Л. Костенко порівнювала зі створенням скульптури, коли, як казав Мікеланджело¹, треба взяти брилу мармуру й відсікти від неї зайве. У поезії це виражається в доборі слів великої духовної сили.

Провідний мотив вірша — утвердження думки про неповторність і безсмертність справжньої поезії. Лірична героїня твору відчуває відповідальність за кожний створений образ, адже «*всі слова були вже чиймись*». Епітет «*страшні слова*» відтворює бентежний стан авторки перед початком творення. У першій строфі ліричне переживання передається також через уживання кількох підрядних речень. Вони надають віршу посиленої емоційності й напруженості, відчуття натягнутості всіх душевних струн. Поетка усвідомлює, що справжній високохудожній твір — це завжди задушевна розмова автора з читачем сам на сам, «*безсмертний дотик до душі*». Аби знайти дорогу до серця кожного, необхідно встановити з ним емоційний контакт. Тільки тоді поетове слово стане відкриттям. Гіпербола «*Людей мільярди й мільярди слів*» указує на велику відповідальність, яку відчуває поетка перед своїми читачами.

«Хай буде легко. Дотиком пера...» (1980)

Поезія відтворює переживання, які навіяв ліричній героїні сон, що «*ледь торкнувся пам'яті*». Вірш побудовано на контрастних образах минулого — теперішнього, світлих — темних барв, гірких — солодких спогадів про пережите кохання. У минулому — «*чорні дні*», але вони не залишили гіркоти, тому що вириває час від часу «*спомин пресвітлий*», «*спогад предивний*». У душі ліричної героїні переважають теплі почуття, які коханий залишив про себе навічно — і вона йому за це вдячна. Повагу до милого поетеса передає, звертаючись до нього на «Ви».

Лірична героїня ніби заспокоює сама себе, що минулі почуття її вже не бентежать, звідси — образи пізньої осені та снігу в другій строфі як символ завершеного кохання. Але звідки тоді ця схвилюваність, яку передають короткі прості речення в кожній строфі? Чи

¹ Мікеланджело Буонарроті (1475–1564) — італійський скульптор, автор всесвітньо відомих робіт «Давид», «П'єта», «Мойсей» та ін.

справді пережиті почуття вже згасли? Напевне, ні, якщо вірш справляє враження молитви, заклинання. Такого ефекту авторка досягає вживанням у кожній строфі дієслів наказового способу з анафорою частки *хай* і повторенням у першій та останній строфах прохання «Хай буде легко».

«Недумано, негадано...»

Вірш-сповідь переповнений почуттями. Лірична героїня відтворює свій душевний стан, викликаний сильними емоційними переживаннями, нав'язаними зустріччю з природою. «*Глухомань*» лірична героїня сприймає як священне місце, храм. Зорові (*світанок, проміння*), слухові (*музика беріз*), тактильні (*холодно, оніміння*), запахові (*ладан, м'ята*) образи викликають багатий асоціативний ряд, що розгортає пейзаж до картини природи космічного масштабу. Цьому сприяють також асонанси «о», «а» в кожному рядку твору.

Природа у поезії Л. Костенко так само одухотворена, як і людська душа.

Внутрішній світ ліричної героїні гармонійний. Вона відчуває єдність з усім живим, співналаштованість струн душі зі Всесвітом. І не знаєш, чого в її душі більше, — любові до природи чи закоханості в конкретного чоловіка. У цьому поєднанні особистих і загальнолюдських почуттів утілено усвідомлення неподільності всього живого.

Настрій вірша піднесений, радісний, поривчастий. Такого ефекту поетеса досягає повторами та вживанням риторичних речень.

«По сей день Посейдон посідає свій трон...»

Вірш написано під впливом вражень від перебування на Сицилії. Цей острів у Середземному морі — «*густий концентрат античності*», тому для втілення художньої ідеї авторка використовує образи давньогрецької міфології. Аби зрозуміти зміст вірша, проаналізуємо спочатку кожну його строфу.

У першій строфі з'являється образ Посейдона — могутнього давньогрецького бога, володаря світових вод. У руці він тримає тризуб як символ влади над усім підводним царством. У метафоричному образі голубої «*одисейі реліктових крон*» відтворено постійний рух вод, красу й вічність, а водночас і небезпеку моря.

У другій строфі земний світ, населений богами й духами, утілено в образах Фавна, Амура та Афродіти («*виходить із піни антична гламур*») як уособлення духів природи та кохання. Земний світ є також домівкою для людини, прекрасної й мужньої водночас.

У третій строфі відтворено небесну, божественну сферу в образах «*величавого Парнасу*» та Олімпу як символів високої поезії та верховної влади. Цікаво, що ці три світи не відмежовані один від одного: Афроді-

та, богиня кохання, виходить із води (за міфом, вона з неї народжена), а Пегас, чарівний крилатий кінь, що літає в небі, у міфі пов'язаний із Посейдоном¹. У такий спосіб Л. Костенко творить вертикальну вісь — небесний, земний і підводний світи. Цей міфопростір існує в єдності, гармонії і красі. Він нерукотворний, вічний і весь одухотворений, сповнений величі та спокою.

Античний світ протиставлено сучасному — мінливому, небезпечному й дисгармонійному (четверта строфа). Його у творі символізують давньогрецькі чудовиська, уособлення небезпек технічного розвитку людства. Завдяки цьому образному ряду Л. Костенко творить другу вісь, часову, у якій відбувається перетікання минулого в теперішнє й майбутнє. Минуле довершене, теперішнє — це коротка мить спокою та краси («*хочеться моря... І богиню із піни, невзуту*»), майбутнє — руйнівне (танкер «*розіллє муари² мазуту*»).

Як бачимо, вірш належить до філософської лірики й відтворює контрастне світовідчуття поетеси: людина — природа, гармонія — дисгармонія, мить — вічність.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Прокоментуйте, як ви розумієте назву теми та епіграфи до неї.
2. Розкажіть епізод / епізоди з біографії Л. Костенко, який / які вас найбільше вразили.
3. Поясніть, як у ліриці поетеси знаходить відображення формула «*Поезія — це завжди неповторність, якийсь безсмертний дотик до душі*». Наведіть приклади з творів Л. Костенко.
4. Доведіть, що твір «По сей день Посейдон посідає свій трон...» належить до філософської лірики.
5. Випишіть у робочий зошит художні засоби із вивчених поезій та поясніть їх роль у розкритті мотивів творів.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Вивчіть напам'ять одну з поезій Л. Костенко (на вибір).
2. Напишіть есе, взявши за епіграф слова Л. Костенко «*Поезія — це не слова, а Слово*» (за бажанням).

¹ Герой Беллерофонт приніс жертву Посейдону, після чого богиня Афіна подарувала йому золоті віжки, які він накинув на Пегаса, осідлав його і здолав на ньому потвору Химеру.

² Муар — шовкова тканина з мінливим хвилеподібним полиском.

ПРИГАДАЙТЕ!

Що вам відомо про постать легендарної народної співачки Марусі Чурай? Які твори їй приписують і які їх мотиви?

«Маруся Чурай» (1979)

Ідейно-тематичні доміанти

Першим великим ліро-епічним твором Л. Костенко, який розповідає про історію українського народу в часи виборювання свободи, став роман у віршах «Маруся Чурай». Авторка обирає один із найдраматичніших періодів доби Хмельниччини — нищівну поразку козацького війська в битві під Берестечком у 1651 р. На тлі цих історичних подій змальовано останній рік життя легендарної народної піснярки Марусі Чурай, яку її земляки звинуватили в отруєнні коханого.

Тема роману — зображення драматичного кохання української дівчини-піснетворки на тлі історичних подій середини XVII ст.

В основу роману покладено проблему вірності та зради, яку Л. Костенко вирішує на двох рівнях — окремої особистості та загальнонародному. Відповідно кожен із цих рівнів авторка втілює у двох сюжетних лініях. У центрі першої — нещасливе кохання Марусі Чурай до Грицька Бобренка, який зрадив її почуття, другої — наслідки відступництва для України своїх «воріженьків».

Особиста драма Марусі Чурай розгортається на тлі загальнонародної трагедії. У 1651 р. Богдан Хмельницький із військом зазнає нищівної поразки у війні з Річчю Посполитою, цього ж року підписано невігідний для України Білоцерківський договір, який спричинив втрату попередніх військово-політичних здобутків та спустошливі походи в Україну загонів польського князя Я. Радзивілла. Але зрозуміти початок конфлікту можна, якщо перенестися на понад десять років назад — у 1637–1638 рр. — період антипольського повстання нереєстрових козаків під проводом гетьмана Павла Павлюка. Серед його учасників — батько Чураївни Гордій. То були події, які Маруся назвала «*шляхи, до слави найкоротші*». Тобто, якби нація консолідувалася, Україні не довелося б, можливо, пройти кривавими випробуваннями наступних десятиліть. Але малодуха старшина, аби зберегти своє життя після поразки в бою під Боровицею, видала на розправу польській владі найбільш активних учасників, зокрема Павлюка й Гордія Чурая. Публічна страта ватажків відбулася у Варшаві в жовтні 1638 р., а згодом голови страчених возили на показ у всі полкові міста. Акт про

видачу провідників повстання й козацьку капітуляцію тоді підписав Б. Хмельницький, тобто, цим кроком він зрадив співвітчизників. Про цей його вчинок Маруся згадувала: «А він, тоді ще писар військовий, / підписував ту прокляту угоду». Тоді ж, у 1638 р., за відданість польська влада відзначила Б. Хмельницького і Ф. Вишняка посадами сотників Чигиринського полку. Тому для Марусі Чурай вони обидва були зрадниками її батька, а невірність Грицька, що хотів одружитися з дочкою Вишняка, стала продовженням того давнього віроломства.

Галерею національних відступників у романі також складають Ярема Вишневецький та Іван Виговський. Перший — «Уломок лицарського роду, / мучитель власного народу», «Ярема, син Райни, / страшний руйнатор України». Він, нащадок славного козака Байди, який перед смертю сміявся у вічі ворогам, став провідником польської колонізації України, призвідцем тотальної руйнації на українських землях. Другий — зрадник інтересів козацької держави, жорстокий кат, який заради власної політичної вигоди ладен був кинути Вітчизну під ноги Московському царству.

Власне, й уславлений герой Іван Іскра, закоханий у Чураївну, за кілька років після зображених подій заради досягнення гетьманської влади їздитиме з доносами на І. Виговського до Москви. А вже його син, Іван Іванович Іскра, разом із Кочубеєм написали донос московському цареві на гетьмана І. Мазепу, який прагнув побудувати не залежну від Москви Українську державу.

Як бачимо, тема зради заради вигоди була актуальною, стверджує Л. Костенко, не лише в особистому, а й у національному плані. І якщо відступництво в коханні — це катастрофа в масштабах душі окремої людини, то політичне ренегатство призводить до трагедії всього народу, яка триває десятиліттями. Тему страждання України через негідні, непатріотичні вчинки й недержавне мислення її очільників поетеса розгортає повномасштабно передусім у розділі «Проща». Ліна Костенко зображує запустіння козацького краю:

*Тут од Лубен до самої Волині
лежать навколо села удовині.
Причілки виглядають із кропиви.
А тут, як бач, немає і вдови.*

*Тікав по трупах Єремія звідси.
Та все карав, карав, карав призвідців.
Рубав їм руки, вішав, розпинав,
садив на палі, голови стинав.
Страшний по ньому залишався слід —
козацьких тіл кривавий живопліт.*

Маруся Чурай із мандрівним дяком стають свідками спустошення України, голоду, відчуження між людьми: *«Зчерствіли люди од всіляких лих. / Неволя давня душі роздвоїла»*.

Доповнює картину руйнації України вигляд знищеного військами Я. Радзивілла Києва, який три дні племнів у вогні:

*Оце мій Київ, це моя вітчизна.
Залиті кров'ю київські вали.
Ой люди, люди, Божа подобизна,
до чого ж ви цю землю довели?!*

Але Л. Костенко не властивий історичний песимізм. Вона бачить здоровий національний дух рідного народу. Він плакався упродовж тисячоліть у духовній роботі нації, яку уособлюють імена Нестора-літописця, київського іконописця Аліпія (Алипія), першого відомого на Русі лікаря Агапіта. Цей дух гартувався також у визвольних боріннях народу, представлених іменами таких народних ватажків, як Яків Острияниця, Северин Наливайко, Павло Павлюк, Мартин Пушкар. І коли нависла загроза загарбання земель після Білоцерківської мирної угоди, вся Україна знову постала згуртованою. Символом народної монолітності оборонців Вітчизни у творі є місто Полтава. Воно посилає чотири роки на війну своїх громадян, мужньо тримає оборону під час польської облоги. Про героїзм нації Л. Костенко пише:

*Такі часи були благофортунні,
що кожен подвизався зокрема.
І жоден подвиг не лишився втуні...*

Крім згадки про великих духовних і воєнних сподвижників України, Л. Костенко зображує також наш народ носієм давніх демократичних традицій. У романі згадується, що міста дотримуються Литовського статуту та Магдебурзького права, зі змісту першого розділу стає відомо, що всі спірні питання життя громади вирішують суди із широким народним представництвом у них. Тож поетеса художньо втілює думку про великий потенціал народу, здатного до державотворення.

Важливою проблемою, порушеною в романі, є роль митця як громадянина свого часу. Ця проблема була актуальною в усі часи. Істинна патріотка Ліна Костенко зазначає, що в кожному історичному добу митець — це більше ніж укладач римованих рядків. Поет — і хранитель історичної пам'яті, і творець краси, і вихователь народу. Принагідно зауважимо, що це розумів і Богдан Хмельницький. У 1652 році він підписав «Універсал до всіх музик Задніпров'я», яким бажав посилити

Ідея твору — засудження особистої й національної зради, оспівування вільнолюбного духу народу, його визвольних змагань.

ти вплив гетьманської влади на народних співаків. Гетьман усвідомлював, що народна музика відігравала об'єднавчу й агітаційну роль, українська дума й українська пісня сприяли самоідентифікації народу. Так само висловлюється й мандрівний дяк у розмові з Марусею. Він засуджує віршомазів, які *«убогі словом, мислю порочні»*. Взірцем народної поезії вважає кобзарів, але розуміє, що ще не народився поет, який напише *«велику книгу нашого народу»*. Він жалкує, що українська земля не має свого Гомера, хоч українська історія не менш героїчна, ніж антична:

*Усі віки ми чуєм брязкіт зброї,
були боги в нас і були герої,
який нас ворог тільки не терзав!
Але говорять: «Як руїни Трої».
Про Київ так ніхто ще не сказав.*

Цими словами Л. Костенко зверталася й до сучасників, митців, які свої таланти повинні поставити на службу народу.

Важливими в романі є роздуми поетеси над проблемою міжнаціональних відносин. Упродовж століть польський та український народи проливали невинну кров. Як гуманістка, Л. Костенко заперечує національну ворожнечу, покладає відповідальність за її розпалювання на політичні еліти двох країн. Вустами мандрівного дяка авторка стверджує:

*... можновладці — тяжко винуваті.
А що зробив народові народ?!*

Кожен має усвідомити свою провину, а для цього необхідно відчутти всю глибину особистого болю від втрати. Саме тому мандрівний дяк жаліє поляка, який схилився над могилами рідних: *«Скорбото всеочисна! / Оце вже і є його вітчизна»*. І далі: *«А цей старий? Людина між людьми, / живе, як ми, і мучиться, як ми»*.

Л. Костенко виступає за рівність народів. Цю ідею окреслено в епізоді, коли Пушкар із міського валу на своєму списі подав полякам такий «універсал»:

*Панове! Ви й ми — це рівні два народи.
В боях рішили спір, і вільні ми тепер.*

Серед інших порушених у романі проблем — шляхетність людських взаємин, поєднання духовного і прагматичного в житті людини, людські цінності і шляхи їхнього формування, нелегка місія митця.

Сюжет і композиція

Широка проблематика роману зумовила необхідність ускладненої композиції з двома пов'язаними сюжетними лініями.

Перша відтворює долю талановитої народної поетки Марусі Чурай, чие почуття зневажене зрадливим коханим.

Друга — долю прекрасної й духовно потужної України, яку розпинають зовнішні вороги, а «допомагають» їм українці-відступники.

Твір складається з дев'яти розділів, події в яких зображені в лінійній послідовності.

Елементи першої сюжетної лінії

➤ згадка про пожежу в Полтаві у 1658 р., під час якої згоріли всі папери судової справи Марусі Чурай — **пролог**;

➤ суд над Чураївною, під час якого зав'язується конфлікт між її прихильниками (Мартин Пушкар, Іван Іскра, Ящиха, Лесько Черкес) та недоброзичливцями (Бобренчиха, Параска Демиха, Галя Вишняк). Марусі виносять смертний вирок — **зав'язка**;

➤ Маруся Чурай три дні у в'язниці очікує на страту; Іскра, який її кохає, їде до Б. Хмельницького, просить в нього для дівчини помилування; гра долі: гетьман колись підписував Гордію Чураю грамоту про видачу на страту, а тепер його дочці — угоду про її помилування від смерті — **розвиток дії**;

➤ день страти; Іскра встигає привезти виконавцям вироку гетьманську грамоту — **кульмінація**;

➤ Маруся йде на прощу до Києва, по дорозі знайомиться з дяком; вони бачать руїну України, до якої призвели свої й чужі вороги, повернення Марусі до Полтави, згасання життя дівчини під час облоги міста — **розв'язка**;

➤ настає весна, і Маруся чує, як дівчата співають її пісні — **епілог**.

Ліна Костенко майстерно вибудовує сюжетну канву роману. Аби тримати увагу читачів у постійній напрузі, вона кульмінацію першої сюжетної лінії подає всередині твору (V розділ). **Подовжена в часі розв'язка** дає змогу авторці не лише зобразити наповнене безцільне після Грицькової смерті Марусине життя, а й панорамно відтворити історичні події та підвести до кульмінації другої, історичної сюжетної лінії.

Елементи другої сюжетної лінії

➤ повідомлення посланця із Січі про те, що «*Богдан козацтво стягує під Білу. / Потрібна поміч. І потрібен порох. / Потоцький йде на зустріч Радзивілли*» — **експозиція**;

➤ «*Полтавський полк виходить на зорі*» в похід — **зав'язка**;

➤ розорена Україна, що постає під час поїздки Івана Іскри до Б. Хмельницького, та подорожі Марусі з дяком на прощу до Києва — **розвиток дії**;

➤ тривала облога Полтави — **кульмінація**;

➤ облогу Полтави знято, «*Скасовано угоду. / Вся Україна знову у вогні*», полтавський полк виходить знову в похід під пісні Марусі Чурай — **розв'язка**.

Особливістю композиції роману є велика кількість позасюжетних елементів. Це передусім екскурси в давнє минуле (часів Київської Русі, Байди Вишневецького, діда Галерника, згадки про повстання козаків) та в майбутнє (зауваги про подальше життя Леська Черкеса та Івана Іскри), уривки Марусиних пісень. Цей прийом дає змогу зобразити Україну в історичній перспективі, показати її духовні віхи на шляху утвердження державності. Водночас Л. Костенко відтворює географію України через низку назв: Полтава, Трубіж, Переяслав, Дніпро, Трахтемирів, Київ, Фастів, Біла Церква, Іква, Ірпінь, Солониця. Це місця визвольних змагань українського народу. Завдяки такому прийому постає картина життя українського суспільства XVII ст.

Образи твору

Головна героїня — **Маруся Чурай** — легендарна піснярка XVII ст. Силою художньої уяви Л. Костенко створила повнокровний образ українки, що поєднує в собі яскраві індивідуальні й типові національні якості. Її зображено в неоромантичному стилі як гармонійну особистість, що поривається до вищих ідеалів життя.

Маруся втілює багатівковий талант свого народу. Вона його засвоювала з піснями кобзарів, які оспівували героїку визвольних змагань, вбирала з розповідями батька та діда Галерника, з романтикою релігійних свят Різдва, Водохрещ, Купала. Дівчина була також носієм книжного знання, засвоєного в школі. Почуття виливалися в поетичне слово ще замолоду, але вперше вона усвідомила себе поетесою, коли почула кобзареву пісню про подвиг свого батька Гордія, який був для неї уособленням честі й лицарської доблесті.

Гідність Марусі дарували батьки. Тато *«гордий був, Гордієм він і звався / Він лицар був, дарма, що постолі»*, а мати *«була красива молодичка, / вуста сміються, а в очах печаль»*. І дівчина захоплювалася їхньою шляхетністю:

*Звела їх доля, наче в нагороду
за те, що мали незглибимі душі.*

Батько навчив Марусю пишатися своїм народом та історією. Мати виховала в доньки внутрішню красу й гідність: *«Здушили сльози — не виходь на люди. / Болить душа — не виявляй на вид»*, — повчала вона доньку. Мати була також для Марусі взірцем вірності чоловікові: навіть коли він загинув, Чурайка не зрадила його пам'яті. Такі взаємини стали для Марусі ідеалом власної родини. Тому, коли покохала Грицька Бобренка, не роздумуючи, віддала йому всі свої почуття. У ньому дівчина бачила свого тата:

*Він, мамо, гордий. Він козак. Він лицар.
І що для нього гроші, мамо? Дим.*

*Хіба наш батько ласий був на гроші?
Хоч таляр він у вузлик зав'язав?
Хіба ж не ви були в Золотоноші
єдине золото, яке він там узяв?*

Марусин характер не терпить середини: чи любити, чи ненавидіти — щиро й до краю. Тому і Гриця покохала всією душею:

*У цій любові щось було священне,
таке, чого не можна осквернить.*

Це неймовірно кохання надихало її на творчість, давало наснагу творити неповторні пісні. Маруся у своєму почутті не помічала, що Гриць ніколи не дорівнюється в шляхетності до її батька. Лише згодом прийшло прозріння:

*Моя любов чолом сягала неба,
а Гриць ходив ногами по землі.*

*...Наш батько — з тих, що умирали перші.
А Гриць Бобренко — з тих, що хочуть жить.*

У такий спосіб Л. Костенко зображує «нерівність душ» героїв. Зрада Гриця Бобренка та його смерть ніби кинули Марусину душу в прірву. Їй стало байдуже, чи засудять її, чи стратять, що люди звинувачують її в страшому християнському гріху. І лише коли вона йшла на прощу до Києва та побачила страждання всього народу, то зрозуміла: *«Хіба я вже нещасніша за всіх?»*. Під час мандрівки перед Марусею постає уся трагедія України, розтерзаної ворогами і власними зрадниками, розореної війнами, спустошеної навалами. Як кожному митцеві, горе всієї країни заступило Чураївні власні страждання. Образом Марусі Л. Костенко доносить ідею про нерозривний зв'язок митця з народом.

Іншим зображено в романі **Гриця Бобренка**. Добрий і щирий від природи, він виховувався в родині з іншими, ніж у Чураїв, цінностями. Їх моделювала в сім'ї його мати. Вона вийшла заміж за Чураєвого товариша, відважного козака. Але побут і Бобренчишина жадоба розбагатіти зробили його слухняним пристосуванцем. Для Грицевої матері головне — багатство. Навіть після поразки під Берестечком вона каже синові: *«От ти прийшов із великого походу, / а не приніс ні слави, ні добра»*. Сумнівною видається слава після походу, який став ганебною національною поразкою. А ще дивнішим було принести з такого бою якийсь «добро».

Закономірною тому є роздвоєність Грицевої душі, адже його виховували люди з різними життєвими цінностями — Чураї та Бобренки. З одного боку, він сміливий козак, що чотири роки воював у походах, з іншого — слухняна іграшка в материних руках. І хоч він щиро кохав

Марусю, але щоденні материні настанови — «Любов любов'ю, а життя важке» — зробили своє. Заради спокою в родині та матеріальної вигоди Гриць зневажає своє та Марусине кохання, і це призводить його до смерті. Як бачимо, проблему зради й на рівні окремої особистості, і на рівні держави Л. Костенко вирішує безкомпромісно: зрада — це моральний злочин, який нищить усе — і душу людини, і державу.

Романтикою героїзму овіяні образи **Івана Іскри та Леська Черкеса**. Вони сміливі козаки, віддані своєму народові, високо цінують талант землячки. Іскра розуміє, що митець — це частина духовного життя народу, тому й каже про неї: «Це — голос наш. Це — пісня. Це — душа». Заради збереження Марусиною життя він готовий жертвувати собою, поспішає привезти від Б. Хмельницького указ про помилування коханої. Коли Іскра бачить, як згасає Марусине життя, пропонує їй одружитися, але дівчина йому відмовляє: мертва душа нікого не може зігріти теплом.

Символом нескореності українського народу, його відданості рідній землі зображено **діда Галерника**. Він пережив двадцятирічну турецьку неволю, але не схилився перед ворогами. І навіть коли Полтаву оточили ворожі війська, старий відмовився сховатися за міськими мурами: він на своїй землі й нікого не боїться.

Зовсім по-іншому проявили себе під час облоги вїт **Горбань** і сотник **Вишняк**. Можновладці, які мали подавати приклад патріотизму й хоробрості, є взірцем боягузтва й ренегатства. Наприклад, Горбань боїться насамперед за власне життя:

Лише Горбань хапає дрижаки.

Кричить: — Угода! Нарушать не смійте! —

Він думає, — як впусять їх таки,

то перш за все вони повісять вїта.

Вишняк, хитрий пристосуванець, що «всіх панів перепанує», ладен зрадити народні інтереси:

Учора, кажуть, приміряв жупан.

Іти послом до шляхти пропонує.

Незважаючи на сумні сторінки історії, у романі звучить віра в нездоланні сили українського народу, його духовний потенціал, гідне майбутнє.

Жанр твору

За жанром «Маруся Чурай» — історичний роман у віршах. Він поєднує особливості роману (сюжет, розгалужена система персонажів, широке епічне зображення подій, проблематика) з ліричним началом (наявність ліричного героя, а не оповідача, ліричне переживання, суб'єктивність сприйняття подій). Роман написано у віршовій формі, що надає тексту підвищеної емоційності оповіді.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Розкажіть, що ви знаєте про історію появи роману «Маруся Чурай».
2. Поясніть, які історичні події відтворено в романі. Як Л. Костенко їх інтерпретує?
3. Визначте проблематику твору. Проаналізуйте проблеми роману, які не висвітлені в підручнику.
4. У чому полягає складність композиції твору? Відповідь ілюструйте прикладами.
5. До позасюжетних елементів роману належить Марусин сон під час її ув'язнення. Яке його значення у творі?
6. Поясніть, як Л. Костенко в романі розв'язує такі конфлікти:
 - Глибоке кохання — життєвий реалізм (Маруся — Гриць — Галя);
 - героїчно-максималістське — практичне світосприйняття (Чураї — Бобренки, Вишняки);
 - «поетичний» — «прозовий» рівні народного буття.
7. Визначте образи-символи в романі. Яке їх значення для розкриття ідейного задуму твору? Наведіть приклади.
8. Поясніть, що символізує в романі образ Хо, який являється ув'язненій Марусі.
9. Поясніть, що мав на увазі мандрівний дяк, коли сказав:
*У душі людській, крім видимого неба,
є одинадцять всячеських небес.*
10. Охарактеризуйте образи Марусі Чурай, Гриця Бобренка, мандрівного дяка.
11. Визначте тему та ідею роману.

ПОДИСКУТУЙТЕ!

Коли говорять про справжню людину, то мають на увазі наявність у неї системи духовних цінностей, на яких ґрунтується її особистість.

Що ви розумієте під поняттям «духовні цінності»? Які ваші духовні цінності як людини і громадянина України?

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Напишіть роздум, у якому висвітліть, як проблему «нерівності душ» розв'язують Л. Костенко («Маруся Чурай») та Леся Українка («Лісова пісня»).

ЛІТЕРАТУРА В КОЛІ МИСТЕЦТВ

Прослухайте пісні на слова Л. Костенко. Проілюструйте один із творів (на вибір).

Розгляньте ілюстрації художника С. Якутовича до поетичної збірки Л. Костенко «Річка Геракліта» та прослухайте музичний супровід до них у виконанні відомої української скрипальки М. Которович. Як різні види мистецтва доповнюють силу поетичного слова Л. Костенко? Поділіться враженнями про це на сторінках соцмереж зі своїми однокласниками та однокласницями.

ВАШІ ЛІТЕРАТУРНІ ПРОЕКТИ

Перекладіть ваш улюблений вірш Л. Костенко іноземною мовою, яку ви вивчаєте.

Ви — ТВОРЧА ОСОБИСТІСТЬ

Проведіть у школі акцію «Один день із Ліною Костенко». Запишіть на аудіо ваші улюблені вірші поетеси, пісні на її слова. На перервах нехай звучать її твори в школі або у класі. Кожен урок почніть із її вірша чи афоризму.

Я — читач, або перевіряємо себе

1. На прикладі ліричних та ліро-епічних творів Л. Костенко розкрийте тему мистецтва й ролі митця в житті народу.
2. Назвіть зразки інтимної лірики поетеси. Охарактеризуйте ліричну героїню цих творів.
3. Доведіть, що індивідуальному стилю Л. Костенко притаманна філософічність мислення.
4. Творчість Л. Костенко наскрізь афористична. Із творів поетеси доберіть крилаті вислови, які можна опублікувати на сайті «Вікіцитати».
5. Як у романі «Маруся Чурай» розв'язується проблема зради? Наведіть приклади з твору.
6. Яку художню ідею втілює Л. Костенко в образі Б. Хмельницького? Наскільки він відповідає історичному портрету гетьмана?
7. Схарактеризуйте образ України в романі «Маруся Чурай».
8. Поясніть, як у романі на історичному матеріалі відображено проблеми сучасності.
9. Напишіть мотиваційне есе, у якому обґрунтуйте думку, чому варто читати твори Л. Костенко.

РОЗДІЛ 11
СТОЇЧНА УКРАЇНСЬКА
ПОЕЗІЯ

НЕЗЛАМНИЙ ДУХОМ

Навчальний маршрут розділу

У цьому розділі ви:

- **дізнаєтеся** більше про дисидентський рух 1970-х років в Україні;
- **прочитаєте** вірші Василя Стуса «Крізь сотні сумнівів я йду до тебе...», «Господи, гніву пречистого...»;
- **вивчите** напам'ять одну з поезій В. Стуса (на вибір);
- **усвідомите** трагізм талановитого митця в тоталітарному суспільстві на прикладі життя В. Стуса;
- **розширите** уявлення про екзистенційні ідеї в художньому творі;
- **удосконалите** вміння аналізувати ліричні твори;
- **міркуватимете** на прикладі життя і творчості В. Стуса про поняття честі, гідності, мужності, сили духу.

ПОЕТ НЕЗЛАМНОЇ СИЛИ ДУХУ

ВАСИЛЬ СТУС

1938–1985

*Ми двічі не вмираємо.
Ми суцї раз — і навіки, і на все життя.*

Василь Стус

*То був чоловік, який говорив і писав за будь-яких
обставин ясно, як перед Богом, і платив за це життям.
Євген Сверстюк*

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ

Василь Семенович Стус народився 6 січня 1938 р. в селі Рахнівка на Вінниччині. В 1939 р. батьки переїжджають до міста Сталіно (нині — Донецьк). Гартування характеру Василя, як і всіх його ровесників, відбувалося в роки Другої світової війни та повоєнної відбудови. В умовах голоду й нестачі у хлопчика вироблялися співчуття до ближнього, готовність допомогти, людяність, доброта. Про один із епізодів повоєнного життя В. Стус згадуватиме: *«Коли мені було дев'ять літ, ми будували хату. І помирав тато — з голоду спухлий. А ми пхали тачку, місили глину, робили саман¹, виводили стіни. Голодний я був, як пес. Пам'ятаю коржі зі жмиху, які пекла мама... Пас чужу корову — за це мене годували. Я знав, що мама голодна — і не міг їсти сам, просив миску додому, аби поїсти з мамою разом».*

Після закінчення школи зі срібною медаллю В. Стус вступає на історико-філологічний факультет місцевого педагогічного інституту, згодом служить в армії, учителює на Донеччині. Молодого вчителя української мови та літератури вражав розмах русифікації в краї. Він звертається з листом до поета А. Малишка, який тоді був депутатом Верховної Ради УРСР, з проханням протидіяти денаціоналізації на Сході. *«...Я вважаю, — писав він, — що доля Донбасу — це майбутня доля України, коли будуть одні солов'їні пісні... Зрозумійте мене в моєму горі, бо я чую прокляття віків, чую, бездіяльний, свій гріх перед землею, перед наро-*

¹ Саман — будівельний матеріал, саморобна невіпалена цегла, виготовлена із глини, соломи й піску.

дом, перед історією». Наскільки прозорливим був поет у своїх передбаченнях, ми спостерігаємо нині.

У 1963 р. В. Стус вступає до аспірантури Інституту літератури АН УРСР ім. Т. Г. Шевченка та переїздить до Києва. Навчання він поєднує з художньою творчістю та громадською діяльністю. Віршувати В. Стус почав ще в студентські роки, а 1959 р. «Літературна газета» надрукувала його ліричні твори з передмовою А. Малишка. У 1964 р. поет публікує першу збірку віршів «Круговерть». І хоча відгуки рецензентів на неї були схвальні, видавництво відхилило її друк, як і наступну збірку «Зимові дерева» (1970 р.; поширювалася у самвидаві та була надрукована в 1980 р. у Брюсселі).

Змолоду В. Стус обрав своїм життєвим принципом гасло: «Якщо не я, то хто?» Тому завжди протидіяв і словом, і справами процесам нищення України.

Наприклад, він пише лист до Спілки письменників України, у якому критикує її керівництво за ставлення до творчої молоді (В. Голобородька, В. Кордуна та інших); ставить підпис під «Листом-протестом 139-ти», у якому вимагалось припинити незаконні судові процеси; бере участь у протесті проти арешту І. Світличного, звинувачує владу в смерті А. Горської. У вересні 1965 р. під час прем'єри фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків» В. Стус виступає перед глядачами й просить підвестися в залі тих, хто проти арештів української інтелігенції. Згодом у пояснювальній записці керівництву Інституту літератури щодо своєї участі в акції він напише: «...Я говорив з обуренням про те, що ці підозріливі арешти створюють ґрунт для страшних аналогій. Тінь кривавого тисяча дев'ятсот тридцять третього року надто близька, щоби можна було не реагувати на подібні симптоми. Чисто психологічно, чисто громадянськи, я не міг стриматись...» За антирадянську діяльність В. Стуса відраховано з аспірантури, він перебивається тимчасовими заробітками: в будівельній бригаді, кочегаром, працює співробітником Центрального державного історичного архіву УРСР, старшим інженером відділу технічної інформації проектно-конструкторського бюро Міністерства промисловості й будівельних матеріалів УРСР.

Суворі життєві обставини не зламали поета. Він укладає поетичну збірку «Веселий цвинтар» (1971), що, як і попередні, поширювалася в самвидаві, пише літературно-критичні статті, ґрунтовну розвідку «Феномен доби (Сходження на Голгофу слави)», у якій аналізує причини деградації таланту П. Тичини. Усі ці праці під час арешту В. Стуса в 1972 р. будуть конфісковані і стануть підставою для звинувачення його в антирадянській діяльності. Влада робила все, аби знищити українських митців, які ставали на захист свободи особистості й незалежності України, і В. Стус був одним із таких сміливців. Перебуваючи під слідством, поет створює збірку «Час творчості» (1972), до якої увійшли як

оригінальні власні твори, так і переклади віршів Гете. Поета було засуджено до п'яти років ув'язнення в таборах Мордовії та трьох років заслання в Магаданській області. Умови перебування у таборах нестерпні, часто керівництво в'язниці влаштовувало провокації з участю кримінальних злочинців, але все це не зламало духу митця. В. Стус пише вірші, різними способами прагне передати їх на волю. А ще він самотужки вивчає латинську, англійську та французьку мови, перекладає із німецької та іспанської.

Відбувши покарання, у серпні 1979 р. поет повернувся до Києва, але на волі пробув лише вісім місяців. Він працює формувальником на заводі ім. Паризької комуни, згодом на конвеєрі фабрики взуття «Спорт». На початку жовтня 1979 р. Василь Стус вступає до Української Гельсинської спілки. Тож у 1980 р. його заарештовують вдруге й карають десятирічним ув'язненням у таборі особливо суворого режиму в Пермській області та п'ятьма роками заслання. Як напише він у коротенькому щоденнику із дванадцяти записів «**З таборового зошита**», умови перебування там були ще суворіші, ніж під час першого ув'язнення. За публікацію цих нотаток за кордоном у 1982 р. Василя Стуса було покарано додатковим роком ізоляції в камері-одиночці.

У 1971–1980-х рр. поет створює кілька варіантів збірки «**Палімпсести**¹», за яку Г. Бьолль висунув його на здобуття Нобелівської премії. Радянська влада не могла допустити визнання митця світовою спільнотою, тому, за однією з версій, прискорила його смерть. За іншою — В. Стус помер від серцевого нападу. Поета поховано на Уралі, де перебував в ув'язненні, і лише в 1989 р. його тіло перевезено в Україну та перепоховано на Байковому кладовищі.

У 1991 р. за збірку вибраних поезій «**Дорога болю**» В. Стусові присуджено Державну премію України імені Т. Г. Шевченка (посмертно).

Жертовне життя В. Стуса та всіх патріотів сприяло здобуттю Україною державності. У незалежній Україні видано шеститомне видання в дев'яти книгах спадщини поета. Важко уявити, як міг би розкритися талант митця, якби В. Стус працював у сприятливих умовах. Багато його віршів втрачено назавжди, збірка «**Птах душі**» (1980–1985) конфіскована КДБ² й досі не вдається її повернути, не дійшли до адресатів чимало його листів, знищено 300 віршів, чимало перекладів, літературно-критичних і публіцистичних статей.

Але навіть якби В. Стус не написав нічого, крім збірки «Палімпсести», він однаково увійшов би в історію світової культури. Ця книжка — концентрований згусток страждань і водночас найвищий вияв стоїцизму, гідності людського духу. Обмежений тринадцять років в'язничними

¹ Палімпсест — пергамент, на якому стерли первісний текст і написали новий.

² КДБ (Комітет державної безпеки СРСР) — орган із забезпечення державної безпеки.

мурами, поет був морально вільним і духовно вищим за своїх катів. У збірці є вірші, що відтворюють страшні умови існування, але і тоді поет відчуває себе щасливішим за своїх надзирачів, бо має внутрішню свободу, гідність, доброту, і відсутні у вартового. Він звертається до свого ката:

*Ти ж — за мене вдвоє
нещасніший. Я сам. А ти лиш тінь.
Я є добро. А ти труха і тлінь.
А спільне в нас, що в'язні ми обоє
дверей обабоки.*

В. Стус співчуває надзирачеві, бо той раб, дух якого пригнічений, хоч кожна людина створена для добра: «Невже ти народився, чоловіче, / щоб зазирати в келію мою?». Але ще більше його пригнічують українці, які, залякані репресивною системою, перетворилися на духовних рабів. Саме з їхньої мовчазної згоди стали можливі всі злочини над українським народом. Такі манкурти¹перетворюють Вітчизну на «нестерпну рідну чужину», зрадливу й зраджену водночас:

*радійте, лицеміри й богомази,
що рідний край мій — царство німоти.
Та сам я єсм! І є грудний мій біль,
і є сльоза, що наскрізь пропікає
камінний мур...*

Водночас Україна мариться поетові передусім у теплих спогадах, чарівних пейзажах:

*Пам'яте, верни
із чебреця, із липня жаротою.
Хай яблука останнього достою
в мої, червонобокі, виснуть сні.
Нехай Дніпра уроча течія
бодай у сні в маячні струмує,
і я гукну. І край мене почує.
Верни до мене, пам'яте моя.*

У візіях В. Стуса Україна постає то в образі матері як символу жертвовності, то дружини як уособлення вірності. У поета Батьківщина, як і в Є. Маланюка, має дві іпостасі. Вона і «благословенний край», і водночас «царство німоти», «країна мертвих», «зрадлива, зваджена». Але, як справжній син Вітчизни, В. Стус у ненависті до рабської України виборює її право бути вільною й щасливою: «Благословенні сходження і прірви / і славен рідний і нищівний край!» Він не мислить

¹ Манкурт — людина, позбавлена національної пам'яті, власної волі, вона втратила моральні орієнтири.

свого життя без України: *«Для мене / без тебе й життя нема»*. Вибір поета пройти весь шлях із Батьківщиною, присвятити їй своє життя, є свідомим. У нотатках «З таборового зошита» В. Стус пише: *«За кордон українців не випускають, та й не дуже кортіло — за той кордон: бо хто ж тут, на Великій Україні стане горлом обурення і протесту? Це вже доля, а долі не обирають. Отож, її приймають — яка вона вже не є. А коли не приймають, тоді вона силоміць обирає нас»*. І Василь Стус усім своїм життям захищає Україну від імперського геноциду. Хоч що би писав поет, уся його лірика спрямована на пізнання самого себе.

Ю. Шевельов зазначає: «Але тут постає Стусів парадокс: шлях до себе, шлях перебування в собі веде водночас до пізнання життя взагалі, життя в нашому сьогоденні світі зокрема, світі всепроникливих сексотів і стукачів, уніформованих зарізак і колючих дротів, коротше казавши — тому світі, що намагається знищити внутрішнє й особисте в зовнішньому й централізовано-імперському».

Позбавлений волі, В. Стус став внутрішньо вільний. Йому вже не було чого втрачати, а отже, він вільний у своїх діях: поет бунтує проти країни зла, протиставляє себе як духовно сильну особистість цілій репресивній системі, що нищить і знеособлює людину. Аби гідно пройти свій шлях на Голгофу, поет прагне вивільнитися духовно. Тому у віршах звучить думка про відречення від тіла як уособлення всього матеріального й перетворення себе на чистий Дух (*«Як хочеться вмерти!»*). Поет живе за принципом *«самособоюнаповнення»*. Воно полягає в індивідуалізмі і свідомому стражданні як шляху до духовного очищення. Така філософія є основою висунутої ним ще в 1970-х рр. «естетики страждання», що полягає в духовному народженні у віршах: *«...і вірш твій вирвався без титла, / і дух твій вирвався з тенет...»*, *«...хай і на смерть, а — вперед»*. Як бачимо, обстоюючи Україну й українців від імперського геноциду, В. Стус від національного підноситься до загальнолюдського — і цим його творчість стає актуальною для будь-якої людини незалежно від національності.

Лірика поета інтелектуальна й сувора, а яскраві художні засоби передають експресію переживання ліричного героя. У збірці *«Палімпсести»* переважає верлібр.

«Поезія Стуса, — писав Ю. Шевельов, — наскрізь людська й людяна, вона повна піднесень і падінь, одчай і спалахів радості, прокльонів і прощень, криків болю і скреготів зціплених зубів, зіщулень у собі й розкривань безмежності світу. Перед нами не «живий смолоскип», а людина. Коли хочете, — Людина з великої літери».

Підсумовуючи, зазначимо, що в основу творчості В. Стуса покладено постулати **філософії екзистенціалізму**¹.

Ознаки екзистенціалізму

усвідомлення абсурдності буття людини, звідси — стан самотності, відчаю особистості, що призводить її до морального страждання

держава сприймається як інституція, що обмежує свободу особистості, нав'язує їй мораль, норми поведінки, звідси — опозиція, протидія державі й суспільству

свобода є найвищим виявом буття людини; особистість має бути вільна, тільки за такої умови вона може відповідати за свої дії; творчість є однією з форм прояву свободи

«Крізь сотні сумнівів я йду до тебе...» (1972)

У цій поезії В. Стус утілює екзистенційні ідеї. У ній ліричний герой постає духовною особистістю, яка зробила свій буттєвий вибір на користь добра і правди, тобто загальнолюдських цінностей.

Автор вживанням гіперболи відтворює нелегкий процес вибору — «Крізь сотні сумнівів», «Через сто / зневір». Але неприйняття фальші, нетерпимість до зла освітлюють шлях ліричному героєві: «Моя душа, запрагла неба, / в буремнім леті держить путь на стовп / високого вогню...». Ліричний герой самостійно та усвідомлено вибирає шлях духовності, «...туди, / де не лягали ще людські сліди». Цей путь складний, мало хто на нього ступає, адже він небезпечний, потребує високої жертовності, великої сили волі, духовної роботи:

*зі щовба на щовб², аж поза смертні грані
людських дерзань, за чорну порожнечу,
де вже нема ні щастя, ні біди.*

Ліричний герой і водночас автор вірша постають взірцем великої мужності, вони усвідомлюють свою місію бути «предтечею», тобто бути першим на обраному шляху.

Провідним мотивом вірша є віра в себе, утвердження сили волі, незламності духу, надія на здолання усіх перешкод на шляху до духовності.

¹ Екзистенціалізм (від лат. *existentia* — існування) — напрям у філософії ХХ ст., який досліджує людину як духовну істоту, здатну до власного вибору.

² Щовб — шпиль гори; прямовисна скеля.

Використання епітетів *буремний лет, високий вогонь, смертні грані, людські дерзання, чорна порожнеча, шлях правдивий* та метафор *добро і правдо віку, душа запрагла неба, душа держить путь, поза смертні хлані, врочить подив* відтворюють експресію думки, порив, напруженість. Вірш написаний верлібром.

«Господи, гніву пречистого...»

У листі до друзів у 1978 р. (пік цькування поета) В. Стус писав: *«Я особисто буду стояти на цьому до кінця, бо за мною — мій скривджений, зганьблений, застрашений, здеморалізований народ... Щоб запобігти нівеляції українського народу, треба офірувати кращих його синів. Інших жертв Бог не визнає. І кращі мої брати й сестри мусять іти за колючі горожі, дбаючи постійно про власну чистоту — задля чистої справи порятунку рідного народу. Я пишаюся тим, що доля подала мені знак — я сміливо йду за її покликом. Бо хочу бути гідним того народу рідного, який народиться завтра, скинувши із себе ганьбу вікового нидіння. І в тому народі я здобуду безсмертя».*

Поетія є прикладом естетичного втілення ідейних засад Василя Стуса, зразок стоїчної поезії у світовій літературі. У її основу покладено екзистенційну проблему вибору. Ліричний герой став на шлях служіння народові й звертається до Бога, аби Він надавав йому сил для втілення цієї гуманістичної мети. У поезії сумнівам він протиставляє віру («*Вірою тугу розвіюю*»), надія буде силою, що допоможе здолати всі перешкоди: «*Де не стоятиму — вистою*». Ліричний герой звертається до матері як символу жертвності й чистоти. Він вдячний їй за ті духовні основи, що допомагають йому йти по життю:

*щоби був я завжди такий,
яким мене мати родила
і благословила у світи.*

Мотивом поезії є утвердження сили людського духу, віри служити людям як духовного покликання патріота.

Епітети *гнів пречистий; мале людське життя* та метафори *думою тугу розвіюю; надією довжу його у віки* надають поезії ліризму, задушевності, адже ліричний герой звертається до Бога з молитвою підтримати його на складних життєвих дорогах.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Прокоментуйте, як ви розумієте назву теми та епіграфи до неї.
2. Назвіть два–три епізоди із біографії В. Стуса, які вас найбільше вразили чи запам'яталися.

3. У 1976 р., відбуваючи перше покарання, В. Стус написав відмову від радянського громадянства: «Бути радянським громадянином — значить бути рабом...». Поясніть, як цей крок характеризує поета?

4. У листі до Івана Дзюби В. Стус писав: «Довічною ганьбою цієї країни буде те, що нас розпинали на хресті не за якусь радикальну громадську позицію, а за саме лиш бажання мати почуття самоповаги, людської й національної гідності». Поясніть, як ці погляди відтворено у творчості поета.

5. Проаналізуйте твори «Господи, гніву пречистого...» та «Крізь сотні сумнівів я йду до тебе...».

6. Випишіть у робочий зошит художні засоби та поясніть їх роль у розкритті ідейного змісту поезій «Господи, гніву пречистого...» та «Крізь сотні сумнівів я йду до тебе...».

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Напишіть коротке есе про особистість В. Стуса, використавши епіграфом його слова «Хай і на смерть, а — уперед».

2. Збереглися листи, які Василь Стус писав своєму синові Дмитру. У них поет постає ніжним і турботливим батьком. Уявіть собі, що у вас є можливість звернутися до митця. Що ви хотіли б йому сказати? Напишіть лист до нього.

ВАШІ ЛІТЕРАТУРНІ ПРОЕКТИ

Літературознавці проводять паралелі між біографіями В. Стуса та Т. Шевченка. Здійсніть дослідження, у якому визначте збіги в життєвому шляху поетів та спільні ознаки їхньої творчості.

The background features a complex composition. On the left, there is a grid of blue squares, some containing white hash symbols (#) and others with a black 'x' pattern. Diagonal red lines cross this grid. To the right and bottom, there are large, expressive brushstrokes in shades of blue, red, orange, and white, creating a sense of movement and depth.

РОЗДІЛ 12 СУЧАСНА УКРАЇНЬСЬКА ЛІТЕРАТУРА

ЛІТЕРАТУРНИЙ ПРОЦЕС КІНЦЯ ХХ — ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Літературний процес кінця ХХ — початку ХХІ ст. визначається кількома надзвичайно важливими чинниками, що не лише вплинули на розвиток української культури й мистецтва, а й зумовили радикальний злам усього суспільства, його політичних, економічних, духовних підвалин. Найважливіша подія — це, безперечно, здобуття Україною незалежності, її перехід (який ще й досі триває) від колоніального стану до самоусвідомлення, самоідентифікації та справжньої свободи.

Великий вплив на розвиток культури справила й така масштабна катастрофа, як Чорнобиль, яка зачепила не одну європейську країну. Техногенна аварія в центрі Європи сколихнула світоглядні й духовні основи буття сучасної людини: відповідальності за майбутнє планети й людства, моральний аспект науково-технічних відкриттів, екологічна загроза. Недаремно літературознавиця Т. Гундорова відлік сучасної української літератури починає з 1986 р. — часу Чорнобильської трагедії, відповідно найсучасніше українське письменство цього періоду вона називає «післячорнобильською бібліотекою».

Історично ж відлік сучасної української літератури починається із 1991 року — року здобуття Україною незалежності.

Які ж тенденції характеризують літературний процес цього періоду?

У найзагальніших рисах їх можна означити так:

- свобода творчості, вільний розвиток усіх видів і жанрів літератури, а також літературної критики;
- взаємодія різних поколінь художників слова: старшого (Ю. Мушкетик, Вал. Шевчук, Ліна Костенко, Д. Павличко, донедавна — І. Драч, П. Загребельний, А. Дімаров, Б. Олійник), середнього, тобто тих, хто прийшов у літературу в 1980–1990-х рр. (В. Герасим'юк, І. Малкович, Ю. Андрухович, О. Ірванець, О. Забужко, В. Медвідь та інші) і «наймолодшого» (Софія Андрухович, Таня Малярчук, С. Жадан та інші)¹;
- співіснування різних літературних напрямів — модернізму, постмодернізму, необароко, реалізму, авангарду.

¹ Умовність цього підходу очевидна, незважаючи на його зручність — вісімдесятники, дев'ятдесятники, двотисячники, він може бути потрактований по-різному. Скажімо, і за часом дебюту письменника, і за піком його популярності, і навіть залежно від року народження.

Юрій Андрухович

Сергій Жадан

Модернізм після вимушеної перерви на кілька десятиліть, спричиненої пануванням соціалістичного реалізму, відроджується і вголос заявляє про себе, наприклад, у творчості Вал. Шевчука, В. Медведя. Проте сучасний літературний процес розгортається під знаком постмодернізму¹. Якщо у світовій літературі цей художній напрям виник у другій половині ХХ ст., то в українській — після 1991 року. Проте перші його паростки (відповідно — руйнування соцреалістичних догм і стереотипів) помітні у 1980-х рр., коли у Львові виникає літературне угруповання «Бу-Ба-Бу» (бурлеск, балаган, буфонада), до якого увійшли Ю. Андрухович, О. Ірванець, В. Неборак.

Найперше завдання бубабістів — відродити духовну свободу людини, повернути літературі питомо естетичну функцію, заперечити її політичну заангажованість, зумовлену тоталітарним світоглядом. Поети «переписують» класичні тексти, використовують із них цитати, часто із пародійною метою, експериментують зі словом, захоплюються верлібром. Їхні твори — це своєрідний поетичний експеримент, який був неоднозначно сприйнятий критикою.

На початку ХХІ ст. цей струмінь — комічний — продовжує фонтанувати, водночас інтенсивно розвивається інтимна лірика, зорова поезія, поети звертаються до філософських мотивів, художньо осмислюють духовні та історичні проблеми.

Серед епічних жанрів лідером став роман. Під пером талановитих авторів поява кожного нового твору, незалежно від його стильових

¹ Сьогодні значна частина літературознавців переконана, що епоха постмодернізму відходить у минуле, натомість на зміну приходить постпостмодернізм.

ознак — модерністських, постмодерністських, реалістичних, ставала справжньою подією. Наприклад, сучасний літературознавець В. Даниленко визначив у 2009 р. топ-50 найкращих романів, серед яких твори Ю. Андруховича «Московіада», М. Матіос «Солодка Даруся», Ю. Іздрика «Воццек», В. Кожелянка «Дефіляда в Москві», С. Жадана «Депеш Мод», Любко Дереша «Культ». Як і в поезії, так і в сучасній прозі помітні жанрово-стильові експерименти, пошуки нових засобів виражальності. Наприклад, в історичній прозі простежується так звана альтернативна історія, у якій автор вибудовує, спираючись на якийсь один чи кілька реальних історичних фактів, неправдоподібний сюжет, моделюючи ймовірні вектори розвитку конкретної історичної події (яскравий приклад — романи В. Кожелянка). Зростає інтерес і до реальної української історії, у якій, особливо радянського часу, залишається чимало «білих» плям. Найперше — це десятиліттями, а то і століттями замовчувані сторінки національно-визвольних змагань (наприклад, романи В. Шкляра «Чорний Ворон», «Троща» та інші).

Ще одна тенденція в розвитку сучасної літератури — існування в ній літературних ієрархій, тобто творів елітарних та масових.

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ КООРДИНАТИ

Елітарна література — твори з ускладненою образністю, багатим підтекстом, часто експериментаторською побудовою, призначені для культурного, освіченого, вдумливого читача. Такі тексти творяться в руслі модернізму та авангарду, їм властиве осягнення нового як у змістовому плані, так і у формальному.

Масова література — сукупність популярних творів, які виконують розважальну та психотерапевтичну функції. Техніка написання проста, зрозуміла, традиційна. До масової літератури належать детективні, кримінальні, любовні, фантастичні романи. Їх основна мета — зацікавити читача, щоби подібні книги успішно продавалися, а отже, приносили авторам і видавництвам комерційний успіх. Твори масової літератури пишуться за певними правилами: зрозумілість сюжету, зокрема — передбачуваність розв'язки, простота мови, певні штампи і кліше у змісті.

У тоталітарному суспільстві масової літератури майже не існує. Водночас видаються твори авторів, які ідеологічно обслуговують певну політичну доктрину і видаються великими накладками, у такому розуміння вони — масові. Зрозуміло, що в українському культурному просторі масова література як популярна широко розвивається після 1990-х рр. ХХ ст.

Цікавий факт: постмодернізм схвально ставиться до масової літератури. Ба, більше — він «змішав» її з елітарною. Це виявляється в тому, що творці елітарних текстів запозичують і використовують засоби та прийоми масової літератури.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Чи можна стверджувати, що сучасна українська література належить до перехідного періоду? Чому?
2. Чому сучасні письменники відмовляються у своїх творах від ідеологічних догм?
3. Прочитайте вірш О. Ірванця «До французького шансоньє». Яка його основна думка? Чому автор згадує гітару, дзвін, Квазімодо?
4. Прочитайте вірш Б.-О. Горобчука «Про моїх батьків». Поясніть його образність.
5. Що таке елітарна та масова література?
6. Прочитайте повість «Язиката Хвеська» А. Кокотюхи — представника масової літератури. Яке ваше враження?

ВАШІ ЛІТЕРАТУРНІ ПРОЕКТИ

Дослідіть питання, як взаємодіють різні літературні напрями в сучасній українській літературі.

Ви — творча особистість

Перекладіть іноземною мовою, яку ви вивчаєте, один із віршів бубабістів (на вибір).

Я — читач, або перевіряємо себе

1. Коли і в яких суспільно-історичних умовах постала сучасна українська література?
2. Як ви розумієте поняття «післячорнобильська бібліотека», запропоноване Т.Гундоровою?
3. Чи можна вважати елітарною творчість Лесі Українки, О.Кобилянської, М.Коцюбинського? Свою думку аргументуйте.
4. Кого із українських письменників ХХ ст. ви вважаєте елітарними?
5. Пригадайте факт, що Остапа Вишню називали «королем тиражу». Чи свідчить це, що творчість гумориста належала масовій літературі? Чи існує масова література в тоталітарному суспільстві? Свою думку аргументуйте.
6. У чому полягає розважальна і психотерапевтична функції масової літератури?
7. Що таке бестселер? Чи є бестселери у сучасній українській літературі?

ЗМІСТ

Переднє слово до поціновувачів літератури	3
---	---

Розділ 1. Вступ. «Розстріляне відродження». Літературний авангард

Михайль Семенко	12
Місто	15
Бажання	15
Запрошення	15

Розділ 2. Поетичне самовираження

Павло Тичина	20
«Ви знаєте, як липа шелестить...»	25
«Арфами, арфами...»	25
«О панно Інно...»	26
«Одчиняйте двері...»	28
Пам'яті тридцяти	29
Євген Плужник	31
«Вчись у природи творчого спокою...»	33
«Ніч... а човен — як срібний птах!...»	34

Розділ 3. Київські неокласики

Максим Рильський	41
«Солодкий світ!..»	43
«У теплі дні збирання винограду...»	44

Розділ 4. Прозове розмаїття

Микола Хвильовий	50
Я (Романтика)	54
Юрій Яновський	61
Майстер корабля.....	64
Валер'ян Підмогильний	74
Місто	78
Остап Вишня	88
Моя автобіографія	91
Письменники	93
Мисливські усмішки	94
Сом	96

Розділ 5. Модерна драматургія

Микола Куліш.....	105
Мина Мазайло	108

Розділ 6. Перлини західноукраїнської літератури

Богдан-Ігор Антонич.....	117
Різдво	121
Коляда	121
Зелена Євангелія	122

Осип Турянський.....	124
Поза межами болю	125

Розділ 7. «Під чужим небом»

Євген Маланюк.....	142
Уривок з поеми	145
Напис на книзі віршів	147

Іван Багряний.....	149
Тигролови.....	153

Розділ 8. Воєнне лихоліття

Олександр Довженко.....	165
Щоденник	170
Зачарована Десна	173

Олесь Гончар.....	180
Модри Камень	183

Розділ 9. Літературне «шістдесятництво»

Василь Симоненко.....	196
«Задивляюсь у твої зіниці...»	198
«Я...»	198

Дмитро Павличко.....	200
Два кольори	201
«Я стужився, мила, за тобою...»	201

Іван Драч.....	203
Балада про соняшник.....	205

Микола Вінграновський	207
«У синьому небі я висіяв ліс...»	209
Григір Тютюнник	211
Три зозулі з поклоном	213

Розділ 10. Митець і суспільство

Ліна Костенко	222
«Страшні слова, коли вони мовчать...»	224
«Хай буде легко. Дотиком пера...»	225
«Недумано, негадано...»	226
«По сей день Посейдон посідає свій трон...»	226
Маруся Чурай	228

Розділ 11. Стоїчна українська поезія

Василь Стус	240
«Крізь сотні сумнівів я йду до тебе...»	245
«Господи, гніву пречистого...»	246

Розділ 12. Сучасна українська література

Літературний процес кінця ХХ — початку ХХІ ст.	249
---	-----

Навчальне видання

*КОВАЛЕНКО Людмила Тарасівна
БЕРНАДСЬКА Ніна Іванівна*

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Рівень стандарту

Підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

ВИДАНО ЗА ДЕРЖАВНІ КОШТИ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Редактор *М. М. Косар*
Технічний редактор *Л. І. Аленіна*
Комп'ютерна верстка *О. Б. Мурга*
Коректор *Н. А. Нечитайло*

В оформленні підручника використано ілюстративний матеріал із колекцій вільних зображень мережі Інтернет та зоропоезії В. Трубая і М. Луговика (на другому форзаці).

На обкладинці репродукції картин В. Кандинського «Авангардизм» та К. Малевича «Супрематизм».

Формат 70x100 ¹/₁₆. Ум. друк. арк. 20,736 + 0,405 форзац.
Обл.-вид. арк. 19,86 + 0,69 форзац. Наклад 18 110 пр. Зам. №

ТОВ «ВИДАВНИЧИЙ ДІМ «ОСВІТА»

Свідоцтво «Про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції»
Серія ДК № 6109 від 27.03.2018 р.

Адреса видавництва: 04053, м. Київ, вул. Обсерваторна, 25
www.osvita-dim.com.ua

Віддруковано у ПРАТ «Харківська книжкова фабрика "Глобус"»
61012, м. Харків, вул. Різдвяна, 11.
Свідоцтво ДК № 3985 від 22.02.2011 р.
www.globus-book.com